

SURAIYA
FAROQHI

DEVLETLE BAŞA ÇIKMAK

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
SİYASAL ÇATIŞMALAR VE SUÇ
1550-1720

ALFA | TARİH

DEVLETLE BAŞA ÇIKMAK

SURAIYA FAROQHI

Hint Müslümanı doktor bir baba ile Alman bir annenin çocuğu olarak 1941'de Berlin'de doğdu. İstanbul Üniversitesinde, Osmanlı tarihi konusunda en önemli isimlerinden olan Ömer Lütfi Barkan'ın öğrencisi oldu. Ardından yüksek lisansını Hamburg'da tamamladı. 1968-1970 arasında Bloomington Üniversitesinde İngilizce dil eğitimi aldı. Post-doktorasını ve tez çalışmasını tamamladıktan sonra 1971 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesinde İngilizce öğretmenliği yapmaya başladı. 1980 yılında biri Almanya'da, diğeri Türkiye'de olmak üzere iki doçentlik tezi hazırladı. 1986 yılında profesör oldu. 1987 senesinde ODTÜ'den emekli olup Münih'teki, Ludwig Maximillan Üniversitesine gitti ve buradan da 2005 yılında emekli olan Faroqhi, bu tarihten beri İstanbul Bilgi Üniversitesinde ders vermektedir. Faroqhi, günümüzde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal yapısı hakkında çalışan, yaşayan en önemli tarihçilerden biri sayılmaktadır. Türkçedeki eserleri: *Anadolu'da Bektaşilik* (2004); *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı* (2006); *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638* (2008); *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (2009); *Orta Halli Osmanlılar* (2009); *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya* (2010); *Osmanlı ve Balkanlar - Bir Tarihyazımı Tartışması* (2011); *Yeni Bir Hükümdar Aynası* (2011); *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (2012); *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (2014); *Soframız Nur, Hanemiz Mamur* (Alfa Yayınları, 2016).

HAMİDE KOYUKAN BEJSOVEC

Ankaralı olan Koyukan Bejsovec 1964 yılında doğdu. Halen Berlin'de yaşıyor. 1992 yılından bu yana İngilizce ve Almancadan Türkçeye çeviri yapmaktadır. Kurulduğundan bu yana Kitap Çevirmenleri Meslek Birliği (ÇEVBİR) üyesidir. Çevirilerinden bazıları: *İki Komite İki Kıtâl* (1994); *Yıldızın Saati* (1995); *Felsefe Öyküleri* (1996, 1998); *Peter S. Beagle'ın Düş Dünyaları* (1999); *Sümer Mitolojisi* (1999); *Ölümcül Öyküler* (1999); *Gödel, Escher, Bach: Bir Ebedi Gökçe Belik* (2001, 2011); *Tarih Sümerde Başlar* (1999, 2003, 2014); *İşkencenin Tarihi* (2001, 2003); *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki* (2001); *Mevlânâ (Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı)* (2010); *Münih'e Kadar 6 Mezar* (2012); *Tanrılar Doğduklarında* (2012); *Bizans* (2013).

Devletle Başa Çıkmak
© 2010, ALFA Basım Yayını Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Coping with the State
© 2010, Suraiya Faroqhi

Kitabın Türkçe yayın hakları aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Çeviri Hamide Koyukan Bejsovec
Kitap Editörü Seda Çakmakcıoğlu Şan
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-171-363-2
1. Basım: Ekim 2016

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com – info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

SURAIYA
FAROQHI

DEVLETLE BAŞA ÇIKMAK

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
SİYASAL ÇATIŞMALAR VE SUÇ
1550-1720

Çeviri
Hamide Koyukan Bejsovec

ALFA TARİH

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ, 9

Üretim Tarzları, 9 ¢ Tarih Sosyolojisinin Etkisi, 13 ¢ Bazı Temel Varsayımlar, 19 ¢ Osmanlı Vergi Mükelleflerinin Siyasi Faaliyetleri, 20 ¢ Toplumsal Gerilimin Kanıtı Olarak Suç Hikâyeleri, 24 ¢ Suç Hikâyelerinin Kaynakları, 25 ¢ Suç ve Cürüm Hikâyeleri, 26

I. XVI. VE XVII. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA "TABANDAN TAVANA" SİYASİ İNSİYATİFLER: MEVCUDİYETLERİNE DAİR BAZI KANITLAR, 31

Yerel Merkezli Siyasi İnisiyatifler: Yeni İkincil Kaynaklardan Kanıtlar, 31 ¢ Osmanlı Devleti'nin "Dönüşümü" ile İlgili Tartışmalar, 35 ¢ "Tabandan Tavana" Siyasi İnisiyatifler, 37 ¢ Ayan ve Eşraftan Siyasi Talepler: Birkaç Örnek, 40 ¢ Sonuç, 42

II. OSMANLI VERGİ MÜKELLEFLERİ ARASINDAKİ SİYASİ FAALİYETLER VE SALTANATIN MEŞRULAŞTIRILMASI SORUNU (1570-1650), 45

Davacılar ve Memurlar, 48 ¢ Davacının Davasının Takdimi: Kadim Geleneğin Rolü, 49 ¢ Davacının Davasının Takdimi: Yazılı Belgelere Başvurmak, 51 ¢ Resmî Kanunsuzluk: Valiler ve Adamları, 56 ¢ Kadılar Hakkında Şikâyetler, 60 ¢ Alt Kademeden Ulemaya Dair Şikâyetler, 63 ¢ Vergi Yükümlüleri Hakkında Şikâyetler: Muhalifin Sunumu, 66 ¢ Pazarlık Kozları: Göç Tehdidi, 69 ¢ Pazarlık Kozları:

Memurları Köye Sokmamak, 72 ¢ Dilekçeçilere ve Memurlara Sultanın Takdimi, 74 ¢ Sonuç, 77

III. XVII. YÜZYIL OSMANLI ANADOLUSU'NDA MEŞRU MÜDAFAA ARACI OLARAK ŞEYHLİK, 83

Üç Farklı Şeyh Çeşidi, 85 ¢ Anadolu Kırsalındaki Zaviyedarların Toplumsal Durumu, 90 ¢ Zaviyedarların Kendi Ayrıcalıklarını Savunmaları, 91 ¢ Arabulucu Olarak Şeyh, 95 ¢ Köylülerin Meşru Müdafaası, 96 ¢ Sonuç: Şeyhler ve Meşruiyet, 98

IV. 1600'LERDE ANADOLU KIRSALINDA YAŞANAN SİYASİ GERİLİMLER: BİR YORUMLAMA ÇALIŞMASI, 103

1600'lerdeki Osmanlı İsyanlarını Açıklamak: Akdağ Modeli, 105 ¢ "Nüfus Baskısı" ve Celali İsyanları: Bağlantı Kopukluğu mu?, 108 ¢ Barut ve Göçerlik, 109 ¢ Reayanın Askerîye Dönme Arzusu, 110 ¢ Koşulların Rolü, 111 ¢ 1600'lerde Anadolu'da Toplumsal Çatışma, 114 ¢ Demografik Etkenlere Geri mi Dönüyoruz?, 116 ¢ Sonuç, 119

V. İLMİ ÇİN'DE ARAMAK: CELALİ İSYANLARINI YORUMLAMA ÇABASI, 121

Vergi Ödeyenler ile Vergi Toplayanlar Arasındaki Husumet, 124 ¢ Doğa Felaketleri ve İnsan Faili, 125 ¢ Azalan Pastadan Pay Kapmak, 127 ¢ Bir Çin Karşılaştırması, 128 ¢ Soyguncu Çetesinden Eşkıya Ordusuna, 132 ¢ Bir Celali Çetesine Katılmak: Anadolu'da Neden Hiç Kazak Görünmez?, 137 ¢ Çete Oluşumunun İleri Modeli, 141 ¢ "Asker Eşkıyalar" veya Meşruiyetsiz Asiler, 143 ¢ Sonuç, 147

VI. SİYAHİ KÖLELERİN VE AZATLILARIN ŞENLİKLERİ (AYDIN, 1576), 151

Vakanın Olguları, 154 ¢ Osmanlı Siyahileri Arasındaki Şenlikler, 154 ¢ Bir Yorumlama Çabası, 158 ¢ Toplumsal Gerilimlerin Dışa Vurulması, 161 ¢ Sonuç 163

VII. ANKARA'DA KALPAZANLIK, 165

İki Dava, 166 ¢ Neden Sahte Para Basılır, 168 ¢ Yerel Darphaneler ve Kalpazanlık, 171 ¢ Sahte Para İmal Edilişi, 174 ¢ Toplumsal İlişkiler, 175 ¢ Cezalar, 178 ¢ Sonuç, 179

VIII. ÇORUM'DA HAYDUTLARIN HAYATI VE ÖLÜMÜ, 181

Olay Mahalli, 183 ¢ Soyguncular, 186 ¢ Bir Kadıyla Husumet, 190 ¢ Eşkıyaların Bakış Açısından, 193 ¢ Mahkeme ve İnfaz, 196 ¢ Sonuç, 200

IX. OSMANLI ANADOLUSU'NDA EŞKIYALAR, ASİLER VE OTORİTE, 203

Yüzyılın Başında Yol Kesen Eşkıyanın Meydan Okuması, 204 ¢ Kefalet, 206 ¢ Teminatlar "Yeni Üsluplar," 210 ¢ Köylüler, Kadılar ve Yöneticiler, 211 ¢ Çallı Kefiller, 214 ¢ İtaatkâr Bir Tebaa mı?, 217

X. FETİHTEN ELLİ YIL SONRA: OSMANLI GİRİTİ'NDE XVIII. YÜZYIL REFORMLARI, 222

Kalelerin Tekrar İnşası ve Donanımı, 227 ¢ Vergilendirme: Sürekli Bir İhtilaf Kaynağı, 231 ¢ Zeytinyağı, 234 ¢ Sonuç, 236

Dizin, 239

ÖNSÖZ

Bu kitapta tekrar basılan makaleler, Osmanlı toplumu ile onu kontrol eden iktidardaki devlet arasındaki ilişkilere dair devam eden bir tartışmanın parçasıdır.[1] Bu tartışma bir bakıma Osmanlı tarihinin "modern" veya Türk bağlamı düşünüldüğünde "cumhuriyetçi" tarzda araştırılması kadar eskidir. Fakat son yirmi beş yıldır yeni bir mecraya yönelmiştir. 1960'ların sonundan itibaren, özellikle ekonomistler ve sosyal bilimciler, dünya yüzündeki toplumsal sistemlere dair genel bir tartışmanın içinde Osmanlı örneğinin nereye "yerleştirilmesi" gerektiğini bulmaya giriştiler.

Osmanlı uzmanlarının, Osmanlı olmayan bir topluma dair bir bildikleri varsa, –sadece Avrupa'daki gelişmelere aşina oldukları gerçeği göz önüne alındığında– Osmanlı toplumunu genelde erken modern dönem Avrupası'yla karşılaştırma yönünde bilimsel çaba harcanmıştır.

ÜRETİM TARZLARI

Tarih yazımının ilk evresinde, Osmanlıların dünya tarihindeki yeri tartışması, Osmanlı sosyo-politik sisteminin feodalizmin bir değişkesi addedilmeli midir, münazarasını içerir. Bu görüşün sofistike taraftarları feodalizmi, geçim yollarına bağımsız erişen bir köylüler toplumu olarak, geniş bir an-

1 Bu kitaptaki makaleler yeni baştan dizildiği ve süreçteki belli hatalar ve yazım tutarsızlıkları giderildiği halde, her yerde formatı ayarlamak mümkün olmamıştır. Bundan ötürü makalelerin çoğunda referanslar ilk ortaya çıkışlarında notlarda tam olarak, sonrasında ise kısaltılmış versiyonda verilmişlerdir. Kimi makaleler referanslarında ilgili yayımcıların adlarını verirken, diğerlerinde yoktur. Bu tutarsızlıklardan dolayı okurun affını dilerim.

lamda savunmuşlardır. Bundan ötürü bu köylüler, ürünlerinin bir kısmını devretmeye ancak aşırı-ekonomik zorlamayla ikna edilebilirlerdi. Buna ilave olarak, feodal üretim tarzının hakim olduğu bir toplum, diğer tarzların belirli "keseler"ini de kapsayabilirdi: Avrupa'nın Akdeniz kısmında, kölelik ortaçağda önemli bir kaynak olmayı sürdürdü. Bu nedenle, belirli bir toplumu "feodal" olarak tanımlamak, onun sınırları içinde kurulmuş tüm insan ilişkilerinin mutlaka o örüntüye uyduğu anlamına gelmez.

Bununla birlikte "feodalizm" teriminin çok daha dar bir anlamda da kullanılması, yani seçkinler sınıfının *subinfeudation* [derebeylik arazisinin bir kısmının başkasına kiralanması] ve biat kurumlarına bağlı olduğu bir toplum için kullanılması pek çok yanlış anlamaya yol açtı; ki bu durumun Osmanlı toplumunda bulunmadığı açıktır.[2] Dahası, tartışmaya dahil olan pek çok katılımcı, çok eski moda bir ortaçağ Avrupası görüşüne sahipti; ki esas itibariyle bu görüş, ortaçağ ve erken modern toplum fikirlerimizi tamamıyla değiştiren Marc Bloch, Lucien Febvre ya da Georges Duby'den önce yayımlanan araştırmalardan çıkmıştı.[3] Bu dönem farkı, feodalizm kategorisinin Osmanlı araştırmalarına bir yararı olabileceği fikrine karşı çıkanların, kendi iddialarını inandırıcı bir şekilde sunmalarını kolaylaştırmıştır.

---

2 Feodalite tartışmaları için bkz. Halil Berktay'ın çeşitli çalışmaları ve özellikle Suraiya Faroqhi ile birlikte editörlüğünü yaptığı *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (Londra: Frank Cass, 1992) içerisindeki "The Search fort the Peasant in Western and Turkish History / Historiography" makalesi, s. 109-184. Bu metin üzerinde Rıfat Ebu-El-Hac, Tülay Artan, Halil Berktay, Huri İslamoğlu-İnan, Ariel Salzmann ve İsenbike Togan ile yapılan tartışmaların büyük etkisi vardır; ama elbette ki bu çalışmanın sonuçlarından hiçbiri sorumlu değildir.

3 Ayrıca bu tartışmanın içindeki birçok katılımcı polemiğe uygun bir durum oluşturduğundan Georges Duby gibi bilim insanları tarafından X. yüzyıl ila XII. yüzyıl arasındaki dönemle ilgili yapılan analizlerin, XV. yüzyılın sonuyla XVI. yüzyılın başı arasındaki döneme uygulanmaya çalışılması konusunu da düşünmüşler ya da düşünmeye meyyal olmuşlardır.

Osmanlı tarihiyle ilgili olarak feodalizm nosyonunu kabul etmeyen araştırmacılarsa 1970'lerde "Asya Tipi Üretim Tarzı" kavramını benimsediler. Marx tarafından ortaya sürülen, fakat sonradan vazgeçilen bu kavram, XIX. yüzyıl ortaları Avrupalı araştırmacıların Hint toplumuna dair sahip olduğu –çok sınırlı ve çoğu hatalı– fikirlerden türetilmişti. Bu düşünce toplumla vergi kesme dışında çok az bağı olan bir devlet aygıtının egemen olduğu, yalıtılmış ve kendine yeten köyler (tarıma açılmadan önce büyük sulama yatırımlarına ihtiyaç duyulan bölgeler hariç) fikrini kapsıyordu. Normalde Asya Tipi Üretim Tarzı'nın (ATÜT) baskın olduğu ve erken modern dönem Avrupalı mutlakiyetçiliğinden farklı olan toplumlarda zorbalık yönetimiyle karşılaşıldığı farz ediliyordu. Sultanın veya imparatorun zorbaca hükmetmesini kısıtlamaya muktedir, kırsal temelli bir aristokrasinin yokluğu, en önemli fark olarak görülüyordu.[4] Ek olarak da bu üretim tarzının evriminin imkânsız olduğu düşünülüyordu; dolayısıyla, söz konusu toplum diğer inisiyatifleri geliştiremeden önce, dışarıdan gelen müdahalelerle yıkılmış olsa gerekti.

Burada verilen kaba taslak özette kuşku uyandırıcı gibi gelse de, bu model 1970'lerin çeşitli mahiyetteki ekonomistleri ve sosyal bilimcilerine kendini beğendirmişti. Öncelikle, tüm insan topluluklarının mutlaka aynı aşamalar dizisinden geçmesi gerektiği varsayımını itibarsızlaştırmak için uygulanabilir bir seçenek gibi görünmüştü. Daha da önemlisi, bu modelin içerdiği devletin yüceltilmesi, çoğu sosyal bilimciye, *kerim devlet*in[5] işleyişi üstüne durmadan daha fazla malzeme ortaya çıkaran Osmanlı tarihçilerinin sonuçlarıyla gayet güzel uyuyor gibi geldi. Devletin yüceltilmesinin, ekonominin

4 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso, 1974), s. 464.

5 Bu yakınlaşma, Asya tipi üretim tarzının Türk destekçilerinin neden Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarına saygı duyduklarını ve sık sık onun sözlerine vurgu yaptıklarını açıklayabilir. Barkan bile son yıllarında kendi okuyucusu olan bu grupla politik konular üzerinde ufak da olsa bir ortak nokta buldu.

devlet tarafından (toplumsala karşıt olarak) kontrolünü, toplumsal ilerlemeye eş tutan bir sosyalizm yorumuna da uygun göründüğünü söylemeye gerek yok; bir Rus benzetmesi kullanırsak: Sovhozlar [devletin tarım işletmeleri] kolhozlardan [köylü kooperatiflerine kiralanan topraklar] daha ileri bir şey olarak addediliyordu. Araştırmacıların Türkiye'deki yerli kapitalist gelişimin yokluğunu açıklama denemeleri, ATÜT kavramından da etkilenmişti. Ne de olsa bu durum Osmanlı toplumunun üretici güçlerinin, hakim sosyo-politik örgütlerce zapt edilmiş olduğu açıklamasına izin veriyordu. Ancak tamamıyla tepetakla etme işlemi, toplumu merkezileşmenin seküler çemberinden dışarı fırlatabilirdi; bunu ademimerkezileştirme süreci izler ve böylece toplumu önce kapitalizm ve nihayetinde de sosyalizm yoluna sokardı.[6] Bununla birlikte, devlete yapılan aşırı vurgu, toplumsal güçlerin ihmali ve ATÜT egemen toplumların çağdaş Avrupalı gelişimlerle karşılaştırılamayacağı varsayımı, 1980'ler ve 1990'lar boyunca hep birlikte bu modelin giderek gözden düşmesine yol açıyordu.

1970'lerde Osmanlı dünyası üstüne uzmanlaşan tarihçiler, bu tartışmaya daha fazla dikkat çekmek için İstanbul arşivlerinin ortaya çıkan zenginliklerine fazlasıyla dalmış haldeydiler. Dahası bunların çoğu siyasi olarak aşırı muhafazakârdı ve Marksçı kategorilerle biçimlenen bir tartışma son derece şüphe uyandırıcı geliyordu. Şimdiki görüş açımdan bakıldığında, Osmanlı tarihçiliğinin toyluğunun 1970'lerde dahi, üretim tarzları üzerine bir tartışmadan geçtim, verimli bir karşılaştırmalı tarih müzakeresini bile imkânsız hale getirdiği akla daha yakındır. Arşivlerde çalışan tarihçilerin çoğu, karşılaştırmacıların daha fazla yararlanabilecekleri tarzda Osmanlı devleti ve toplumu hakkında bilgi sunabilecek durumda değillerdi; Perry Anderson'ın ufuk açan eserindeki Osmanlı "despotizm"i üzerine olan bölüm, bu iletişim boşluğuna iyi bir örnektir.[7]

---

6 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey, a Study in Capitalist Development* (Londra: Verso, 1987), s. 16-17, 26-28 [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2007]

7 Anderson, *Lineages*, s. 361-396.

TARİH SOSYOLOJİSİNİN ETKİSİ

Son gelişmeler yine de çok daha fazla cesaret vericidir. Bir yandan, en azından kimi Osmanlı tarihçileri, sadece Avrupalı tarihçilerle değil, büyük ve gelişen bir Hint tarihi uzmanları topluluğu üyeleriyle de karşılıklı mevzuları tartışmaya ilgi duyar olmuşlardır.[8] Babür ve Babür sonrası Hindistan tarihi, bütün olarak Osmanlı tarihinden daha gelişmiş ve kuramsal olarak daha sofistikedir, fakat var olan boşluk ortak sorunlara dair bir bilinci engelleyecek kadar büyük değildir. Kanımca, Hint tarihi uzmanlarından öğrenebileceğimiz en önemli derslerden biri, sermayenin ve siyasal elitlerin gelişimini sağlayan iç ticaretin önemine değin model muhasebenin farkına varmaktır.[9] Bu görüngü Hindistan bağlamında özellikle anlamlıydı, ancak özel olarak İstanbul'la ilgilendiklerinde Osmanlı tarih uzmanlarını da etkiledi. Vilayetler her yıl büyük miktarlarda sikkeyi vergi olarak göndermeye mecbur oldukları ve çok az bölge dışarıdan altın ve gümüş ikmal etme şansına sahip olduğundan, taşralıların vergi olarak ödedikleri parayı geri kazanmak için iç ticaretin varlığına ihtiyaçları vardı. Başkentin siyasi elitini ve nüfusunu beslemek, para arzını her yıl merkezde toplamak demekti, bunun aktarılmaması halinde, sadece fiyatları yükseltme eğilimi gösterirdi. Bunun sonucu olarak, özellikle çok büyük eyaletlerin siyasi yapıları iç ticaret için hem ihtiyaç hem de fırsatlar yaratıyordu.

Öte yandan, önce tarih ile sosyolojinin sınırlarında gelişen, bilhassa Charles Tilly ve okuluyla ilişkilendirilen tarihe yeni yaklaşımlar, Osmanlı tarihçilerine esin kaynağı oldu. Büyük bir yenilik olarak, Tilly, sadece Osmanlı tarihinde değil, Avrupa tarihinin çoğu dalında da karakteristik olan hükümdarların ve devlet düzeninin yüceltilmesinden uzaklaş-

8 Aslen Tosun Arıcanlı, David Ludden ve Ashraf Ghani tarafından Cambridge MA, California, İstanbul, Münih ve Philadelphia'da organize edilen çeşitli konferanslar bu buluşmalara ayrılmıştır.

9 C. A. Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars, North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870* (Cambridge University Press, 1988), 63 vd.

mıştı.[10] Tilly, yeterince büyük ölçekte bir kez işlenen suçların, siyaset âleminin parçası haline geldiği ve bundan dolayı da kutsal olduğu önermesini ısrarla reddetti. Fransa kralları sıradan haydutlar, haraç kesiciler ve örgütlü suça bulaşanlar olarak ifşa ediliyordu. Dahası tebaalarının pek çok kuşağını ve daha sonraki tarihçileri de etkilemiş olan bu imgenin, insanın, iletişim çağından önce böyle bir şeyin mümkün olamayacağına inandığı türden, bilinç imalatının bir ürünü olduğu ortaya çıkar.[11] Sonuç olarak, 1980'lere kadar böylesi çabalarla yüceltme girişimleri olmaksızın bu öğe üstünde çalışılabildiği için, Osmanlı devletinin mistikliğinden kaçınmak isteyen Osmanlı tarihçisinin de hayatı kolaylaşır.

Daha somut olarak, Tilly'nin eseri Osmanlı devletinin uyumuyla ilgili olarak araştırmacılara, özellikle de XVI. yüzyılın sonu ila XVII. yüzyılın zorlu koşulları altında bile neden bir köylü ayaklanmasının çıkmadığı meselesinde esin kaynağı olmuştur. Karen Barkey'in son çalışması, Tilly'nin, erken modern dönemdeki Fransız isyanlarına dair araştırmalarına dayanır.[12] Charles Tilly'nin köylü veya aristokrat gruplarının toplumsal bağlarına ve ayaklanmanın önkoşulu olarak sınıflararası ittifaka yaptığı vurgu, Barkey'in eserinin hareket noktası olmuştur. Barkey'in tezine göre, Anadolu kırsalındaki toplumsal örgütlenme düzeyinin düşük olması köylü ayaklanmalarını engellemiştir. Tımarlılar (tımar sahipleri) düşünüldüğünde söylediği doğrudur. Bizler geçmişte, tımarlıların sık sık yer değiştirdikleri için "kendi"

10 Charles Tilly, "War-Making and State Making as Organized Crime," *Bringing the State Back In*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer & Theda Scocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 169-191; *As Sociology Meets History* (Londra, New York: Academic Press)

11 Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1992).

12 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats, The Ottoman Route to State Centralizaton* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press,1994). Bu konuda ayrıca bkz. Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century* (Leiden: EJ Brill, 1994).

köylüleriyle yakın bağlar kuramadıklarını yeterince dikkate almadık.[13] Üstelik tımarlıların nadir bulunan mevkiler için birbirleriyle rekabete girmeye zorunda kalmaları gerçeği de, kendi başlarına bir grup bilinci geliştirmelerini olanaksızlaştırmıştır; ki bu durum, XVI. yüzyılın sonunda mültezimlerin lehine tenzil edilmelerine karşı ayaklanmalarını da sağlayabilirdi.

Bununla birlikte, harekete geçirici bir modelde genellikle yaşandığı gibi, mesele fiiliyata dökülmeye çalışıldığında kimi sorunlar baş göstermektedir. Tımarlıların sırayla görevlendirildiklerini vurgulamak iyi bir şeydir. Fakat bu bizi, XVI. yüzyıl Osmanlı devletinin, modern devletlerin bürokrasileriyle kıyaslanabilir, tarafsız ölçütlere göre hakettiğinde terfi edip yozlaşma durumunda cezalandıran istihdam özelliği olan bir bürokratik aygıtlara sahip olduğu eski –ve en azından benim gözümde– gözden düşmüş nosyonuna geri götürmemelidir.[14] Esas itibariyle elbette bir çelişki yoktur: XVI. yüzyıl Osmanlı subaylarının ulemadan aldıkları eğitim, eski bir bağımsız yönetici aileden ya da sultanın hizmetine girmiş bir babadan (yani askeriyeye üyelik yoluyla) gelen soylarından dolayı, devlet ricalinin nimetlerine hak kazandıklarına inanmış olduklarını varsayabiliriz. Benzer şekilde, XVI. yüzyıl Osmanlı memurlarının işlerinde gösterdikleri başarı nedeniyle kısmen ve daha fazla hamilerinin "nüfuz"larıyla terfi beklediklerini kabul edebiliriz.[15] Bu varsayımlarda bulunmakla, Osmanlı memurlarının, modern bürokratik kariyerlerin –güya– dayandıklarından farklı bir ölçütler dizisine sahip oldukları farz edilmiştir. Aynı zaman-

13 Ömer Lütfi Barkan, "'Feodal' Düzen ve Osmanlı Tımarı;" *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar...*, ed. Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975), s. 1-32.

14 Bu farka işaret eden Rifa'at Abou-El-Haj övgüyü hak etmektedir: *Formation of the Modern State, The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteent Centuries* (Albany NY: SUNY press, 1991).

15 Cornell Fleischer, "Secretaries' Dreams: Augury and Angst in Ottoman Scribal Service," *Armağan, Festschrift für Andreas Tietze*, ed. Ingeborg Baldauf, Suraiya Faroqhi, Rudolf Vesely (Prag; Enigma Corporation, 1994), s. 77-112 bu konuda grafik bir örnekleme sunar.

da, Barkan'ın ve son olarak Barkey'in göstermiş olduğu gibi, tımarlıların ve diğer taşra yöneticilerinin, aralarındaki rekabete ek olarak görev yerlerinin sık sık değişmesi, sultanın maiyetinin bu bölümünün bir sınıf olarak örgütlenmesini engellediğini kabul edebiliriz.

Fakat insan kusursuz olmadığı için burada bir çeşit akıl karışıklığı vardır. Bu bizi, eğer tımarlılar sık sık yer değiştiriyorsa bu suretle daha gayrı şahsi, "modern" bir görüngü oldukları ve XVI. ila XVII. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin modern tarzda bir bürokrasi olduğunu varsaymamıza yol açar. Kanımca, bu ayartmaya direnmek önemlidir.

Toplumsal örgütlenmede köylü açığı kavramı diğer bir sıkıntıyı daha içermektedir. Bu kavram, bir düzeyde, tüm dünyadaki köylüler için geçerlidir; dolayısıyla ilk Marksistler köylüleri, işlerinin doğası gereği aralarında çok az toplumsal bağ geliştiren insanlar olarak görmüşlerdir. Köylülerin siyasi yapısını bir çuval patatesle karşılaştıran bir deyiş dahi vardır. Dahası, köylü ailelerin arasındaki rekabet ilk modern köylü ailelerle ilgili olarak, özellikle de İtalya'da, toplumsal tarihçiler tarafından vurgulanmıştır.[16] İtalya'nın çoğu bölgesinde köylülerin kullanım hakkının kısa vadeli ve güvenilmez oluşu gerçeği, Osmanlı Anadolusu'nun çoğu bölgesinde bulunmayan bir özellik, bu rekabeti tırmandırmıştı. Yine de XVI. ve XVII. yüzyıllarda İtalya da kırsal kesimden insanların önemli roller oynadığı ayaklanmalardan nasibini almıştı, ki köylü destekli yaygın eşkıyalıktan bahsetmiyoruz bile.

Bundan ötürü, Osmanlı devletinin köy meselelerine müdahalesinin kırsal ayaklanmalara ket vurmakta önemli bir etmen olduğunu vurgulayabilirim: Karen Barkey'in tekrar tekrar gündeme getirdiği bir noktadır bu.[17] Fakat ben olsam sözde köylü

16 İtalya karşılaştırması üzerine, Franco Saba, "Italien 1500-1650," *Handbuch der europäschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, ed., Wolfram Fischer vd. (Stuttgart: Klett-Cotta, 1986), c. 3, s. 692-693. Kuzeyde bir yerleşimdeki (Piemont) köylü rekabetini Giovanni Levi analiz etmiştir: *Das immaterielle Erbe, Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne*, çev. Karl Hauber ve Ulrich Haussman (Berlin: Klaus Wagenbach, 1985), s. 146 vd.

17 Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, s. 108-140.

örgütlenmesi açığı konusuna daha az değer atfederdim. Çünkü işin doğrusu, Anadolu köylerinin iç içleyişine dair çok az şey biliyoruz. Ve ek olarak, Asya Tipi Üretim Tarzı, eşlikçisi "yalıtılmış köyler"le birlikte kapıdan kovulmuşken –haklı nedenlerle ya da öyle görünen– bacadan dönerse yazık olur. Fakat bu kuşkulara rağmen, Barkey'in kitabı son yılların devlet-toplum tartışmasına yapılan büyük bir katkıdır. Kırsal toplum yapısının ampirik bir araştırmasını tarihyazımı sorunlarının kapsamlı bir tartışmasıyla birleştirmesi bu kitabın büyük bir başarısıdır. Ayrıca bunu yaparak, saha olarak Osmanlı tarihinin giderek daha da olgunlaştığını kanıtlamaktadır.

Tilly'nin, güçlü bir devlet karşısında sıradan insanların toplumsal uyumunu araştırması, diğer Osmanlı tarihi uzmanlarına da esin kaynağı olmuştur. Köylü ayaklanmalarının olmayışı kadar bir diğer meşakkatli sorun da, çoğu mevkilerine şu veya bu şekilde vergi tahsildarı olarak gelmiş, XVIII. yüzyıl "ekabir"inin, ayrı devletler kurmak için neden o kadar az girişimde bulunduğudur. Bu kişiler genellikle uzaktaki sultana bağlılıklarını sürdürürlerken, büyük ölçüde özerklikle kendilerine ayırdıkları toprakları yönetmeyi yeğlemişlerdi. Hatta Mısır valisi Mehmed Ali gibi, meşru hükümdarlarıyla savaşa girmiş olanlar bile İstanbul'la olan kültürel bağlarını sürdürme derdindeydiler.[18] Başkente ait motiflerin evlerinin duvarlarında ebedileştirilmesi yaklaşımı, bir prestij unsuru olarak, ikincil dereceden *ayan*ları bile içeriyordu.

Ariel Salzmann, imparatorluğu bir arada tutmakta ekonomik ve finansal bağların önemini vurgulayarak, bu sorunu Tilly'nin araştırmasıyla aynı tarzda ele almıştır.[19] *Ayan*lar Osmanlı ekonomik sisteminde mültezim olarak yer aldıkları için var oluşun sürekliliğinden maddi çıkarları vardı ve 1808'de yapılan Sened-i İttifak, sadece finansal değil siyasi olarak da hissedar olma arzularını sergiliyordu.

---

18 Afat Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammed Ali* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 32.

19 Ariel Salzmann, "An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire," *Politics and Society*, 21,4 (1993), 393-423.

Bu noktaya dikkat çekmekle Salzmann, karşılaştırmalı siyasi araştırmalara Osmanlı deneyimini dahil etmenin ufkumuzu nasıl genişletebileceğini göstermiştir. Geçmişte, siyaset tarihçileri Avrupa vakalarından başkasına güvenmemekle yanlış yönlendirmişlerdi. Avrupa deneyimi, geç ortaçağdan XX. yüzyıla kadar baskıcı iktidarların giderek merkezileştiğini göstermiştir. Fakat diğer rotalar da aynı şekilde muhtemeldir. Seküler ekonomik krizlerle birleşmiş, artan Avrupa müdahalesi Osmanlı devletinin hayatta kalmasını iyice kuşkulu hale getirdiğinde, yerel iktidar odaklarını hâlâ devlete bağlı tutarken siyasi ademimerkezileşmeye izin vermekle, Osmanlı İmparatorluğu 1770 sonrası dönemin fırtınalarını savuşturmasını sağlayan bir esnekliğe ulaşmıştı. Dolayısıyla Osmanlı elitinin kimi devlet fonksiyonlarını sağduyulu bir şekilde "özelleştirme" yeteneği, eyleme geçme kapasitesini artırdı. Çünkü bu şekilde, yerel iktidar odaklarının kaynaklarını harekete geçirmek mümkündü. İnalcık, Mc Gowan ve son olarak Barkey'in altını çizdikleri gibi, bu iktidar odakları esas itibariyle tam da devlet işleyişinin tarzıyla ortaya çıkarılmışlardı.[20] Bu nedenle Barkey ile Salzmann'ın kitapları arasında kesin bir çakışma görüyorum: Her ikisi de, taşrada ortaya çıkan rakiplerin dahil edilmesi suretiyle sultanın tebaasına karşı güç kullanımını uzak tutma pazarlığında siyasi elitin konumuna vurgu yaparlar. İçteki rakiplere karşı görece düşük bir şiddet düzeyi, iktidarın artan merkezileşme ihtiyacını sınırlamayı getirdi ve bu beraberindeki esneklikle görece düşük askerî örgütlenme düzeyi, öteki, daha katı örgütlenmelerin çökeceği yerde imparatorluğun hayatta kalmasını da sağlamış olabilir.[21]

---

20 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transition in the Ottoman Empire, 1600-1700" *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge ve Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme, 1981).

21 Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, s. 241; Salzmann, "Ancien Regime," s. 409.

XVIII. yüzyıl Osmanlı düzeni ile 1789'dan önceki Fransız Ancien Régime'in benzerliklerine vurgu yapmakla Salzmann, ek olarak, Osmanlı tarihinin çoğu uzmanın görmezden gelme eğiliminde olduğu bir yönüne de işaret etmiştir: Osmanlı devleti ile toplumu arasındaki ilişki Avrupa'da gözlenebilenden elbette güçlü bir şekilde ayrılan özelliklere sahipken, konu bundan ibaret değildir. Daha önemlisi, kapitalist olmayan, sanayi öncesi bir sosyal sistem olarak Kıta Avrupası'nın çoğu devleti ve toplumuyla pek çok ortak özelliğe sahiptir ve iltizam da buna iyi bir örnek teşkil eder. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam, devlet hizmeti vasıtasıyla zenginleşmiş merkezî kırsal elitin, yönetici gruba entegre olmasını sağlarken, Fransa'da devlet yapısına iltizam yoluyla entegre olmuş rakip elitlerin tamamıyla "devletçi" olanların yanı sıra servetin "kapitalist" kaynakları da emirlerine amadedir.

BAZI TEMEL VARSAYIMLAR

Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bu fark önemlidir, ama benzerlikler de öyledir. Feodalizm tartışmasının en büyük yararının, sanayi öncesi Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki benzerliklerin kuramsal olarak ilintilendirilebildiği ve dolayısıyla artık görmezden gelmeye gerek kalınmadığı bir çerçeve sunması olduğunu düşünüyorum. Öte yandan, Osmanlı devleti ve toplumunun yegâne özelliklerini vurgulayan yaklaşımların sadece farklılıkları yorumlamamıza imkân vermesi, eninde sonunda giderilmesi gereken bir dengesizliktir. Osmanlı ve Fransız Ancien Régime toplumları arasındaki paralel özelliklerin ilgi duyduğum konulardan biri haline gelmesinin nedeni de budur. Ama bu, ayrışmaların önemsenmemesi gerektiği anlamına gelmez, tam tersine. Fakat bilimsel literatürdeki yaygın eğilim, Avrupalı taraftan "Batının eşsizliği"ni ve Osmanlı tarihçileri söz konusu olduğundaysa "Osmanlının kıyaslanamazlığı"nı araştırmak olmuştur.

Fakat son yıllarda yapılan ekonomik ve toplumsal tarih araştırmaları Osmanlı ile Avrupa dünyası arasındaki baş-

lıca ayrışmaların oldukça geç başladığını göstermektedir. Artık çoğu tarihçi, yolların ayrılmasında kritik dönem olarak XVIII. yüzyılın son çeyreğini kabul ediyor.[22] Biz burada, teknolojik düzeyin hâlâ kıyaslanabildiği, Osmanlıların ve – özellikle Akdenizli– Avrupalıların hayat deneyimlerinin de karşılaştırılabildiği zamanı ele alacağız.

Bu kitaptaki makalelerin, Osmanlı sosyo-politik örgütlenmesine dair bu tartışmaların bir yerine yerleştirilmesi gerekir. Bu makaleler, Osmanlı devlet ideolojisi, meşru siyasi faaliyetlerin sultanın ve askerî maiyetinin yetki alanında olduğunu buyursa da, Osmanlının vergi ödeyen tebaasının (*reaya*) kendileri için *de facto* siyasi faaliyet bölgesi oluşturdukları varsayımına dayanmaktadır. Hükümdarın inayetini, büyük bölümü savunmaya dayanan kendi siyasi amaçları için bir metafor olarak kullanmakla, tutumlarını meşrulaştırabilmişlerdi. Buna rağmen tebaadan biri, bir diğerine veya yerel askerî grubun bir üyesine saldırganca davranmaya kalkıştığında, adaletli ve esirgeyici sultan kabilinden belagat tabirleri işe yarayabilirdi.

OSMANLI VERGİ MÜKELLEFLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ

Kitabımızdaki ilk makale olan "Tabandan Tavana Siyasi İnisiyatifler," Mühimme Defterleri ve Şikâyet Defterleri yer alan mevcut kanıtları kabaca gözden geçirmeyi kapsar. Başlık altındaki son kısım olan "mevcudiyetlerine dair kimi kanıtlar" ise makalenin savunucu tonlamasını taşır; çünkü ne paralı askerler veya ayan ayaklanmalarıyla, ne de daha mütevazı dilekçe vermeyle ilgili, Osmanlı vergi mükelleflerinin sultan ve onun yönetiminden cevaplar almak için kullandıkları araçlar ve bu cevapların fiiliyatta uygulanmasıyla ilgilidir.

22 Mehmet Genç, "XVIII Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Savaş," *Yapıt, Toplumsal Araştırmalara Dergisi* (1984), 49, 4, 51-61;50,5,86-93. Genç, 1760'ın ekonomik krizlerinin bir dönüm noktası olduğuna inanırken; Andre Raymond, *Artisans et commerçants du Caire*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973-74), s. 100 vd., *fin de siècle* krizlerinin Kahire'de 1780'de başladığını düşünür.

Resmî olarak, XVI. yüzyıl standartlarına göre, Osmanlı hükümdarının tebaası, vergisini öder ve sultanın ayrıcalıklı maiyetinin tekelindeki "siyasi" alanı ihlal etmekten kaçınırdı. Dolayısıyla sultanın kararlarının uygulamaya çevrilmesi genelde pek kolay bir iş değildi; çünkü şikâyetlerin çoğunlukla yöneltildiği yöneticiler ve onların paralı askerleri, şikâyetçilerden çok daha güçlüydü.

Yine de, bir dilekçe yazıp imzalamak için örgütlenen, İstanbul'a bir davacı göndermek için para toplayan ve serkeş yöneticileri mahkemeye veren köy ve kasaba vergi mükellefleri buluruz. İkinci makaledeyse, bu işin kotarılış şeklini ele alacağız. Sonuç almak için davacıların, merkezdeki Osmanlı yöneticilerinin makul bulacağı bir dil kullanmaları gerekir ve bu konuşma tarzı sultana reayanın koruyucusu olarak atıfta bulunmayı içerir.[23] Bu suretle şikâyet süreci, doğurabileceği pratik sonuçlardan tamamıyla ayrı olarak, hükümdar ve tebaayı sultanın meşruiyetini onaylayan bir diyaloğa dahil eder. Tek tek şikâyetçilerin şu ya da bu yöneticinin zayıflığına dair barındırabileceği özel düşüncelerini saymazsak, bu onaylamaya ulaşılmıştır. Osmanlı tebaasının bu bağlamda kullanmaya uygun olduğunu düşündüğü metaforlar ve basmakalıp ifadeler çözümlemeye değer görünmekte; çünkü belirli deyimler, bizim geç XX. yüzyıl adabımuaşeret ölçütlerimize uymayabilir. Bu nedenle ahalinin, yerel bir yöneticiden, kötülüklerine son vermezse bölgeyi terk edeceğini söyleyerek şikâyetçi olması yaygındı. Çok yaygın olmasına karşın köylülerin firarı, Osmanlı yasası standartlarınca yasadışıydı. Ama açıktır ki, Osmanlı adabımuaşereti belirli koşulların altında gerçek hayat durumlarının resmî konuşmalara girmesine izin vermişti. Bu makale bu türden vakaların bir dökümünü yapmaya çalışır; bu yolla okurun, sadece kişisel belgelere bakıldığı müddetçe

23 Bu sorunlar üzerine krş. Huri İslamoğlu-İnan, "Introduction: 'Oriental despotism' in a world system perspective," *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge ve Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme 1987), s. 1-26.

açığa çıkmayan birleşimleri ve değişimleri görebileceğini umuyoruz.

Kendini valilerin ve adamlarının aşırı taleplerine karşı korumanın bir yolu sultanın rolünü "aciz reayanın hamisi" olarak belirtmek idiyse, bir diğer yolu da evliyaların arabuluculuğuydu. Osmanlı Anadolusu'nda, şeyh ailelerinin meskun olduğu bir hayli dergâh vardı. Bu şeyh ailelerinin bazıları, Osmanlıların öncesinde, yani Selçuklu ve Selçuklu sonrası dönemlerin hükümdarları altında öne çıkmışlardı. Bu insanlar, aşağı yukarı başarıyla, "kimse"nin kulu olmama (*raiyet*) iddiasındaydılar ve çoğu durumda *askerî* sınıfın dış sınırlarında konumlansalar bile, kendilerini sultanın vergiden muaf maiyeti olarak kabul ettirme uğraşındaydılar. XVI. ve XVII. yüzyıldan belirli örneklerde, onları taşralı hemşehrileri namına niyaz ederken buluruz. Bununla birlikte Lübnan'daki sözde şeyh aracılığını ele alan yeni bir araştırma, birçok erken modern dönem şeyhinin aracı olarak oynadığı rolün ciddiyetine dair bir nebze kuşkuya yol açabilir.[24]

O sırada devam eden Osmanlı-Avusturya savaşından başka, birçok Anadolu kasabasının sorunları, Celali isyanlarının o yıllarda çıkmasından kaynaklanmıştır. Reaya kökenli paralı askerler, iş güvenliği ve Osmanlı muvazzaf ordusunda kendilerine bir yer edinmek için ellerinden geleni ardlarına koymamışlardı. "1600'lerde Anadolu Kırsalında Siyasi Gerilimler" ve "İlmi Çin'de Aramak" bu olayların ikincil kaynaklarda görülen yorumlamalarını gözden geçirir. Ne yazık ki Karen Barkey'in kitabı, bu iki makalenin tamamlanmasından sonra yayımlandığı için dahil edilememiştir. "Anadolu Kırsalında Siyasi Gerilimler" ise Anadolu köylülerinin hoşnutsuzluklarının neden kırsalda isyanlara yol açmadığına dair şiddetli tartışmayla ilgilidir. Barkey, hem taşra yöneticileri hem de köy sakinleri arasındaki insan yapılanmasının değişkenliğine vurgu yaparak, bu soruyu etraflıca cevaplamıştır. Benim cevabımsa Barkey'in açıklamasında ikincil bir konu olarak yer alan bir

24 Michael Gilsenan, "Against Patron-Client Relations," *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, ed. Ernest Gellner ve John Waterbury (Londra, 1977), s. 167-182.

noktaya odaklanır. Resmî yasaklamalara rağmen, hoşnutsuz köylüler için köyü terk etmek kolaydı ve bundan ötürü, daha riskli olan isyan etme yoluna girmeye herhalde pek o kadar rağbet yoktu. Karen Barkey'in ve benim James Scott'un ufuk açıcı eserine olan borcumuzu okur görecektir.[25]

XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başında Osmanlı paralı askerleri eşkıyalıkla, özellikle yol kesip adam soymayla nam salmışlardı. Bu yol kesen soyguncuların sanayi öncesi dünyada bir görüngü olduğu artık bilinmektedir ve erken sanayi Avrupası dahi yol kesen soyguncular dan payını almıştır.[26] Fakat Hindistan ve Çin eşkıyalığı da derinlemesine ve merak uyandırıcı bir dizi araştırmaya yol açmıştır.[27] Uzun vadede, hem Osmanlı-Güneydoğu Asya hem de Osmanlı-Çin bölgelerini inceleyen sistemli karşılaştırmalı eserlerin çıkacağını umuyoruz. Osmanlı-Güneydoğu Asya örneğinde, belirli araştırmacılar halihazırda nabız yoklamaya başlamışlarsa bile, haydutlar ve eşkıyalığı henüz kimse ele almamıştır.[28]

Osmanlı-Çin karşılaştırmaları özellikle göz korkutucu görünüyor ve bu konuda giriş mahiyetinde çok az kitap var.[29]

---

25 James Scott, *Weapons of the Weak, Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1985).

26 1800'lerde Londra çevresinde yol kesen haydutların saldığı korku Charles Dickens'ta muhteşem bölümlere (Bl.2 ve 3) ilham olmuştur, *A Tale of Two Cities* (New York, 1974), s. 21 vd.

27 David Arnold, "Dacoity and Rural Crime in Madras, 1860-1940," *The Journal of Peasant Studies*, 6, 2 (1979), 140-167.
Elizabeth Perry, *Rebels and Revolutioneries in North China 1845-1945* (Stanford, Cal.: Standford University Press, 1980).
Susan Naquin, *Shantung Rebellion: The Wang Lun Uprising of 1774* (New Haven, Londra: Yale University Press, 1981).
Phil Billingsley, *Bandits in Republican China* (Stanford, Cal.: Standford University Press, 1988).

28 Sanjay Subrahmanyam, "Precious Metal Flows and Prices in Western and South Asia, 1500-1750, Some Comparative and Conjunctural Aspects," Delphi Uluslarası Maddi Kültür Kongresi'nde okunan bildiri, 13-15 Nisan 1989. Bu bildiri maddi kültürde karşılaştırmalı açıyı vurgular. Metni görmeme izin veren yazara teşekkür ederim.

29 Jack Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century: Political Crisis in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China," *Comparative Studies in Society and History*, 30, 1 (1988), 103-142.

Bizim amaçlarımız için çok değerli olan Çin eşkıyalığı üzerine pek çok yorum içeren sayısız araştırma varken, böyle olması gerçekten çok yazıktır. Oysa Çin'de gözlenen belirli eşkıyalık tipleri Osmanlı bağlamından da bilinen görüngüleri güçlü bir şekilde andırıyor. Fakat şu aşamada, hiçbir şekilde hazır olmadığım geniş çaplı bir karşılaştırmaya soyunmaktansa, Phil Billingsley'in araştırmasında yer alan erken XX. yüzyıl Çin eşkıyalığının bir modelini aktarmakla yetindim.[30] Şimdilik bilinmeyen nedenlerle, bu eşkıyalar Celali isyanlarıyla bağlantılandırdığımız bütün özellikleri gösteriyorlar. Dahası, Çinli haydutlar Celaliler'den çok daha iyi belgelendikleri için onları Osmanlı eşkıya-paralı askerlerinin hiç bilmediğimiz bazı özellikleriyle ilgili varsayımlar türetmekte kullanabiliriz. Tamamıyla Çin'den ithal edilen bu model bizim parça parça kaynaklarımızı anlamlandırmakta şimdilik yardım edebilecek gibi durmakta. Fakat son sözü gelecekteki araştırmalar söyleyecektir.

TOPLUMSAL GERİLİMİN KANITI OLARAK SUÇ HİKÂYELERİ

Bu kitabın ikinci kısmı bir dizi suç hikâyesini kapsar. XX. yüzyıl çerçevesinde suç hikâyeleri sık sık belli bir toplumdaki fay hatlarının göstergeleri olarak kullanılmıştır. Aile üyeleri ile komşular, işverenler ile hizmetliler, siyasi ayrıcalığı olan gruplar ile "sıradan" halk arasındaki gerilimlerin hepsi sıklıkla suça yol açar ve suç hikâyelerinde ortaya çıkan çatlakların bazılarını başka bir materyale dayanarak saptamak güçtür. Mustafa Akdağ, otuz yıldan uzun bir zaman önce Celali isyanlarının en yoğun olduğu dönemde Anadolu toplumunu anlatırken, yolda işlenen olağanüstü bir suç vakasını kullanarak gelecekte izlenecek yönü göstermiş olmasına karşın, Osmanlı tarihçileri Osmanlı toplumunun daha yakından anlaşılması için bu rotada yürümeyi yine de ihmal etmişlerdir.[31] Kabul edilmelidir ki, suçlu davranışlarına dair

30 Billingsley, *Bandits...*, s. 1-39.

31 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1963), s. 89

araştırmalar için kullanılacak kaynaklar nadirdir ve bizler muhtemelen hâlâ 1940'lara ait ve çatışmanın yaşanmadığı, bundan ötürü de suça yer olmayan bir toplum biçiminde ideal leştirilmiş Osmanlı toplumu görüşünün izlerini koruyoruz. Her halükârda, Osmanlı Anadolusu'ndaki devlet-toplum ilişkilerini daha iyi anlamak için, görev dışı bir ilgiyi yararlı hale getirip dedektif hikâyelerine sarılmanın zamanı gelmiş gibi görünmekte.

Burada analiz edilen hikâyelerin hepsi Osmanlı devlet aygıtının, vergi mükellefi halkın ve muhtemelen ek olarak üçüncü bir tarafın, şu ya da bu şekilde dahil olduğu çekişmelerle ilgilidir. Sadece aile içi gerilimleri ön plana çıkaran hikâyeleri veya devletin çok az rol oynadığı diğer çatışmaları bilerek dışarıda tuttum. Aile içindeki fay hatlarını gösteren suçlar ve kabahatler gelecekteki bir kitabın konusu olabilir, çünkü XVII. ve XVIII. yüzyılın taşra şikâyetlerinde kadınları ve azınlıkları mirastan mahrum etme çabaları vakayı adiyedendir. Ama bir başka sefere, *inşallah*.

SUÇ HİKÂYELERİNİN KAYNAKLARI

Burada kullanılan kaynakların bazılarını Osmanlı toplumsal yaşam tarihçileri iyi bilirler: Kadı sicilleri ve Mühimme Defterleri. Bu kaynakları kullandığımız zaman, bazen yasal metinlerde karşılaşılabilen skolastik alıştırmalarla değil, gerçek hayat vakalarıyla uğraştığımıza emin olabiliriz. Fakat çoğunlukla şahitlerin tanıklığınca belgelendiği kadarıyla davanın esaslarını ifade ettiği ve cezadan, eğer varsa, hiç bahsetmediği için bu mahkeme kayıtları da başlı başına bir dezavantaj arz eder. Bununla birlikte, muhtemelen eski paralı askerlerin soyguncular a dönüştüğünün fazlasıyla belgelendiği bir davayı tespit edecek kadar şanslıydık. Bu davanın kayıtları, bir kadı sicilinde bulunmuş olsa bile, bir haydut çetesinin yakalanması ile infaz edilmeleri arasındaki süreci izleme konusunda bize bir fikir vermektedir. Bir kadının infaz hükmünün yerine getirilmesinin hiçbir şekilde otomatik olmadığını, öncelikle yerel, hatta başkent düzeyinde oldukça

fazla *diplomatik manevrayı* gerektirdiğini bize bir kez daha göstermesi açısından bu malzeme özellikle kıymetlidir.

Bununla birlikte hikâyelerimizden biri, bildiğim kadarıyla şimdiye kadar kullanılmamış bir malzemeye dayanıyor; yani Osmanlı arşivlerinde bulunmuş birkaç nezir kaydından birine.[32] Normalde *nezir* terimi doğrudan devletin hakim olduğu alana değil, bireylerin dinî hayatlarına aittir. Kişi, belli bir dileği yerine gelir veya bir olay gerçekleşirse, dinen caiz fakat bağlayıcı olmayan belli bir edimde bulunma sözü verebilir. Bir hastalıktan kurtulma halinde bir köleyi azat etmek veya belli sayıda yoksulu doyurmak, buna örnek olarak verilebilir. Fakat XVII. yüzyılın son yılları ile Tanzimat arasında, yani pratik bir yaklaşımla daha ziyade XVIII. yüzyılda, Osmanlı yetkililerinin köylüleri, köylerinden çıkan bir haydutu ele vermemeleri halinde büyük paralar ödeme sözü vermeye zorladıkları olmuştu. Bu davalara, davanın gerektireceği şekilde, az ya da çok belgenin kaydedildiği özel defterler ayrılmıştır. Aynı defterde, Orta Anadolu'daki bir aşiret tarafından bir para cezası veya tazminatın ödenmesi, gibi açıkça neziri içermeyen davalara da rastlarız. Anlaşılan, bu grup yetkililerle savaşmış ve bu esnada bir vali öldürülmüştür.[33] Herhalde ceza veya tazminata ek olarak göçebelerden de bir miktar para ödemeleri istendiğinden bu olay deftere dahil edilmişti, fakat ben ilgili belgeyi saptayamadım. Yani nezir defterleri, XVIII. yüzyıl Anadolu kırsalındaki siyasi çatışmalar için eşsiz bir kaynak oluşturur ve daha ayrıntılı şekilde araştırılmaları gerekmektedir.

SUÇ VE CÜRÜM HİKÂYELERİ

Hikâyelerimizden ilki Anadolu'nun Aydın sancağındaki Afrikalı köleler ve azatlıların eylemleriyle ilgilidir; bunlar düzenledikleri şenliklere çevredeki toprak sahiplerinin de katılmalarını istiyorlardı. Katılmayı reddedenlerin bazen fi-

32 Başbakanlık Arşivi, Maliyeden müdevver (MM) 4017. Bildiğim ikinci kayıt MM 8538'dir (1164-1178/1750-1765).

33 MM 4017, s. 230-231.

ziksel şiddete maruz kaldığı bile oluyordu ve sonuçta toprak sahipleri şenliklerin yasaklanması için sultandan ferman istemişlerdi. Makalenin büyük kısmı, Mühimme Defterleri'nden günümüze kalan hepsi de çok kısa anlatılarla daha sonraki köle bayramı kayıtlarını karşılaştırmakla, söz konusu şenliklerin tanımlanmasıyla ilgilidir. Fakat bildiğimiz gibi, şenlik taşkınlığı ve suçu, sadece Osmanlı köleleri arasında değil, eskiden olduğu gibi şimdi de birbirleriyle yakından bağlantılıdır. Bundan dolayı vurgunun yerini değiştirmek ve bu makaleyi, köleler ve eski kölelerin kimliklerini ve cemaatlerini yalnızca efendilerine karşı değil, Osmanlı devletiyle ilgili olarak da beyan edişlerinin bir örneği kapsamına almak, savunulabilir görünüyor. Çünkü Osmanlı devleti kölelik kurumunu onaylıyor ve bu hizmetkârlardan efendilerine saygı göstermelerini talep ediyordu. Köleler ve azatlılar zaman zaman şiddet barındıran eylemlerle gündelik rutinlerinden kurtulmaya uğraştılar ve bu da ayrıca baskı görmelerine yol açtı. Bu olgu, Aydın hikâyesini, modern bir deyim kullanırsak, "siyasi arkaplan"a sahip suçlar arasına koymamızı haklı çıkarır.

Sonraki hikâyemiz bir şehir yerleşiminde, Ankara'nın Sabuni mahallesinde geçer ve söz konusu suç sahte para basmaktır. Suçlanan şahıs Abdi bin Murad, evindeki küçük kuyumcu ocağı hâlâ sıcakken, sahiden suçüstü yakalanmıştı. Abdi bu suçu parasal istikrarsızlığın olduğu bir dönemde işlemişti; söz konusu dönemde, çoğu sıradan insanın bölgelerinde sadece ayarı bozulmuş akçe bulunurken dahi vergilerini iyi kalitede sikkeyle ödeme talebiyle canları yanıyordu. Muhtemelen tam ölçekli kalpazanlığı göze alamayan pek çok kişi daha iyi kalitede sikkeleri istifleyip, bundan kazandıkları gümüşü saklarken, sarraflar iyi kalite *akçe* veya *guruş*un üstüne koyduklarından kâr ediyorlardı. Abdi bin Murad durumla başa çıkmanın daha doğrudan bir yolunu denemişti ve o dönemin kayıtları yalnız olmadığını gösteriyor. Ne yazık ki, kadı sicillerinin, talihsiz adama ne olduğu konusunda hiçbir kayıt içermediği durumlardan biri de budur.

Bizi Çorum'a götüren sıradaki hikâyede, muhtemelen bugün tespit edilmiş eşkıya-ve-paralı asker (levend) soygunlarının en iyi belgelenmiş davasını ele almaktayız. Kayıtların büyük kısmında, haydutların fenalıklarını belgeleyen çok az ayrıntı bulunur ve bundan dolayı oldukça basmakalıp görünürler; bunlarda haydutları ve kurbanlarını, umutları, korkuları, özlemleri ve düş kırıklıklarıyla yaşayan insanlar olarak görmek zordur. Burada tartışılan kayıt girdisinde bile, hikâyenin çerçevesini bulanıklaştıran boşluklar ve çelişkiler var. Fakat yine de, Çorum civarında uşağı ve eşeğiyle yolculuk ederken taşıdığı sabun yükünü eşkıyaların yağmaladığı küçük tüccarın dava dilekçesini bulmak, insanın karşısına binde bir çıkan bir talihin eseridir. Bu dava, ayrıca XVI. yüzyıl Osmanlılarının kişisel husumetlerini ifade etme tarzlarına kanıt sağladığı için de özeldir. Nitekim, Sorgun kadısını şahsi düşmanları sayan eşkıyalar, kılıçlarıyla kadının serpuşunu parçalara ayırmış ve sahibini yakalamış olsaydılar, ona da aynı muamelede bulunacaklarını söylemişlerdi. Başlığın Osmanlı kültüründe, kişinin toplumsal mevkiini gösterdiği için özel bir yeri olduğunu biliyoruz. Ama kişinin simgesel bir temsili gibi görülebilmesi de dikkate şayandır.

Eşkıya-paralı askerler bölgede kendilerine epey düşman kazandıkları için en sonunda yakalanmışlardı. En zorlu düşmanları da İstanbul'la bağlatılı ve zengin bir adam olan Sorgun kadısının kiniydi. Dahası eşkıyalar, ya sahip olmadıkları veya uzun zamandır yetkilerinin olmadığı bir askerî kimlik iddiasında bulunmakla yahut da sırf karşı gelme inatlarıyla bölgede görevli askerleri de öfkelendirecek bir şey yapmışlardı. Köylüler erzaklarının talan edilmesi, kadınların tacize uğraması ve çocukların kaçırılması karşısında çileden çıkmışlardı. Bu ikinci faktör, başları ve şeflerden bazıları sözcüğün geniş anlamıyla o bölgeden olsalar dahi, eşkıyaların yerli olmaması nedeniyle muhtemelen abartılmıştı. Fakat onlar da kendilerini korumaya istekli bir akrabaları varmış gibi görünmüyorlardı ya da bu akrabalar yakalanan eşkıyaların durumlarını ümitsiz görüp, olaya karışmamayı yeğlemişlerdi.

Bununla birlikte, diğer eşkıyalık davalarında, suçlanan eşkıyalar ile "sıradan" köylüler arasındaki aile bağlarının bir önemi vardı. Kütahya'nın Çal nahiyesinde XVIII. yüzyıla tarihlenen bir dava, komşularının toplu eşkıyalık yapmakla suçladığı iki köyü kapsar. Bir mahkeme binasına saldırılıp yakılmış, bir kadı ile üç kişi daha öldürülmüştü ve iddiaya göre kavgaya iki yüz atlı karışmış olduğundan, açıkçası bu çok dallı budaklı bir davaydı. Her şey bir yana, iki küçük köyde iki yüz atın bulunduğuna inanmak güçtür. Belki köylülerden bir bölümünün eşkıya-paralı askerlerle bağı vardı ve onları yardıma çağırabiliyorlardı ya da bir göçebe aşiretinden yardım görmüşlerdi.

Anlaşılan Osmanlı merkezî idaresi, köylerin ortaklaşa kadıya ve onun mahkeme binasına saldırması iddialarının üzerine ciddiyetle gitmişti. Görünüşe göre her iki köyün de bir eşkıyalık mazisi var gibidir; çünkü cinayetlerden birkaç yıl öncesinde, 1700-01'de, iki köyün halkı da gelecekteki iyi hallerinin teminatı olarak yüklü miktarda parayı kefalet olarak ödemek zorunda kalmışlardı. Şimdi para pişmanlık akçesi olarak addedilmişti ve daha fazlasının ödenmesi gerekiyordu; dahası 1708'de, iki köy gelecekte itaatkâr olacaklarının teminatı olarak da kefalet ödemeye mecbur tutuldular.

Üstelik bu dikkate değer hikâye tek değildir. Tam tersine, aktarılan kayıt, 1700'lerin başından beri bu minvalde sayısız örneği içermektedir. Bunun anlamı, köylülerin birbirlerine kefil olmaya zorlandıklarıdır; tıpkı XVI. veya XVII. yüzyıllarda belirli vergilerin ödenmesi söz konusu olduğunda birbirlerine kefil oldukları gibi. Muhtemelen resmî çevrelerde, büyükçe bir meblağın kefalet olarak verilmesinin köylerde ciddi bir iç baskıya yol açacağı, ihtiyatlı hane halklarının soyguna veya isyana yatkın olanları yetkililere ihbar etmekle tehdit edeceği varsayılıyordu. Bu nedenle Osmanlı yetkilileri köylerde hatırı sayılır derecede karşılıklı etkileşim olduğuna ya da her halükârda burada tanımlanan kefaletler sayesinde bunun oluşturulabileceğine inanmış gibi görünmektedir. Bunun, bir köylü ailesinin hayatta kalması için hane halkları arasındaki ilişkilerin düşük olduğu, parçalara ayrılmış bir

köy modeli önermesine uyar gibi görünmemesinin bir nedeni budur.

Suç hikâyelerinin bize öğretebileceği derslerin bu birkaç örnekle hiçbir şekilde tükenmeyeceği açıktır ve umarız başka hikâyeler de yazılır. Hikâyelerden bazıları zaten aşina olduğumuz toplumsal gerilimleri açıklarken; diğerlerinde, özellikle de Çallı köylülerden talep edilen ortak kefalet hikâyesinde, tek vakanın çözümlemesi önceden çok az bildiğimiz çatışmaları kavramamıza olanak sağlar. Bu vaka incelemeleri, diğer akademisyenlere Osmanlı Anadolusu'ndaki devlet-toplum ilişkilerinin engin ve henüz keşfedilmeye başlanan bölgesine girme cesareti verirse, bu derleme amacına hizmet etmiş olacaktır.

I

XVI. VE XVII. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA "TABANDAN TAVANA" SİYASİ İNİSİYATİFLER: MEVCUDİYETLERİNE DAİR BAZI KANITLAR

Muhtelif Ortadoğu imparatorluklarını ele alan araştırmacılar, bütün inisiyatiflerin bundan çıktığı ve köylü, şehirli, hatta din aliminin çok az ıslah olma umudu taşıdığı devletin aşırı büyümesini defalarca vurgulamışlardır. Yakınlardan bir örnek vermek gerekirse: M. Cherif, Tunus milliyetinin doğuşunu araştırmaya giriştiği zaman,[1] P. Vilar'ın Katalan milli bilincinin oluştuğu dönemi analiz ettiği gibi, aslında ekonomik faktörlere odaklanmayı planlamıştı.[2] Ne ki, Cherif bu dönemin temel kaynakları üzerinde çalışıp daha da yakınlaşınca, odak noktasını değiştirmek zorunda kaldı ve onun yerine Tunus'taki devlet yapıları ve bunların XVIII. yüzyılda değişimlerine yoğunlaştı. Dolayısıyla yazarın, ekonomik değişimin siyaset ve siyasi fikirlerin tarihi üstündeki etkilerini irdeleme olarak planlandığı çalışması, Vilar veya Braudel'in kitabından çıkan çerçeveden hiçbir suretle taşmamış olsa dahi, dolambaçsız bir siyasi tarih araştırmasına dönüştü.[3]

---

1 Mohamed Hédi Cherif, *Pouvoir et société dans la Tunisie de Husayn b. 'Ali (1705-1740)*, Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Tunis, IV, XXIX 2 c. (Tunus, 1984, 1986).

2 Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne, Recherches sur les fondements économiques des structures nationales* (kısaltılmış baskı) c.1 (Paris 1977) (bir daha basılmadı).

3 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2. b., 2 c. (Paris 1966).

Açıktır ki, mevcut belgelerden öğrenilebilenlerin neden olduğu bir tutum değişikliği kendi içinde iyi bir şeydir ve konular o düzlemde kaldığı müddetçe buna itiraz edilemez. Bununla birlikte, çoğu araştırmacı bu türden sakınımlı ve ampirik yaklaşımların ötesine geçecek ve bu devletin ampirik olarak ayırt edilebilir irileşmesinden, Osmanlı devletinin bir tür "Şark despotizmi" olarak düşünülmesi gerektiği sonucuna atlayacaktır.[4] Böyle bir siyasi sistemde, "sivil toplum"un, yani devlet karşısında belli bir bağımsızlığa haiz olup örgütlenmiş bir toplumun olmayacağı varsayılıyordu. Uç bir görüş açısından bakıldığında, böyle bir devlette ekonomik ve toplumsal tarihin dahi olmayacağı farz edilebilirdi, fakat bu araştırma dallarınca normalde uğraşılan bu sorunlar, hepsini kuşatan bir siyasi tarihin önemli bir parçası olarak addedilmelidir.

YEREL MERKEZLİ SİYASİ İNİSİYATİFLER: YENİ İKİNCİL KAYNAKLARDAN KANITLAR

Yine de yakın geçmişte araştırmacılar Osmanlı İmparatorluğu'nda sözde bir "Şark Despotizmi"nin var oluşuna dair bazı kuşkular duymaya başlamışlar ve böylelikle Mohamed Cherif'in şu kurnaz sözünü doğrulamışlardı: "Belirli bir topluma bir kez yakından bakınca, daima bir istisna olduğu ortaya çıkar."[5] Dolayısıyla, XVI. yüzyılın sonu ila XVII. yüzyılın başı arasında, loncalar, paramiliter birlikler ve diğer örgütlenmelerde birlikte hareket eden Osmanlı tebaasının yukarıdakilere meydan okuduğu ve belirli siyasi hedeflere ulaştığına dair epeyce kanıt vardır. İzleyen dönemdeki zıtlıkla, XIX. yüzyılın ilk yarısında sultanın gücünün çarpıcı artışına baktığımız zaman, bu özellikle açık hale gelir. İlber Ortaylı, sadece II. Mahmud (1808-1838) ve ardıllarının mut-

4 Bu konuların tam bir tartışması için krş. Rifa'at Ali Abou-El-Haj. *Formation of the Modern State, The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany N.Y., 1991).

5 ..."leur application á des cas concrets fait surtout ressortir les exceptions á la règle," bkz. Cherif, Pouvoir.., c.1, 12.

lak hükümdar olma işlevini sahiden yerine getirebildikleri gerçeğini vurgulamıştır.[6] Sözü edilen bu hükmetme türü ancak II. Mahmud'un yeniçerilerin "yerleşik güç"ünü ortadan kaldırmasından ve üstüne, XVIII. yüzyıl sırasında bunların müttefiği olma işlevi görmüş ulemayı zayıflatmaya başlamasından sonra mümkün hale gelmiştir. Aynı dönem için, Nikolay Todorov, bazılarının küçük ölçekli imalathaneleri olan başarılı dokuma üreticilerinin, hiçbir şekilde loncaları terk etmeye meyletmediklerini belirtmiştir.[7] Tam tersine, bu üreticiler, loncalarda önder rolünü oynadılar ve bunları Osmanlı merkez yönetimiyle pazarlık yapmakta toplumsal taban olarak kullandılar. Bundan ötürü, erken kapitalistler dahi serbest ticaret için lonca örgütlenmesini tercih ettiler, çünkü bu "yerleşik yapılar" pazarlık güçlerini artırıyordu.

Biraz uzak bir döneme bakıldığında, siyasi gücün mevcut benzer kanıtı, en azından çoğu örnekte, sözcüğün dar anlamıyla Osmanlı yönetici sınıfının üyesi olmayan insanların elindeydi. Halil İnalcık ve Bruce McGowan'ın araştırmaları XVII. ve XVIII. yüzyıl ayanları üstüne odaklanmıştır;[8] bu yazarların her ikisi de taşra vergi tahsilatında öncü bir rol oynadıkları varsayımıyla, ayanların kayda değer bir siyasi güç toplayabildiklerini göstermişlerdir. XVII. yüzyılın sonuyla ilgili olarak, Rifa'at Abou-El-Haj, iktidar makamını İstanbul'dan Edirne'ye taşıyacağı, kazara veya kasıtlı, ama ortaya çıktığı zaman sultanı tahtından eden siyasi müttefikler üzerinde durmuştur.[9]

Daha da erken bir dönem için, yani XVI. yüzyılın sonunda, Özer Ergenç, Ankara eşrafının şehrin çevresine duvar

---

6 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul 1983), 19-20, s. 35 ve 88 vd.

7 Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri," *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27, 1-2 (1967-68), 1-36.

8 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation of the Ottoman State," *Studies in Ottoman Social and Economic History* (Londra 1985). Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe* (Cambridge, İng., Paris 1980).

9 Rifa'at Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden 1984).

inşa etmek gibi büyük bir projeyi örgütleyebildiklerini göstermiştir.[10] Dahası, aynı yazar bu şehrin sakinlerinin, az ya da çok yalıtılmış mahalleler halinde birbirinden ayrılmayan, hatırı sayılır derecede bir şehiriçi işbirliği sergilediklerini de kanıtlamıştır. Bu işbirliğine, yol açabilecek özerk kurumlar mevcut olmadığından resmî olmayan yollarla varılmıştı. Benzer süreçler, XVI. yüzyılın kapanış yıllarında Çorum ilinde olduğu gibi, çok daha küçük yerleşimlerde de gözlenmiştir. Bu örnekte, şehirde yasadışı vergi toplamış bir vilayet yöneticisini şikâyet etmek üzere çok fazla şehir sakininin bir araya geldiğini görürüz.[11]

Çorum eşrafının girişimi en azından kısmen başarılı olmuştur. Bu, birleşmiş şehirler olmaksızın dahi, Osmanlı İmparatorluğu hemşehrilerinin belirli durumlarda siyasi taleplerini dile getirip, kabul edilmelerini sağladıklarını gösterir. Bununla birlikte bu siyasi nüfuzun, XVI. yüzyılın son çeyreğinde devlet ve toplumda ortaya çıkan krizin bir sonucu, yeni bir görüngü olup olmadığını bilmiyoruz. Ya da eşrafın siyasi etkisi "klasik" Osmanlı İmparatorluğu'nun "siyasi oluşum"unun önemli bir parçasıydı. Sıradan Osmanlı halkının siyasi inisiyatiflerinin, Kanuni Sultan Süleyman ve seleflerinin devirlerinde nadiren kaydedilmiş olduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, önceki seçenek gerçeğe daha yakınmış gibi gelir.[12] Yine de, bu olaylar için başlıca kaynaklarımızın Mühimme Defterleri ve kadı sicilleri olduğu unutulmamalı ve bu tip malzemeler XVI. yüzyılın ikinci yarısından önce çok da fazla bulunmaz.

---

10 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler," *VIII. Türk Tarih Kongresi, Sunulan Bildiriler*, c. 2, (Ankara 1981), 53-82, 1265-1274.

11 Suraiya Faroqhi, "Town Officials, *tımar*-holders and Taxation...," *Turcica*, XVIII (1986).

12 XVI. yüzyıl Osmanlı idaresinin, taşra eşrafını İstanbul'a *kasap* tayin etmekle iflasa sürüklemeye çalışmış olması mümkündür. Bu tedbirler merkezileşen bir devlet ile taşra eşrafı arasındaki mücadelenin önemli bir kısmı olarak görülebilir; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1984), 221 vd.

OSMANLI DEVLETİ'NİN "DÖNÜŞÜMÜ" İLE İLGİLİ TARTIŞMALAR

Belirli araştırmacılar, XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı vatandaşları için ne tür siyasi inisiyatiflerin mümkün olduğunu daha genel bir seviyede açıklamaya çalışmışlardır. (Köylülere gelince, genelde onların elinden gelen tek şey topraklarını terk etmek, göçebelere katılmak veya kudretli birinin hizmetine girmekti.) Bir bakıma Braudel'inkine benzer bir kent tipolojisi kullanan Traian Stoianovich, XVI. yüzyıl sırasında "bağımlı" hale gelen Osmanlı şehirlerinin, sonraki dönemlerde seçeneklerinin yelpazesini oldukça genişletebildikleri görüşünü ifade eder.[13] Dolayısıyla, Stoianovich'a göre, bu şehirler XVIII. yüzyılda artık "bağımlı" olmaktan ziyade "yarı-bağımlı" olarak sınıflandırılmalıdırlar. Özer Ergenç, Ankara'nın XVI. yüzyılın kapanış yıllarında dahi bir "yarı-bağımlı" şehir olduğu görüşündedir.[14] Soruna bir başka açıdan bakan Rifa'at Abou-El-Haj XVII. yüzyılda Osmanlı devletinin bir "dönüşüm"ünden söz eder. Bu dönüşüm *nasihatnameler* diye bilinen siyasi risalelerin esas itibariyle muhafazakâr yazarları tarafından bir bozulma olarak addedilmiştir; ki XX. yüzyılın Avrupalı ve Türk araştırmacılarının kolayca benimsediği bir görüş açısıdır bu.[15]

"Dönüşüm" terimi Halil İnalcık tarafından da benimsenmiştir.[16] İnalcık, "barut devrimi"nin, tımar sistemiyle tedarik edilemeyen topçuların hizmetinin karşılığını ödemek için Osmanlı devletini gelirini artırmaya mecbur ettiğini öne sürer. Bu suretle, askerî teknolojideki bu değişim siyasi yapıda

13 Traian Stoianovich, "Model and Mirror of the pre-modern Balkan City," *La ville balkanique XV-XIX* içinde, *Studia Balkanica*, 3 (Sofya 1970), 83-110. Braudel'in sınıflandırması için bkz. Fernand Braudel, *Civilization matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIII siècle*,3 c. (Paris 1979), c.1: *Les structures du quotidien*, 453 vd.

14 Ergenç, "Yönetim Kurumları," çeşitli yerlerde. Ergenç'in, Ankara kanıtına dayanan çalışmasının esas noktası, bu makalede öne sürülene paraleldir.

15 Abou-El-Haj, yayımlanmamış metin.

16 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation."

da değişikliklere yol açmıştır; Osmanlı sisteminin biçimlenme döneminde en belirgin özelliği olarak addedilen *tımar* sistemi, eski önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. İnalcık, topçuların askere alınmasından taşralı yöneticilerin sorumlu oldukları, aralıklı memuriyet süreleri karşısında, düzensiz bir tarzda yapabildikleri gerçeğinde ısrar eder. İnalcık'ın görüşüne göre, Celali isyanları diye bilinen uzun süreli iç savaş dönemine yol açan da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu askerî ve mali değişimdir; ki bu isyanlar Osmanlı köylüleri ve şehirlilerinin kaygılarında başrolü oynayan güvenlikle ilgili korkularını bir kez daha depreştirmiştir.

Bu dönüşümün bir sonucu olarak, XVIII. yüzyılda ortaya çıkan örgütlerin birleşik bir karaktere sahip olduğu bir toplum, geçmişte doğru olduğundan daha önemli bir rol oynamıştı. Özellikle Suriye üstüne çalışan araştırmacılarca gözlemlenmiştir bu. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Şam'daki siyasi süreçleri incelediği kitabında Linda Schatkowski-Schilcher, Şam toplumunu, erkeklerin paramiliter örgütlere kabul edildiği, ulema ve Peygamber soyundan gelenlerin özellikle dikkat çekici roller oynadıkları "zümreler" den mürekkep olarak tanımlar.[17] Bu gruplandırmaların "ayrılıkları," bunların şehrin farklı kısımlarına yerleşmiş olmaları gerçeğiyle belgelenmiştir; bundan dolayı bu zümrelerle ilişkili silahlı adamlar, ayrı ayrı fraksiyonlarca kontrol edilen bölgeler arasındaki sınırlarda sık sık çarpışırdı. Elbette, Schatkowski-Schilcher "zümre" terimi gevşek anlamıyla kullanır; okur, XVIII. veya XIX. yüzyıl Şam'ındaki zümrelerin Avrupalı eşitleri kadar resmî bir hukuki yapıya sahip oldukları şeklinde yanlış bir kanıya kapılmamalıdır. Ne ki bu, çoğunlukla Ortadoğu İslam toplumunun yol gösterici bir ilkesi gibi varsayılan, devlet ile birey arasındaki doğrudan karşılaşmadan elbette çok farklıdır.

17 Linda Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics, Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Berliner Islamstudien Bd. 2 (Stuttgart 1985).

"TABANDAN TAVANA" SİYASİ İNİSİYATİFLER

Geç XVI. ve XVII. yüzyıllarda –Osmanlı siyasi sisteminin dönüşümünün henüz tamamlanmadığı bir dönemde– "tabandan tavana" siyasi inisiyatifler konusunda, Mühimme Defterlerinden parçalar halinde bile olsa bazı ilginç belgelere sahibiz. XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca, sadece şikâyetlere verilen cevaplarla ilgili (Şikâyet Defterleri) kayıtlar henüz tutulmuyordu; o nedenle Mühimme Defterleri elli yıl sonra Şikâyet Defterlerinde yerini bulacak oldukça fazla sayıda belgeyi içermektedir. Dönemin son kısmı için bizzat Şikâyet Defterlerinin kendileri kanıt oluşturmaktadır.[18]

Böylece, imparatorluğun sıradan sakinleri şikâyette bulunma yoluyla kendilerini siyasi mekanizmaya dahil etmiş gibidirler. Bu şikâyetler belirli bir yöneticiye karşı yapılabiliyor ve haksız yere toplanmış vergilerin iadesi ya da yönetimle ilgili başka türden bir yolsuzluğun giderilmesi talebini içeriyordu. Bununla birlikte, şikâyette bulunanlar kendi bölgelerinde var olan daha genel sorunlara Divan-ı Hümayun'un da dikkatini çekebilirlerdi. Belirli şahıslar veya aileler çok özel meselelerle ilgili şikâyette bulunabilirlerse de, şikâyet mekanizmasının siyasi yönlerini dikkate almamak ve sadece özel şahıslara açık bir başvuru saymak hata olacaktır.

Bu bağlamda, Divan'a ne türden kişilerin şikâyette bulunabildiğini belirlemek ilginçtir. Bazı metinler muğlaklığını korur ve sadece bir kasaba veya köyün "ahali"sinden bahseder.[19] Tazminat talep edilen kimi davalarda insanlar daha da anonim veya belirsiz kalır, çünkü şahsen görünmekten kaçınır ve şikâyetlerini arz etmek için kadıyı kullanırlar. Bu minvalde, Van kadısından gelen bir dilekçeye karşılık olan bir belgeye göndermede bulunulabilir.[20] Bu metin, kendi as-

18 Yayımlanmış bir örnek için krş. *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden vom Jahre 1675*, ed. Hans Georg Majer (Viyana 1984), c. 1.

19 Bir örnek için bkz.: Osmanlı Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri (MD), 81, s. 51, no. 113 (1025/1616).

20 MD 81, s. 144, no. 314 (1025/1616).

kerleri konaklasınlar diye Van'ın gayrimüslim sakinlerini evlerinden süren bir yerel beylerbeyinin fenalıklarına dair bir ayrıntı bolluğu sunar; ki söz konusu bilgi, bu muameleyle mağdur edilmiş aileler tarafından kadıya verilmiş olsa gerektir.

Bir diğer davada şikâyette bulunanlar bir loncanın üyeleri olabilir; nitekim, Konya'nın külahçılar taifesi keçi yünlerinin zengin istifçiler tarafından tekelleştirilmesine itirazda bulunmuşlardı (1089/1678-79).[21] Daha da resmî bazda, bir diğer lonca, yani Batı Anadolu'daki Tire kasabasının kumaş boyacıları Bolvadin, Denizli, Hamid ve Manisa'nın kumaş tüccarları ve boyacılarına karşı şikâyette bulunmuşlardı;[22] çünkü metin açık bir şekilde "boyacılar loncasının ihtiyarları"nın (*sabbağ hirfetinin pir ve ihtiyarları*) zanaatkârların mağduriyetlerini arz etmek üzere mahkemeye çıktıklarını ifade eder. Çeşitli loncalara mensup zanaatkârlarca sunulan başka dilekçeler de kaydedilmiştir: Nitekim, 1018'de (1609-10) Üsküdarlı bakkallar, fırıncılar, arpacılar, nalbantlar ve "diğer esnaf" ödemeleri beklenen ulak resminin yüksek oluşuna itiraz etmişlerdi.[23] Ne var ki, Tireli kumaş boyacıları davasında zanaatkârların lonca olarak hareket ettikleri açıkken, Üsküdar vakasında dilekçecilerin şahıslar biçiminde harekete geçmiş olmaları da aynı şekilde mümkündür; çünkü metinde lonca görevlilerinin bu işe dahil olduğundan bahsedilmez.

Diğer belgeler taşra eşrafı tarafından verilen dilekçeler hakkındadır. Bunlardan *ayan* diye bahsedildiği de olur. Nitekim, Konyalı külahçılar, müdahaleleri yüzünden hammadde ihtiyaçlarını karşılayamadıkları tüccarlardan söz ettikleri zaman, bazılarının sadece adlarını veya lakaplarını söylüyorlardı. Fakat *şeyh* ünvanını taşıyan iki kişi, ayrıca *ayan-ı vilayet* olarak tanımlanmıştı; ne yazık ki metinde onlara niye böyle hitap edildiği yer almaz. Yine de, Anadolu kasabası Şebinkârahisar'dan bahseden bir mühimme belgesinde, *ulema ve suleha ve sadat ve fukara ve zuefa* olarak tanımlanan

21 MD 96, s. 75, no. 379 (1089/1678-79).

22 MD 96, s. 127, no. 639 (1089/ 1678-79).

23 MD 78, s. 299, no. 782 (1018/1609-10).

insanların bir dereceye kadar il ayanlarıyla aynı olduklarını farz etmek herhalde yanlış olmaz. (Metin ulemaya, Peygamber ahfadı ve dervişlerin yanı sıra diğer yoksul ve mütevazı insanlara muhtemelen dinî bir mevki atfeder; çünkü sıradan halk, *reaya* ve *beraya* olarak adlandırılmıştır.) Dolayısıyla XVII. yüzyıl başlarındaki Şebinkârahisar eşrafı büyük oranda bu türden dinî mevkileri olan insanlar gibi görünürler; kasabanın küçüklüğü ve tarımsal bölgenin yoksulluğu göz önüne alındığında bu şaşırtıcı değildir.[24]

Bir şekilde farklı yerel ileri gelenler grubuyla 998 (1589-90) tarihli bir belgede karşılaşılabilir ve konu Manastır adlı Balkan şehridir:[25] Burada onlara *ulema ve suleha ve zuema ve erbab-ı tımar ve sair eşrafı ve fukarası* denir. Bu, Manastır'ın ileri gelenleri arasında Osmanlı merkez yönetimine doğrudan hizmet edenlerin, Şebinkârahisar'da olduğundan daha önemli bir rol oynadıklarını gösterebilir, ticari menfaatler ise her iki grupta da açıkça temsil edilmemiştir.

Bazen de davacılar şikâyetlerini iletmesi için kadıya başvurmayı yeterli görmeyip, doğrudan İstanbul'a başvurmuşlardı. Bu durum belgelere şu ibareyle yansıtılmıştır: "*adam ve arzuhal gönderüb.*"[26] Bunun nasıl düzenlendiği 1089 (1678-79) yılından[27] bir nüshaya aksetmiştir: Ankara ahalisi kendi namlarına İstanbul'a yolculuk edecek üç adamı görevlendirmiş ve söylendiğine göre onlara toplam 300 *guruş* ödeme sözü vermiştir. Amma velakin, işler yolunda gitmez ve Ankara ahalisi ödemeyi reddeder. Mesele mahkemeye yansıtıldığı zaman, taraflar kendi aralarında anlaşma kararı alırlar ve Ankara ahalisi bu kez 200 *guruş* ödeme sözü verir, ama bu sözlerini de yerine getirmeyeceklerdir.

Eğer çatışma uzun sürerse, İstanbul'a bir defadan fazla temsilci göndermek gerekebilirdi ve böyle defalarca ziyaretin gerçekten vaki olduğunu bildiğimize göre, ilgili harcamaların ödenmesi için yerel düzenlemeler yapılıyor olsa gerektir.

---

24 MD 79, s. 112, no. 290 (1019/1610-11).

25 Mühimme Zeyli 4, s. 213 (998/1589-90).

26 Osamnlı Arşivi İstanbul, Şikâyet Defteri 1, s. 35 (1059/1649).

27 MD 96, s. 88, no. 441 (1089/1678-79).

AYAN VE EŞRAFTAN SİYASİ TALEPLER: BİRKAÇ ÖRNEK

Davacıların toplumsal mevkileri ve aralarında hakim olan örgüt derecesinden ayrı olarak, Divan'a şikâyet nedeni oluşturan konular da ilgi çekicidir. Yukarıda sözü geçen Şebinkârahisar eşrafı, merkezî idareye Celali isyanları sırasında verilen ciddi kayıpları ve yakın geçmişte gerçekleşmiş kesinlikle sınırlı telafileri hatırlatmıştı. Ne var ki, evlerine yeni dönen ahali, Osmanlı merkezî yönetimi namına yeni bir vergi mükellefi sicili hazırlamakla görevli memur tarafından taciz edilmişti. Sözü edilen memurun suç ortağı yerel bir kadıydı ve henüz geri dönmüş ahali yine kolayca kaçabilirdi. Cevaben, Şebinkârahisar'daki hükümet görevlilerine iki suçluyu o sırada seferde olan vezire göndermeleri emredildi; muhtemelen davanın akıbetine karargâhta karar verilecekti. Bu koşullar altında düzenlenen vergi mükellefi sicili sürecinin nasıl gerçekleştirildiğine dair bir işaret yok; fakat diğer kaynaklardan o yıllar boyunca tamamlandığını biliyoruz.[28]

Şebinkârahisar'ın Osmanlı vergi defteri hazırlıklarında geçici bir kesinti olması dahi, siyasi önemi olan bir mesele olarak addedilmiş olsa gerektir. Manastır eşrafının şikâyetinin de daha yaygın etkileri olmuştu. Söz konusu belgeye göre, akçenin gümüş içeriğini artırma girişimi gerçekte, önceden 100 *akçe* bir *guruş* ederken, şimdi bunun 70 *akçe* olması sonucuna yol açmıştı. Standart Osmanlı uygulamasına göre, bunun anlamı narh adı verilen, taban ve tavan fiyatının resmî olarak yeniden düzenlenmesiydi ve o vakitler fiyatlar çoğunlukla akçeyle belirlendiğinden, yenilerinin eskilerden daha düşük olması gerekiyordu.[29] Bununla birlikte tüccarlar, "bedesten ahalisi" ve diğer esnaf yeni resmî fiyatlara riayet etmeyip, kendi başlarına belirlemekte ısrar etmiş görünü-

28 Leila Erder, Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620," S. Faroqhi, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire* içinde (Londra 1986), IV, s. 339-40.

29 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul 1983).

yorlar. Bu eylemler klasik Osmanlı devletinde iktisat politikası olarak adlandırılabilecek olana ters düştü, bu nedenle Manastır eşrafının amacına ulaşması şaşırtıcı değildir: Çıkarılan emre göre, resmî fiyatlar işleyecek, uymayı reddeden tüccar ve esnafa ibret verici cezalar uygulanacaktı.

Para değerinin istikrarsızlığının dillere düştüğü bir dönemde maddi sorunların vahim önemi göz önüne alındığında, bu türden meselelerin Divan'a şikâyetlerde gündeme gelmesi şaşırtıcı değildir. Bu şekilde etkin olan sadece "tüketici menfaatleri" diye adlandırılabilecek olan değildi, fakat tüccarlar ve zanaatkârlar da seslerini duyurmaya çalışıyorlardı. Nitekim, 1003'te (1594-95) Antalya kadısının bu küçük Anadolu limanının eminler ve amillerinin, tüccarların ve esnafın şikâyeti için sunduğu dilekçesine Divan cevap verdi. Davacılar, altın ve guruşun Kahire, Halep, Şam ve Trablusgarp'ta değer kazandığını iddia ediyorlardı, tüccarlar sağlam paranın hepsini bu yerlere aktarıyorlardı.[30] Bundan dolayı, altın ve guruşun ancak yüksek fiyata bulunabildiği bölgede sadece çok düşük kaliteli yerel basılmış sikke mevcuttu. Bu durum hem ticareti hem de vergi toplanmasını çok güçleştiriyordu ve davacılar da haksızlığın giderilmesini talep ediyorlardı. Bu aslında, akçenin resmî gümüş değerinin ve değişim oranlarına karşılığının onaylanmasıyla kabul edilmişti. Fakat davacılarca özetlenen duruma çare bulma girişiminde bulunulmadığı için çıkarılan emrin uygulamaya yansıyıp yansımadığı konusu kuşkuludur.

Bundan kısa bir süre sonraki dönemden bir diğer belgeyse (1018/1609-10) eşrafın, yürürlükteki kanunların yerine getirilmesi ve suçlu memurların cezalandırılmasını talep edebilmesinin yanı sıra normalde sadece merkezî hükümetin elinde olan kaynakları da harekete geçirebildiğini gösterir. Celali isyanlarının zirvesinde, Kastamonu ayanı (maalesef belge bize bu insanların sosyal arka planları hakkında

30 Bu türden problemler hakkında bkz. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri 1300-1750," *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi*, 1978 özel sayısı, 1-38.

bir şey demiyor) "münasip bir yerde" bir sur inşa edilmesi talebinde bulunmuştu.[31] Surla çevrilecek alanın yeri konusundaysa başka bir şey söylenmemiştir, fakat 3.000 *zira* tasarlandığından ("inşaatçı zirası" biriminin kullanıldığını farz edersek yaklaşık 2.400 m.),[32] Kastamonu'nun meskun bölgesinin hemen hemen tamamını çevreleyen bir duvarla karşı karşıya olmamız mümkün görünür. Şimdi 2.000 ziranın büyük kısmı inşa edilmişti, fakat Osmanlı merkezî idaresi projeyi acil gördüğünden, Kastamonu sancağının tüm kadılarına tamamlanmasına yardım etmek için at arabası ve amele tedarik etmeleri emredildi.[33] Dolayısıyla, Kastamonu ayanının taleplerinin İstanbul'da tam destek bulduğu sonucu çıkarılabilir ve tüm sancağın kaynakları, Osmanlı yönetiminin projenin tamamlanacağına emin olmak için gönderdiği kişinin emrine verilmiştir.

SONUÇ

Bu birkaç örnek, XVI. yüzyılın sonu ila XVII. yüzyılda Osmanlı tebaasının Divan'a şikâyette bulunma marifetiyle kendi (ve bazen de müvekkilerinin) menfaatlerini savunabildiklerini göstermeye yetebilir. Şikâyetçi olmak ucuz değildi: Ankara ahalisinin İstanbul'a gönderdikleri vekillerine ödemeyi kabul ettikleri 200 veya 300 *guruş* bunun kanıtıdır. Bundan ötürü, bu tarzda hakkını aramaya girişen bireyler veya ailelerin toplumun daha varlıklı gruplarına mensup olduklarını varsayabiliriz. Bununla birlikte, bazen köy veya aşiret cemaatleri de bu mekanizmayı kullandığına göre, ilgili harcamalar fahiş değildi. Daha da önemlisi Divan'a yapılan bu şikâyetlerin sıklığı, görünüşe bakılırsa belirli davalar yerel

31 MD 78, s. 184, no. 477 (1018/1609-10).

32 Walther Hinz, *Islamische Maße und Gewichte, umgerechnet ins metrische System: Hanbuch der Orientalistik*, ed. Bertold Spuler, Erg. Bd.1, 1 (Leiden 1955), s. 59.

33 Metin, o zamanki kullanımında yaya askere atfedilen *piyade* sözcüğünü kullanır. Fakat metin arabaların kullanılmasını önerdiğinden, mümkün olan yerlerde *piyade*nin kullanımı tercih edilmiştir, bu durumda "ayak işçisi" daha iyi uyabilir.

mahkeme ile İstanbul'daki otoriteler arasında gidip gelse bile faydasız olmadığını göstermektedir. Çünkü şikâyetler hepten etkisiz olsaydı, her yıl taşradan İstanbul'a bizzat ya da vekil aracılığıyla üşüşenlerin çoğu paralarını kullanmanın daha iyi bir yolunu bulurdu.

1675'in Şikâyet Defterlerine kaydedilen davacıların kişisel bilgileri, incelenen dönemin tümü için geçerli sayılabilirse, Divan'a ulaşan vakaların çoğunluğunda değilse bile büyük bölümünde, özel şahıslar başı çeker gibi görünür.[34] Ne var ki, şehirler, köyler, esnaf loncaları ve aşiret birliklerinin payları önemsiz değildi; dahası kadılar tarafından usulen başlatılan çoğu dava, aslında şu ya da bu şekilde müşterek bir dilekçeyle yerel bir yöneticinin dikkatine sunulmuştu. Bu ortak dilekçelerde eşrafın daima mühim bir rolü olduğunu varsayabiliriz: Salt XVIII. yüzyılın resmen tanınmış ayanı değil, ulema, dervişler, alt düzey yöneticiler ve en azından belirli koşullar altında tüccarlar ve esnaf da etkilidir.

Yerel düzeyde önde gelenlerin arasında ulema ve dervişlerin önemli oluşu şaşırtıcı gelmemeli. Dinî nüfuzlarından oldukça farklı olarak, özellikle daha önemli zaviyedar aileler sıklıkla kıymetli vakıfları idare ettiler. Osmanlı merkezî idaresiyle doğrudan ilgili olan daha güçlü şahıslardan farklı olarak, onlar yüzyıllar boyunca bu zenginlik kaynaklarını ellerinde tutabildiler.[35] Üstelik, yerel tabanlı ulema, cami ve medrese vakıfları yoluyla, hatta en küçük mahkemelerden sağlanan kaynaklara da hakimdi: Öyle görünür ki ulema hiyerarşide en yüksek rütbeyi hedeflemediği için sıklıkla coğrafi olarak sınırlı bir alanda, mesela Orta Anadolu'da kadılığa tayin ediliyordu.[36]

Bütün bu gözlemler gösteriyor ki: XVI. yüzyılın sonunda Anadolu ve Balkanlar'da yerel tabanlı bir eşraf toplumu mevcuttu ve kurumsal bir örgüte sahip değilseler bile, hiçbir

34 *Registerbuch*, ed. Majer, s. 23.

35 Suraiya Faroqhi, "XVI-XVIII Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar*, ed. Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu (Ankara 1975), s. 197-226.

36 Suraiya Faroqhi, "Town Officials."

şekilde sadece merkezî inisiyatiflere de bağlı değillerdi. Kesin değilse bile muhtemelen, –servet ve siyasi hırsları sınırlı, ama hiçbir şekilde "işleri halletme" yeteneğinden yoksun olmayan– bu taşralı toplum Osmanlı devletinin toplumla ilişkisinin çağdaş dönüşümünün bir ürünüydü.

Seçkinler göz önüne alındığında, elbette bu taşralı zengin adamlar arasında ticari menfaatlerin baskın rolü değil, imparatorluğun sosyo-politik yapısındaki değişikliklerin ekonomik tarihine bağlanma şeklini daha yakından incelememiz gerekir. Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder kendilerini bu soruna adamışlardır.[37] Osmanlı hakim grubunun ticaretin gelişmesine çabalarken, aynı zamanda tüccarları katı bir siyasi kontrol altında tuttuklarına da işaret ederler: Giderek daha fazla uluslarası ticarete dahil olan tüccarlar, kendilerini devletin kontrolünden azat ettiklerindeyse, devletin karakterinin de biçim değiştirmesi beklenebilir. Bütün bunlar elbette geçerliydi. Fakat XVI. yüzyılın sonları ila XVII. yüzyıl boyunca, taşra seçkinlerinin ticari olmayan sektörleri dahi belirli bir siyasi inisiyatif gösteriyorlardı. Dahası, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme dönemi süresince, bu inisiyatifin asla tamamıyla kaybolmadığını hissediyor insan.

37 Huri İslamoğlu, Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review*, I, I (1977), 31-55.

II

OSMANLI VERGİ MÜKELLEFLERİ ARASINDAKİ SİYASİ FAALİYETLER VE SALTANATIN MEŞRULAŞTIRILMASI SORUNU (1570-1650)

Bu makalede Osmanlı vergi mükelleflerinin, taleplerini sultana duyurmakta kullandıkları yöntemler ve sultanın yönetiminin tepkileri ele alınacaktır. Şehirli ve köylülerin dilekçelerine verilen resmî cevapların, söz konusu talepler nihayetinde karşılansa da reddedilse de, şu ya da bu şekilde motive edilmeye ihtiyacı vardı. Motive edici ibareler, Osmanlı memurlarının hükümdarlarına nasıl baktıklarına ve onların görüşüne göre, iktidarının meşruluğunun ve devamlılığının gerekmesinin nedenlerine delalet eder. Bu nedenle "Osmanlı vergi mükelleflerinin siyasi faaliyetleri" ve "meşrulaştırma" sorunları, burada analiz edeceğimiz metinlerle yakından bağlantılıdır.

Osmanlı vergi mükellefleri arasındaki siyasi faaliyetlere işaret eden kanıtlarla karşılaşan XX. yüzyıl okuru, Osmanlı devlet ve toplum sisteminde, bu tür faaliyetin kabul görmüş bir konumu olduğunu zannedebilir. Ne ki, siyasi ideoloji diye adlandırabileceğimiz düzeyde, bu kesinlikle doğru değildi. Osmanlı siyaseti üstüne beyanatların yaygınlaştığı ve çeşitlendiği XVI. yüzyıldan itibaren, hem belgelere dayanan hem de yazınsal kaynaklar vergi ödeyen *reaya* ile sultanın işlerini yöneten vergiden muaf *askerî* arasında keskin bir ayrımı vurgularlar. Askerî, meşru siyasi faaliyet üzerinde tekele sahip olma iddiasındaydı; reaya ise üretmek ve vergi ödemek

demekti; ki Osmanlı memurları, reayanın askerînin rolünü ele geçirme girişimini en fenasından düzensizliğin kanıtı olarak görüyordu. Dahası Osmanlı memurları kendilerini ideal bir şekilde, oldukça kapalı bir grup olarak görme eğilimindeydiler.[1] Reayadan gelenler ancak çok özel durumlarda askerîye kabul edilirdi. Ama bu "geçiş," siyasi ideolojinin kabullenmek istediğinden çok daha yaygın olduğundan, reaya kökenli paralı askerlerin tam yetkili askerî olarak tanınma talepleri, sosyo-politik çatışmanın ana kaynaklarından birini oluşturuyordu.[2]

Diğer yandan, Osmanlı siyasi sistemi kadın ya da erkek, herkesin, bir haksızlığı gidermek için sultana başvurabileceği önermesine dayanıyordu. Ne var ki, uzak mesafeler ve XVI. yüzyıl Osmanlı hükümdarının görece erişilemezliği hesaba katılırsa, sultanın huzuruna bir şikâyetle çıkmanın başlı başına siyasi bir marifet olduğu anlaşılır. Çoğunlukla taşra ileri gelenleri toplanıp, şikâyetlerini iletmek üzere bir ulak tutarlardı.[3] İstanbul'a varan ulağın, sadece kendisine emanet edilen mektubu vermek için fırsat kollamakla kalmayıp, dilekçesiyle ilgili olabilecek memurlarla da temasa geçmesi gerekirdi. Üstelik, davacılar kendi lehlerine bir ferman almayı başardıktan sonra bile, muhtemelen çoğu durumda, bizim sınıflandırma sistemimizde siyasi olarak düşünülebilecek, başka eylemlerde bulunmaksızın uygulamaya geçilmesi imkânsızdı. Çoğu dilekçeye cevap olarak, yerel kadının araştırmasını emreden bir ferman çıkarılırdı. Fakat kadının üstünde de çok baskı vardı ve konu hakkında rapor hazırlamasını ve sonunda gönderildiğinde raporunun davacıların çıkarları lehine olmasını sağlamak belli bir örgütlenmeyi gerektiriyordu.[4] Baskı oluşturmak için iltimas ağları harekete

1 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali 1541-1600* (Princeton, 1986), s. 201 vd.

2 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 284.

3 Başbakanlık Arşivi (İstanbul) Mühimme Defterleri (bundan böyle MD) 96, s. 88, no. 441 (1089/1678-79).

4 Genel olarak şikâyet sürecine dair krş. Hans Georg Majer (ed.), *Das osmanische Registerbuch der Beschwerden* (*Şikâyet Defteri*) *vom*

geçirilmeliydi ve bu ağlara dair hemen hiçbir şey bilmesek de, var oldukları yolunda tahmin yürütmemize imkân veren dağınık metinler mevcuttur. Pazarlıklar tamamlandığında, hükümdarın bir fermanı meseleyi kesin olarak çözmeliydi. Fakat bu her zaman böyle olmuyordu. Mesela, yerel yönetici tarafından haksız yere talep edilen ödemelerin iadesi veya zararın tazmini emredilmişse, yerel mahkemenin ikinci defa harekete geçirilmesi gerekirdi.[5] Bu suretle, dolambaçlı bir şekilde giden dilekçe ve şikâyet süreci, en azından hali vakti yerinde olan taşralı reayanın, bizim politik sayabileceğimiz meşru faaliyetle uğraşmasını mümkün kılıyordu.

Bu makale, XVI. ila XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halk hareketleriyle ilgili, devam eden bir projenin parçasıdır. Bu aşamada, şikâyetlerle ilgili belgelerde bulunup da, Mühimme Defterleri'ne kaydedilen belli ifadeleri araştırmayı amaçladım. Bu ifadeleri toplumsal ve siyasi bağlamları içinde ele almakla, davacıların kendilerinin ve karşı taraftakilerin vakaları hakkında neden belli şeyler söylediklerini ve bu dilekçeleri kanunnamelerde özetleyen Osmanlı memurlarının neden bunları alıkoydukları ya da hatta açıklama eklediklerini daha iyi anlayabileceğiz. Bu ifadeler, bize şu soruların cevaplarını verdikleri için incelendiler: Osmanlı davacıları veya taleplerini yazdırmak için tuttukları kâtipler, davalarını nasıl sunuyorlardı? Davacılar karşı taraftaki kişileri ve olayları nasıl tanımlıyorlardı; yani, küçük düşürücü ifadeler repertuvarında neler yer alıyordu? Davacılar Osmanlı memurlarıyla doğrudan pazarlığa oturduklarında, en fazla hangi "kozlar"ı kullanıyorlardı? Ve son olarak, memurlar sultanın cevabını bu davacılara uygun bir dille ifade ettiklerinde, sultanın amaç ve etkinliklerini nasıl

Jahre 1675'deki Hans Georg Majer'in önsözü, (Viyana, 1984), s. 17-23. Meşruiyet üzerine krş. Huri İslamoğlu-İnan, "Introduction: 'Oriental despotism' in world system perspective," Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge, Paris, 1987), s. 1-26.

5 Örnek olarak krş. Suraiya Faroqhi, "Town officials, *tımar*-holders and Taxation: the late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica*, XVIII (1986), s. 60-62.

sunuyorlardı? Bu soruları cevaplandırdığımızda, hâlâ çok az anlaşılmış bir mevzu olan, Osmanlı toplumunda yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişki konusunda bir şeyler bulmamız mümkün olacaktır.

DAVACILAR VE MEMURLAR

Hükümdar ile tebaası arasındaki ilişkiyi yansıtan dilekçelerin büyük kısmını, sultanın cevabı olarak çıkarılan fermanda dilekçeyi özetleme âdeti olduğundan biliyoruz. Özgün dilekçede geçen belirli ifadelerin fermana alınmış olması muhtemelken, şimdiye değin tarihçiler tarafından dilekçeler ve fermanların karşılaştırmalı bir çalışması yapılmamıştır. O nedenle, Osmanlı memurlarının dilekçeleri yeniden yazdıkları her seferinde ne kadar değiştirdiklerine dair ancak tahmin yürütebiliriz. Dilekçe özetlerini yorumlarken, içerdikleri önyargının farkında olmamız gerekir; alternatif kaynaklar kullanarak bu önyargıyı telafi etmek de genellikle mümkün değildir. Metinde bir ifade kelimesi kelimesine alıntılanmış gibi göründüğü zaman, güçlükler özellikle barizdir: Bu sözde alıntılar çok canlıdır ve çoğunlukla konuşma üslubunda oluşları, insanı, otantikliğin belirtisi diye düşünmeye sevk eder. Fakat bu alıntılarda aslına sadık mı kalındığı, yoksa belgenin resmî diliyle zıtlıklarının esasında retorik araç işlevi mi gördüğünü kestirmek zordur. Nihayetinde, bilgimiz Osmanlı memurlarının kullandığı ifadelerle sınırlıdır ve davacıların dilinin büyük kısmı elimizden kayıp gider.

Yine de, hem Topkapı Sarayı arşivleri hem de merkez arşivlerinde günümüze kalmış çok fazla miktarda özgün dilekçe bulunmaktadır. Ne var ki, gün ışığına çıkan çoğu belge oldukça rutin konuları ele alır. Dolayısıyla, XVI. ve XVII. yüzyıllardan mültezim namzetlerini tanıtan ve Osmanlı hazinesine ödemeyi önerdikleri para miktarlarını belirten çok fazla dilekçeye sahibiz.[6] Sonraki dönemlerden günümüze kalan malzeme daha da fazladır; çoğu durumda vakıf yönetici-

6 Başbakanlık Arşivi'nde bulunur: Maliyeden müdevver ve Kamil Kepeci bölümleri.

lerinin atanması, yerel kadıdan maliye teşkilatının ilgili dairelerine bir dilekçe gönderilmesini gerektiriyordu ve bu tür yüzlerce, hatta binlerce metin günümüze ulaşmıştır. Fakat bu dilekçelerden hiçbiri şikâyetlerle ilgili değildir. Şimdiye değin saptanan metinlerin çoğu o kadar mutattır ki dilekçecilerin kendilerini ifade etme tarzlarının izine pek rastlanmaz; hal böyle olunca, Mühimme ve Şikâyet defterlerinden kalan özetler eşsizliklerini sürdürürler.[7] Daha fazla şikâyet özeti, mahkeme kâtiplerinin İstanbul'dan gelen fermanları kaydetmeleri gereken yerel kadı defterlerinde bulunabilir. Fakat kadı defterlerindeki bu kopyalarda merkezî hükümet kayıtlarında bulunmayan saygı ifadeleri sıkça kullanılırken, dilekçe özetleri her iki kayıt tipinde aynıdır.

DAVACININ DAVASININ TAKDİMİ: KADİM GELENEĞİN ROLÜ

XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunda, her türden uygulamayı meşrulaştırmanın en güçlü araçlarından birisi emsale uyduğunu söylemekti. Bu bakımdan Osmanlı uygulaması ortaçağ ve erken modern dönem Avrupası ve daha pek çok toplumunkini andırır.[8] Müslümanlar olarak, hem davacılar hem de memurlar, doğru ya da yanlış olsun, Peygamber Muhammed devrine gittiğine inandıkları her uygulamaya özel bir dinî değer yüklemişlerdi. Ne de olsa, XVII. yüzyıl sırasındaki Kadızadeliler hareketi, daha yakın zamanlara tarihlenen bütün uygulamaların şiddetli saldırılara uğrayabileceğini çağdaşlarına bir kez daha hatırlatmıştı.[9]

---

7 Şikâyetlere cevapları içeren Şikâyet Defterleri serisi 1649 yılında başlar. Kısa bir tanımlama için krş. Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu* (İstanbul, 1979), s. 59.

8 Kadim emsallere dayandırılan erken modern dönem İngiliz değerleriyle ilgili olarak krş. Keith Thomas, *Religion and Decline of Magic* (Harmonsworth. 1978), s. 461-517.

9 Madeline Zilfi, "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul," *Journal of Near Eastern Studies*, 45, 4 (1986), 251-269.

Dolayısıyla davacıların sıklıkla, haklarının uzak bir geçmişe dayandığı olgusu üstünde durmaları şaşırtıcı değildir. Örnek olarak, Kayseri yakınlarındaki Arguncuk köylüleri verilebilir: 1056'da (1646-47) bölgede arazilerini hayli genişleten bir medrese hocası ve şeyhe karşı bir dere üstündeki kullanım haklarını savunmuşlardı.[10] Aynı zamanda Peygamber soyundan geldiğini iddia eden bu medrese hocası, köylülerin tarlalarını ve bahçelerini sulamak için ezelden beri (*kadimüleyyam*) kullandıkları suyun bir ayağının yönünü, kendi kullanımı için değiştirmişti. Argüman Divan üyelerini ikna etmiş gibidir; çünkü ihtilafın sultanın kararını içeren sonuç kısmında, "fi tarihinden beri" köylülere ait olan suyun yönünün değiştirilmesi açıkça mahkûm edilmiştir.

Bununla birlikte, geçmişin bir meşrulaştırma aracı olarak oldukça şaşırtıcı bağlamlarda kullanıldığı da olmuştu. Nitekim 1018'de (1609-10) Kayseri'nin bazı nüfuzlu kişileri, kale kumandanının itirazına rağmen, sipahi oğlanı olan Hacı Ferhad'ın şehir duvarlarına bitişik bir kahvehane inşa etme hakkını savunmuşlardı. Şehrin önde gelenleri Hacı Ferhad'ın girişimini savunmalarında, uzun zamandır şehir duvarlarının yanında bir cami, bir okul ve dükkânların bulunduğunu öne sürdüler. Bu eski binalar hiçbir zarar vermediğine göre, herhalde kahvehane de zarara yol açmayacaktı.[11] Bu örnek bize, geçmişi bir ölçüt olarak kullanmanın, tartışma konusu dinî açıdan ihtilaflı olabilecek türden bir yenilik, yani bir kahvehane dahi olsa illa bir mahkûmiyetle sonuçlanmayacağını gösterir. Nihayetinde, kale kumandanı adamlarıyla birlikte kahvehaneye, dinen caiz olmayan bir yenilik olduğundan değil, kale duvarlarına zarar vereceği gerekçesiyle karşı çıkmışlardı. Kumandan ulemadan değil, asker olduğundan beklenebilecek bir sonuçtur bu; ayrıca hakkını savunmak için kadim geleneklere atıfta bulunma ihtiyacı olan sıradan birisi veya bir köylü de değildir.

10 MD 91, s. 8, no. 25 (1056/1646-47).

11 MD 78, s. 185, no. 479 (1018/1609-10).

DAVACININ DAVASININ TAKDİMİ: YAZILI BELGELERE BAŞVURMAK

Hanefi şeriat yasası alimleri tanıkların şahitliğinin yazılı belgelerden daha değerli olduğunu düşünseler de, uygulamada yazılı kanıt olduğu yerde insanlar bunlara başvurmuşlardır.[12] Bu Osmanlı merkezî idaresinin genel bir uygulaması olup, davacılar da bilahare benimsemiş gibidirler. XVI. yüzyıl vakıf defterlerinde, vakfın kuruluşunun mahiyeti alışılageldiği tarzda özetlenir ve hiçbir vakıf belgesi tespit edilemediği durumda, kayıt memuru tanıkların şahitliğine müracaat ederdi.[13] Açıkçası vakıfların en mütevazı olanları dahi, belgelerin sunumuyla haklarını kanıtlama söz konusu olduğunda gayet donanımlıydılar. Bir köy zaviyesinin başında olan kişinin, sıradan bir köylüye göre okur yazar olma olasılığı daha yüksekti ve bu beceriye sahip değilse bile, olanlara erişmesi zor değildi. Taşra zaviyelerinin başında olan kişilerin ne kadar sık resmî belge sunduklarını görmek oldukça dikkat çekicidir. Zaviyeler *avarız-ı divaniye* gibi vergilerden çoğunlukla muaftılar, fakat yöneticileri bu muafiyetlerin hayata geçirilmesini sağlamakta büyük sıkıntı çekerlerdi. Nitekim Kuzey Anadolu'daki Şebinkârahisar'da ikamet eden bir şeyhin soyundan gelenlerin, Sultan I. Ahmed'in hükümdarlığında (1603-1617), iktidardaki sultanın babasının büyük büyükbabası, yani Sultan I. Süleyman (1520-1566) tarafından atalarına çıkarılmış bir muafiyet belgesini ortaya koyduklarını görürüz.[14] Üstelik, davacılar atalarının muafiyetinin *vilayet defteri*ne girerek geçerlilik kazandığının bilincindeydiler ve davalarını güçlendirmek için bu olguya

12 Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford, 1964), s. 1 vd.

13 Defter uygulamasıyla ilgili olarak krş. Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi (ed.) *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri 953 (1546) Tarihli* (İstanbul, 1970). Çoğu durumda vakfın kuruluş tarihi ve mahiyeti belirtilmiştir. s. 117'de mahiyeti saptanamayan ve mevcudiyeti kayıp bir belge ve "kadim gelenek"lerle doğrulanmış bir vakıf örneği vardır.

14 MD 79, s. 67, no. 89 (1019/1610-11).

işaret etmişlerdi. Ne var ki, bütün bunlar Şebinkârahisar şeyhinin torunlarının veya dilekçelerini yazmış kâtiplerin "daima olageldiği gibi"nin meşrulaştırıcı rolünü gözden kaçırdıkları anlamına gelmiyordu. "Olagelmişe mugayyir" tanımı karşıdakinin konumunu zayıflatmakta hâlâ etkili bir ifadeydi.

Vergi muafiyetinden başka zaviye iddiaları da fermanlara dayandırılabilirdi. Nitekim Celveti şeyhi Üftade Efendi'nin kadın ve erkek müritlerine (*Üftade efendi fukarası ve bacıları*) ölümlerinden sonra mal varlıklarının bu kaynakları hayır işlerinde kullanmak üzere şeyhlerinin kontrolüne geçmesi ayrıcalığı verilmişti.[15] Esas tarihi bilinmeyen ve bu ayrıcalığı bahşeden ferman, sonunda nüfuzlu derviş Şeyh Mahmud Üsküdari'nin halifesi Şeyh Mehmed tarafından sunuldu. Mirasları şeyhin kontrolüne geçen kimselerin tüccar veya zanaatkâr olmaması şartıyla teyit edildi.

Vakıf idarecilerinin iddialarını pekiştirmekte sıkça kullandıkları bir taktik de kurucunun arzusuna başvurmaktı (*şart-ı vakıf mucebince*). Diğer yandan, bu ruhani liderlerin reddettiği bir düzenleme ise *mugayir-i şart-ı vakıf* (kurucunun koyduğu şartların aleyhinde) demekteydiler.[16] Bu tasdik ve onaylamama dili, merkezî idare memurları ve davacılarca da paylaşılmaktaydı; şeyhler ve zaviyelerle ilgili suistimalleri yasaklarken, müdahale nedeni olarak kurucuların arzularına başvurmak da makbuldü. Dolayısıyla hem memurlar hem de davacılar camilerin, medreselerin ve zaviyelerin uzun zaman önce ölmüş kurucularının arzusunu yerine getirmenin sultanın görevi olduğunu sorgusuz kabul etmişlerdi.

İlginç olan, belge yokluğunda dahi, bazen kurucunun arzusunun bilindiğinin farz edilmesiydi. Bu suretle Bektaşi zaviyelerinin çoğu hiç vakıf belgesine sahip olmamakla meşhurdur; geç XV. veya XVI. yüzyıl vergi defterlerindeki kayıtlar bu dönemdeki faaliyetlerine ilişkin neredeyse elimizdeki tek kanıtı oluşturuyorlar. Fakat oldukça istisnai bir belgede,

15 MD 85, s. 213 (1040/1630-31).

16 Örneğin bkz. Başbakanlık Arşivi Mühimme Zeyli 10, 90b (1054/1644-45).

Hacıbektaş'taki merkezî zaviyenin şeyhine, Bektaşi tarikatının bir zaviyesinde şeyhlik için başvuran adayların ismini sultana arz etme hakkı bahşedilmişti. Bu ayrıcalığı tanıyan 1019 (1610-11) tarihli ferman, düzenlemenin kurucunun koyduğu koşullara uyularak yapıldığını iddia ediyordu.[17] Şimdi muhtemelen bu tür bir mevzuat, Osmanlı öncesi devrin daha az gelişmiş devletlerinde değil, yoğun biçimde kontrol edilen ve bürokratikleştirilmiş Osmanlı siyasetinde geliştirilmişti. XV. yüzyılda doğan Hacı Bektaş menkıbesi kurucusuna veya ardından gelen varislerine bahşedilmiş böyle ayrıcalıklardan bahsetmediğine göre, Hacı Bektaş'ın serpildiği farz edilen Selçuklu sultanlığının karışık son yılları bir yana, o devirde var olmaları mümkün görünmemektedir.[18] O nedenle, XVII. yüzyıl Bektaşi şeyhleri, kurucularının arzusunun ne olduğunu bildikleri konusunda resmî muhataplarını ikna etmeyi becermiş gibidirler, fakat bu bilgilerinin kaynağı olarak neyi öne sürdüklerini bilmiyoruz. Bu vaka tuhaf gelse bile kesinlikle tek örnek değildir: XVIII. yüzyıl ila XIX. yüzyılın başlarında da tarihî doğruluğu kuşkulu başka Bektaşi iddiaları da Osmanlı memurlarınca yaygın kabul görmüştü.

Bununla beraber, zaviye yöneticileri yazılı belgelere kendi lehlerine başvuran tek grubu oluşturmuyorlardı. Örneğin aynı prosedürün köyün tamamı için işletildiği de olmuştur. Girit seferleri sırasında (1654-1669) Ürgüp ve Niğde civarındaki kimi yerleşimler *tekalif-i şakka* vergisinden muaf tutulmuşlardı; ki bu muafiyetin karşılığında, barut üretimi için gerekli olan toprak güherçilesi ve odun temin ediyorlardı. Niğde valisinin emri altındaki subaşılar ise bu muafiyete uymadıkları gibi, köylüleri koruyan bir padişah fermanına bile boyun eğmeyi reddettiler.[19] Köylüler de şikâyetlerini, alışılageldiği usulde, kadıya veya doğrudan merkezî idareye değil, hiyerarşik olarak Niğde valisinin üstünde olan Kara-

17 MD 79, s. 345, no. 871 (1019/1610-11).

18 Hacı Bektaş menkıbesinin metni ve yazılışının çeşitli evreleri için krş. Abdülbaki Gölpınarlı (ed.) *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli "Vilayetname"* (İstanbul, 1958).

19 MD 91, s. 48, no. 147 (1056/1646-47).

man beylerbeyine ilettiler. Mali müfettişin aracılığıyla, şikâyet sonunda İstanbul'a ulaştırıldı ve muafiyet fermanı gerektiği gibi onaylandı. Muafiyet belgesine dair göndermeler, özgün şikâyeti kısmen içeriyor muydu (ki mümkündür) yoksa bu sadece Karaman defterdarının makamında benimsenmiş bir taktik miydi, maalesef bilmiyoruz.

Şikâyet sürecinde *adaletname*lerin kullanımı özel bir durumdur. Halil İnalcık'ın açıkladığı gibi, belli yolsuzlukları düzeltmek için ferman çıkarılması biçimindeki uygulama en azından Sultan I. Selim devrine kadar gider.[20] Fakat bu türden fermanlar sıkıntılı Celali isyanları yıllarında ikiye katlanmıştır. 1609 yılında Sultan I. Ahmed'in adına çıkarılmış böyle bir metin, muhtemelen kısmen reayayla yakın temastaki valiler, kadılar ve diğer memurların suistimallerini retorik incelikle betimlediği için özellikle meşhur olmuştur.[21] Öyle görünür ki, XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başında adaletname yazarlarınca kullanılan retorik ustalıklar, reayadan insanların yazdığı şikâyetlerin üslubunu da bir parça etkilemiştir. Bu üslup çoğu davacıya oldukça aşina gelmiş olsa gerek; çünkü adaletname yazarları devrin resmî dilinin tipik özelliği olan Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerden kaçınırlardı. Aynı zamanda, bu metinler aşırı canlı ve somuttu, dolayısıyla kâtipler için dilekçelerinde, söz konusu yolsuzluğu adaletnamede bahsi geçen haksızlığın yerine koymak hiç de güç olmasa gerekti. Yolsuzluklarla ilgili şikâyetlerin çoğunun adaletnamelerden esinlendiği, aynı zamanda da adaletnamelerin varlığının yerel idarecilerce ezilenlere dert-

20 Halil İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler*, II, 3-4 (1965), 49-145. Ayrıca krş. aynı yazar, "The Ottoman Decline and its Effect upon the Reaya," *Aspects of the Balkans, Continuity and Change, Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23-28 1969*, (ed.) Henrik Birnbaum ve Speros Vryonis (The Hague, 1972), s. 338-254.

21 İnalcık, "Adaletnameler," no. X, s. 123 vd. (MD 78, s. 891-899). Bu metin ayrıca Mustafa Cezar tarafından da kullanılmıştır, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul, 1965), s. 385 vd. Ankara kadı defterlerinden çok benzer bir metni Mustafa Akdağ yayımlamıştır: *Celali İsyanları (1550-1603)*, (Ankara, 1963), s. 265 vd.

lerini dile getirmenin meşru bir biçimini bulmakta yardımcı olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Bununla birlikte, bu dolaylı etkiden başka, adaletnamelerin daha doğrudan kullanımlarına da rastlarız. 1019'da (1610-11) Denizli bölgesinde faal ve İstanbul'daki meşhur Koca Mustafa Paşa tekkesinden sorumlu Halveti şeyhinin halifesi konumunda olan Şeyh Ali adlı biri, bir vergi tahsildarıyla anlaşmazlığa düşmüştü.[22] Bu Halveti dervişi kendisini "benim [Padişah]ımın sarayından gönderilmiş teferruatlı bir adaletnameye binaen, Müslüman devletinin reaya ve hür ahalisini valinin adamlarının zulmünden koruyan," kişi diye takdim eder. Şeyh Ali'nin faaliyetlerinin bir kaydını koruyan tek metne göre, Halveti dervişi bundan sonra Müslümanlara vaaz ettiğini ve iyi tavsiyelerde bulunduğunu anlatır. Bu faaliyetinde, belli bir vezire tahsis edilmiş topraklardan vergi toplayan bir memurla başı derde girer. Söz konusu memur, Kıbrıs'a sürdürmek suretiyle hasmını ortadan kaldırmaya çalışır. Anlaşılan o ki, adaletname, sultanın adına yerel yöneticilerin taleplerine karşı çıkmak için, toplumsal konumu reaya ile askerî sınırların arasında olan Ali gibi yetkili kişilere belirli bir hareket imkânı sağlayan bir metin gibi görülüyordu: Koca Mustafa Paşa'nın nüfuzlu şeyhini seferber etmekle, Şeyh Ali gelecekte takip edilmekten muaf tutma sözü veren bir ferman almayı başarmıştı.[23]

Adaletname kullanımının daha dolambaçlı bir tarzı, Sivas yakınlarındaki bir köyün sakinlerinin şikâyetine cevaben çıkarılan bir fermanda belgelenmiştir. Ellerindeki belgelerle, köylerinin "Sultan Alaeddin" devrinden bu yana Sivas'taki Büyük Cami'nin vakfının bir parçasını oluşturduğunu iddia etmişlerdi.[24] Ne var ki belli vergiler merhum vezirin saraydaki hizmetlerinin karşılığı olarak oğullarından birine zeamet olarak dev-

22 MD 79, s. 323, no. 815 (1019/1610)

23 Bu hükmün bağlamı üzerine krş. Suraiya Faroqhi, "Sainthood as a Means of Self-Defense in Seventeenth Century Ottoman Anatolia," (ed.) Grace Smith ve Carl Enst, *Manifestations of Sainthood in Islam* (İstanbul, 1993), 193-208 içinde tekrar yayımlanmıştır.

24 MD 79, s. 492, no. 1262 (1019/1610-11).

redilmişti. Zeamet hükmü gereğince, diğer memurların hiçbir hak talebi yoktu. (Tımar söz konusu olduğunda, mahkûm edilen suçlulardan talep edilen para cezalarının yarısı genellikle beylerbeyine veya beye giderdi.) Şimdi vergi tahsiline çıkmış bir subaşı, çadırında ölü bulunmuş; katil yakalanamamış, ceset de çadırında ve köyün içinde değil dışında bulunduğu için nihayetinde bir fetva köylüleri diyet ödemekten kurtarmıştı. Fakat bu esnada, Sivas'tan bir çavuş köylüleri tutuklayıp *600 guruş*larını ve dokumalarını zorla almıştı. Köylülerin savunmalarında adaletnameden alıntı yapma tarzları oldukça merak uyandırıcıdır; çünkü bu çok önemli belgeden sadece laf arasında bahsedilir. Öncelik, Büyük Cami'nin vakıf yöneticileri ve zeamet sahipleri haricinde, tüm memurların köylülerden vergi toplamasını yasaklayan muafiyet belgesine verilir. Köylülerin şikâyet ettiği yolsuzluk I. Ahmed'in adaletnamesinde açıkça ifşa edildiği için adaletnameden doğrudan söz edilmesi beklenebilirdi. "Eğer bir köyde birisi soğuktan donmuş veya ağaçtan düşmüş ve ölmüş, suda boğulmuş veya öldürülmüş halde bulunmuş olsa, siz [beylerbeyleri] köye gelip: 'kan cürmü ve öşr-i diyet bizimdir' iddiasında bulunursunuz. Köyde günlerce kalıp köylüleri hırpalar, hapsedersiniz, döversiniz ve öşr-i diyet olarak büyük miktarlarda altın ve guruş alırsınız..."[25] Dilekçeyi yazanların kendi davalarına bu kadar uyan bu pasajın farkında olmadıklarını düşünmek mümkün değil ve tek aklımıza gelen açıklama şudur: Bu metinde değinilen adaletnamenin hükümleri o kadar iyi bilinmekteydi ki, özellikle belirtilmesine hiç gerek duyulmamıştı.

RESMÎ KANUNSUZLUK: VALİLER VE ADAMLARI

Şeyh Ali'nin vergi tahsildarıyla çekişmesiyle ilgili hükümde, baskı ve valinin adamlarının (*ehl-i örf*) iki bağlaşık terim olarak sunulması dikkat çekicidir. Bu hiçbir şekilde Şeyh Ali'nin veya davayı arz eden kâtibin kişisel görüşü olmayıp, I. Ahmed'in adaletnamesinde ve başka yerlerdeki resmî yaptırım-

25 İnalcık, "Adaletnameler," s. 126.

lardan alınmış bir görüştü.[26] Kadılara ve özellikle de medrese öğrencilerine (*suhte*) karşı yapılan şikâyetler eksik değilken, daha alt düzeydeki yöneticiler ile onların subaşıları ve tımarlı sipahiler tam da zorbalar olarak arz-ı endam ediyorlardı. Sanki bu insanların görevi, doğaları gereği reayaya zulmetmekti; bunlara "Allah'ın emaneti olan halk"ı korumalarını buyuran padişah fermanları haliyle kulak ardı ediliyordu.[27]

Bu bağlamda, Rûm beylerbeyi ve Divriği kadısına hitaben yazılmış bir ferman özellikle aydınlatıcıdır: 1018'e (1609-10) tarihlenen bu metin, Divriği'nin eski valisi olan Yusuf Bey'in icraatlarını tanımlar.[28] Kimliği belirlenmemiş "eşkıyalar"ın tacizleri nedeniyle ahalinin sefalete düştüğü ifade edildikten sonra, metin şöyle devam eder: "Her ay [beylerbeyi, sancak beyi] bir subaşını beraberinde otuz kırk silahlı adamla [bölgeye] gönderir ve bunlar reayanın yiyeceklerini ve hayvanlarını ödemeden almaktadırlar. Her köyden kırk elli *guruş* istemekte ve ilaveten köylülerden defalarca bal, yağ ve arpa getirmelerini istemektedir..." Metin sadece tarif edilen hadiseler değil, fakat tüm bu haraca kesmelerden sorumlu olan kişinin, artık Divriği'de bir memuriyetinin olmamasına karşın, görünüşe bakılırsa hâlâ itibar sahibi bir memur sayılması bakımından da dikkat çekicidir. Her halükârda Divan kâtipleri, onun rütbesindekilere atfedilen alışılmış ünvanlarını reddetmezler, yani "itibarı devam ede." Bu metni daha önce söz edilen gözlemin canlı bir resmi olarak düşünebiliriz; resmî dilde bile zulüm ve "ehl-i örf" yakından bağlantılı iki görüngüyü oluşturmaktaydı.

Bu koşullar altında değerlendirildiğinde, Osmanlı reayasının ve muhtemelen daha alt kademedeki kadıların, valinin maiyetiyle yakın ilişkisi olan herkese biraz kuşkuyla bakmaları şaşırtıcı değildir. Tam da bu türden bağların mevcudiyeti bir şikâyet konusu olabiliyordu; çünkü valinin çevresine yaklaşan herkesin bunu, hemşehrilerini suçlamak, böylece gelecekteki haraç kesmelerinin itham edendense, talihsiz

26 Krş. İnalcık, "Adaletnameler," s. 126.

27 A.g.e., s. 122.

28 MD 79, s. 250, no. 624 (1018/1609-10).

vergi yükümlülerine salınmasını sağlama almak amacıyla yaptığı farz edilirdi.[29] Ya da amaç kazançlı iltizamları korumak olabilirdi; çünkü ilke olarak bu topraklar en yüksek teklifi verene devredilmekle birlikte, doğru temaslarla gerekli bilgiye önceden erişmek mümkün gibi görünmektedir. Dahası, taşradaki vergi yükümlülerinin, hemşehrileriyle yöneticinin adamları arasındaki her tür teması saygıyla karşılayacakları olumsuz görüşünü, Osmanlı merkezî yönetimindeki memurların çoğu paylaşıyordu anlaşılan. Diğer türlü şikâyet eden reayanın, üst düzey yöneticilerin üzerine bir kuşku gölgesi düşürmesine karşın, bu suçlamada bulunmayı niye sürdürdüklerini açıklamak zor olacaktır. Fermanları yazarken, Divan memurları sıklıkla şu ya da bu şahsın yöneticinin adamlarıyla çok sıkı fıkı olduğu suçlamalarını da dahil ederlerdi. Bu beyanatın konuyla alakası olmadığını düşünselerdi, o kadar sık tekrar etmezlerdi.

Osmanlı merkezî hükümeti memurlarının taşradaki meslektaşlarına kuşkulu motifler yüklemeleri, Mühimme Defterleri'ndeki çoğu hükmün son bölümlerini incelediğimizde de ortaya çıkar. Genelde Osmanlı Divanı, sultanın namına, az çok kalıplaşmış nitelikteki tembihlerle taşra memurlarına verdiği talimatları takip ederdi. Tipik bir örnek verecek olursak: "... Zikrolunan sakîlarun zulm ü te'addîsinden re'âyâyı tahlîs eyleyüp ahz ü celb sebebi ile ehl-i fesâda hımâyet ve garaz u ta'assub ile kimesneye zulm ü ihânet olunmakdan ziyâde hazer idüp câdde-i hakdan udûl ü inhırâf göstermeyesiz. Söyle ki; dâyimâ fesâd üzre olan eskıyâya hımâyet ü sıyânet olunduğı mesâmi'-ı aliyye-i husrevâneme ilkâ ve Pâye-i Serîr-i A'lâm'a inhâ oluna, özr [ü] cevâbınuz makbûl-i hümâyûnum olmayup mes'ûl ü mu'âteb olmanuz mukarrerdür."[30]

Bu tehditkâr kalıpların bazılarının izlerinin XV. yüzyıla hatta daha ötesine uzanmasının bu bağlamda önemi yoktur.[31]

---

29 MD 78, s. 351, no. 911 (1018/1609-10); MD 78, s. 552, no. 1416 (1018/1609-10).

30 MD 85, s. 6, no. 7 (1040/1630-31).

31 Paul Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden (V)," *Wiener Zeitschirf für die Kunde des Morgenlandes*, 57 (1961), s. 104.

Mühim olan bunların anlamsız rutin olarak görülmediklerini gözlemektir. Mühimme Defterlerinin bunları ayrıntıyla kaydederken, hitap edilenlere eşlik eden ünvanların dışarıda tutulması gerçeğinden anlaşılır bu. Üstelik, bu tehditkâr ifadeler kalıplaşmış formüllerden ibaret olsalar dahi ("mesul tutulacaksın ve gereğince cezalandırılacaksın" vb.) daima değişen biçimlerde kuruluyorlardı. Kimi durumlarda, yozlaşmış memurların şakileri korumaları vurgulanırken, diğerlerinde sultanın adalet aşkının reayanın ezilmesine müsamaha göstermeyeceği motifi özellikle öne çıkarılmıştı. Ne yazık ki, bu örneklerin çoğunda bilgimiz tek bir metin veya en fazla birkaç fermandan öğrenilebildiğimiz kadarıyla sınırlıdır. O nedenle, bu retorik değişkelerin Osmanlı merkezî yönetiminin hüküm verdiği davanın gerçekleriyle bir bağlantısı var mı yoksa sadece üslup meselesi mi, bilmiyoruz. Her halükârda, bir kadı mahkemesinde görülen dava kayıtlarının büyük kısmının Osmanlı tebaasından herkese açık olduğu fermanlarda, üst düzey memurların alışıldığı üzere her türden zulme meyilli olarak tanımlanmaları yine de dikkat çekicidir. Sultan fermanlarını kaleme alan kâtipler ve kusurlarını ısrarla ifşa ettikleri yöneticilerin valiler ve adamlarıyla sürekli bir kan davası gütmediklerini hatırdan çıkarmamak gerekir. Elbette, medreseli ve ve ediplikten gelen Mustafa Ali gibi bir memur, özellikle sınır eyaletlerindeki yöneticilerin hukuksuzlukları üzerine sözünü sakınmadığı eleştiriler yapmıştı.[32] Fakat Osmanlı yönetiminin iki rakip kolu arasındaki bir kan davası, bir dizi sultan tarafından desteklenmiş gibi de değildir. Hal böyleyken, temel olarak vali ve adamlarının yanı sıra kadıların da fena işlerinin bu titiz tanımlanması, sadece şikâyetlere verilen tekdüze cevapların değil, fakat çoğu resmî "adaletname"nin de değişmez özelliğidir.[33]

Burada, Batı Avrupa'da da aynı şekilde bulunan çok eski meşrulaştırma aracının bir değişkesi karşımıza çıkar; yani

32 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 210.

33 İnalcık, "Adaletnameler," s. 72.

iyi niyetleri danışmanlarınca kötüye kullanılan hükümdar.[34] En azından XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başlarında, Divan kâtipleri padişahlarının tam onayıyla, onu, hizmetkârlarının her türden zalimlik eğilimlerini mütemadiyen engelleme yolunu arar biçimde sunmuşlardır. Bu suretle padişahın memurlarının soygunculuğuna taraf olmadığı ifade edilip reayanın koruyucusu olması rolü tekrar teyit edilmiş olurdu. 1600'lerdeki gibi bir iç savaş durumunda, esasen İstanbul'daki hükümet eyaletlerdeki faillerin edimlerini kontrol edemezken, hükümdarın itibarını kurtarmak için bu araç kullanılmış olsa gerek. Reayanın bu özrü ne dereceye kadar kabul ettiği elbette can alıcı bir soru, fakat şimdilik bu soruya cevap verecek konumda değiliz.

KADILAR HAKKINDA ŞİKÂYETLER

Mustafa Akdağ'ın gözlemine göre, kadılar genelde vergi ödeyen halka valiler ve ehli örfden daha yakındılar ve bunun sonucu olarak, askerî-idari hizmet mensuplarına karşı mücadelelerinde sıklıkla reayayı destekliyorlardı.[35] Özellikle kazalar ve uzak bölgelerde böyle olmuş olsa gerek. Normal işleyişte, Orta Anadolu'daki Sorgun veya Ege kıyısındaki Seferihisar gibi yerlerin kadılarının ulema hiyerarşisinde yüksek bir mevkiye erişme şansları zayıftı. Dahası bu alt kademedeki kadılar memuriyet hayatlarını çoğunlukla dar bir coğrafi alanda geçirirler, dolayısıyla komşu kazadaki meslektaşlarını ve muhtemelen bölgedeki bütün nüfuzlu aileleri tanırlardı. Bununla birlikte, şikâyetlere hüküm vermek ve gerekliyse İstanbul'a aktarmak resmî görevlerinin bir parçası olduğu için, eldeki belgeler taraf tutar bir resim yansıtma eğilimindedir. Merkezî idareye hitaben yazılmış şikâyet mektuplarının çoğu kadıya, reayanın koruyucusu gibi görünme imkânı sağlamış olsa da gerçek hayatta ehl-i örften daha az

34 Emmanuel Le Roy Ladurie, "Les masses profondes: La paysannerie," (ed.) Emmanuel Le Roy Ladurie ve Michael Morineau, *Historie economique et sociale de France*, 4 c. (Paris,1977), c. 1, 2, s. 855.

35 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 117.

açgözlü değillerdi. 1609 tarihli *adaletname,* kadıların ahaliye ne şekilde zulmedebildikleri konusunda çok fazla şey söyler.[36] Bunun yanı sıra Mühimme Defterlerinde belgelenmiş sayısız şikâyet de kadılar ile reaya arasındaki ilişkinin hiç de al gülüm ver gülüm ilişkisi olmadığını açıkça göstermektedir.

Bu koşullar altında, alt kademe yöneticiler ve vergi yükümlülerinin memnun olmadıkları kadılar hakkında ne söylemenin akıllıca olduğunu düşündüklerini görmek ilginçtir. Şimdilik, bildiğimiz şikâyetler bize Osmanlı adalet sisteminin hakça bir resmini çiziyor mu, aksi halde ne türden önyargılar ortaya çıkabilir, gibi cevaplanamaz soruları dikkate almayacağız. Mevcut belge tamamıyla yanlış bir izlenime dahi yol açsa, şikâyetçilerin mağduriyetlerini ifade etme kategorilerini öğrenmek için yine de zahmete değer. Bu kategoriler şikâyetlerin yöneltildiği merkezî idare memurlarınca büyük ölçüde paylaşılmış olsa gerektir. Kabaca sınıflandıracak olursak, ortaya şu kategoriler ortaya çıkar: 1. Zenginleşmek için vergi toplama yetkisini kötüye kullanmak; 2. Valiler ve leventleriyle birlik olma; 3. Belirli durumlarda, 2. kategorinin bir varyantı sayılabilecek şakiler ve asilerle birlik olma hali.

Kadıların vergi tahsildarlığı yaptığı yerlerde, normalde itham edildikleri suçlar, valiler ve adamları hakkında bildirilenlere benzer. Fakat çoğu kendi başına silahlı güce sahip olmadığından ve bundan dolayı talihsiz köylülerin başına nadiren geniş bir maiyetle devre çıkabildiklerinden, kadıların işleyebilecekleri suçlar sınırlıydı. 1018 (1609-10) tarihli bir hüküm, (Karaman beylerbeyliği, Akşehir sancağı) eski Ilgın kadısını, ayni ödenmesi gereken *sürsat* vergisini nakdi olarak talep etmekle suçlar. Bu, savaşın harap ettiği ve normal alışveriş kanallarının bozulduğu bir kırsal bölgede büyük bir suistimal nedeni oluşturmuştur.[37] Üstelik, söylendiğine göre kadı, topladığı hububatı yerli tüccarlara satarak bu kıtlık yıllarında yiyeceğe artan talepten kâr elde etmişti.

36 İnalcık, "Adaletnameler," s. 129.

37 MD 78, s. 1228 (1018/1609-10).

Bu son itham İstanbul'daki yetkililerin yüz kızartıcı kadıyı iflah olmaz bir suçlu saymaları için çok uygundu; böylelikle onun Osmanlı savaş çabalarını baltaladığı ifade ediliyordu.[38]

Özellikle kadıların, yerel yönetici ve maiyetiyle fazla sıkı fıkı olması ciddi bir şikâyet nedeni sayılırdı. Kadılardan beylerin yapabileceği yolsuzlukların önüne geçmeleri beklendiğinden, hayat tarzları ve tutumlarında askerlerinkiyle herhangi bir benzeşme, taşralı vergi yükümlülerine özel bir tehdit olarak görülse gerekti. Bu motif, Merzifon kadısı ve "ahalisi"nin eski bir kadı için çizdiği resimde canlı bir şekilde ifade edilmiştir. Zanlı, leventler ve beyin adamlarıyla alenen şarap içmiş ve üstüne üstlük insanlara küfredip dövmüştü.[39] Bu, onun mevkisini kötüye kullanıldığına dair bir şikâyetin sadece girişini oluşturuyordu. Söylendiğine göre, bu sorumsuz kadı, daha görmediği davalar için rüşvet talep etmiş, kişisel husumetlerinin hükmünü bulandırmasına izin vermiş ve ek olarak, düzdüğü sahte evrakların yardımıyla kendi üstüne arazi geçirmişti. Dahası, ek vergilerden, vergi tahsildarı olarak hakkı olandan kat be kat fazlasını cebine indirmişti. Diğer bazı olaylarda, eski Merzifon kadısı muhtemelen beraber takıldığı leventleriyle birlikte hareket etmişti. Evler basılıp içindekiler yağmalanmıştı; söz konusu evlere bir mühür vurulduğundan, kadı çok büyük bir ihtimalle leventlerin yağmasına resmî görünümlü bir mazeret düzenlemişti. Aynı yıla ait bir başka fermanda (1018/1609-10), "cahil ve zalim" bir kadının kendi ayarında müttefikler, herhalde leventler bulup eşkıyalığa çıktığını da görürüz.[40] Davacılara göre, bir köyü ziyaretinde beyin adamlarından beklenebilecek tarzda davranmıştı. İlaveten, talihsiz vergi yükümlülerine suç isnat etmek için hukuk bilgisini kullanmış ve sonradan bunlardan para cezası toplamaya girişmiştir. Bu örnekler hükümet çevresine ait olmayan bir şahsın, leventlerin hizmetinden yararlanabilirse yasadışı haraca kesme işini nasıl da büyütebileceğini gösterir. Çünkü öte yandan, paralı

38 Vergi toplamada kadıların rolü üzerine krş. İnalcık, "Adaletnameler," s. 78.

39 MD 78, s. 154, no 394 (1018/1609-10).

40 MD 78, s. 351, no 911 (1018/1609-10).

askerlerle temas, en kolayca bir beyin çevresinde kurulduğu için bu türden temaslara odaklanan şikâyetçiler son derece gerçekçi bir şekilde davranıyorlardı.

Genel hasılat rekabetinde, kimi kadılar resmen atanmış vilayet idarecileri arasından değil de bunların gayrıresmî rakipleri arasından yandaşlar bullabiliyorlardı. Böyle bir durum Aksaray-Niğde bölgesinden çeşitli memurların, Aksaray kadı naibi, Eyübeli kadısı, bir alaybeyi ve Bayezıd Çavuş adlı bir zaime dair şikâyetlere cevap veren bir hükümde belgelenmiştir.[41] Şikâyetin konusu Eyübeli kırsalının eski kadısıydı; ki mahkemesini, davacıların eşkıya ve Celali diye tanımladıkları bir adamın evine kurmuştu. Burada şikâyet, vergi yükümlülerine dayatılan yasadışı vergi toplamaya şöyle bir değinmekle birlikte, daha ziyade vergi tahsil edenler arasındaki rekabete odaklanmıştı. Kadı belli bazı köylerin *sürsat* vergilerini tam olarak ödemediklerini iddia edip, vergi olarak toplanmış tahılla dolu arabaları talan edilmiş zaimden açığı kapamasını istemişti.[42] Muhtemelen Celali denilen kişinin bu işin içinde parmağı vardı. Fakat bu özel çekişmelerin ötesinde, biz yine, kadılar ile askerî-idari personel arasındaki ayırıcı çizgiyi seçmenin güç olduğu bir davayla karşı karşıyayız ve anlaşılan Eyübeli kadısına yöneltilen suçlamaların esasını da bu ihlal teşkil ediyordu.

ALT KADEMEDEN ULEMAYA DAİR ŞİKÂYETLER

Yerel kökenli ulema hakkındaki şikâyetlerde, Arguncuk köylülerinin Kayseri'nin Köşk Medresesi'ndeki bir şeyh ve müderristen şikâyetçi oldukları örnek (1056/1646-47) özellikle aydınlatıcıdır.[43] Köylüler Kayseri ulemasını tarlalarını ve

41 MD 78, s. 684, no. 1778 (1018/1609-10)

42 *Sürsat* ve toplanma biçimi üzerine krş. Lütfi Güçer, *XVI ve XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul, 1964), s. 93-114. *Sürsat* vergilerinde bir indirime yol açan müzakerelerin kaydedildiği bir belge için krş. M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul, 1944), s. 196.

43 MD 91, s. 8, no. 25 (1056/1646-47).

bahçelerini sulayan suyoluna set çekmekle itham etmişler ve bu bağlamda, karşıtlarını *mütegallibe* "zorba" diye adlandırmışlardı. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, taşradaki nüfuzlu ailelerden (ayan) küçültücü bir şekilde bahsedildiği her seferinde kullanılmış olduğu için bu terimi akılda tutmaya değer. Sahiden de *mütegallibe* terimi köylülerin dilekçesinde geçmişse, ki mümkün görünmekte, deyim XVII. yüzyılın ortalarında yaşamış kırsal bölge halkı için bile tanıdık olsa gerek. Metnimizden çıkan ipuçlarına göre, *mütegallibe* tüm eski geleneğe ve şeriat emirlerine karşı olan ve köylünün daima hakkı olduğunu düşündüğü şeyleri elinden alan kişidir. Dahası bu şeyh, müderris, *mütegallibe* ve köy zorbası düzmece iddialarını desteklemek için resmî ifadeleri açıkça çarpıtmıştı.[44]

Çoğunluğunu muhtemelen işsiz leventlerin oluşturduğu "eşkıyalar"la ittifakta bulunmak da müderrislere karşı yapılan suçlamaların odağında yer alıyordu. XVI. yüzyıl sonundan bir örnek (1003/1594-95) Anadolu'daki Aydın iline bağlı işlek bir pazar yeri olan Nazilli'den bir müderris ile iki talebesi (*danişmend*) hakkındadır.[45] Bu üçü, şarap içilen bir bahçeyi işletmekle suçlanıyordu. Dava metninde, itham edilenlerin resmî dereceleri, tabiri caizse tırnak içinde verilmişti (*..namında olan*). Aslında son ikisinin temaslarının din alimleri çevresini aştığına kuşku yoktu. Çünkü yerel kadı meyhane olduğunu düşündüğü yeri kapatmaya kalkıştığında, baş aktörlerle ilişkileri açıklığa kavuşturulmamış, fakat sadece "onların [suçlananların] önderliğine tabi (*kendü hevalarına tabi*) ifadesiyle ima edilen, çok sayıda silahlı eşkıya"yı toplayabilmişlerdi. Bu *kendü hevalarına tabi* ifadesi, devrin belgelerinde, iltifat sayılmayacak bir şekilde daima kullanılırdı. Bazıları herhalde başıbozuk olan bu "eşkıyalar"ın söz konusu meyhanenin müşterileri olduğu düşünülebilir. Münakaşa, kadının hakaret gördüğü ve yaralandığı bir

44 Bu devirde düzmece veya tahrif edilmiş belgelerin kullanımıyla ilgili bir araştırma henüz yapılmamıştır, fakat yapılırsa faydalı sonuçlar sağlayabilir.

45 MD 73, s. 171, no. 401 (1003/1594-95).

kavgayla sonuçlandı. Yerel kadı Nazilli şarapçılarına karşı bir koalisyon örgütlemeye girişti. Komşu Çine kazasında görevli bir kadının müdahalede bulunduğunu ve Nazilli dışından iki müderrisin, zanlıların ahlaksızlığına dair tanıklık ettiğini okuruz. Basit bir "sarhoşluk ve taşkınlık" davası, biraz yakından bakıldığında, bize Aydın uleması arasındaki hizipçiliğin bir boyutunu gösterir gibidir.

Böyle bir yorum, Akdağ tarafından incelenen medrese öğrencilerinin isyanlarının sönmeye yüz tuttuğu, ama tam anlamıyla ortadan kaybolmadığı 1600'lerin başlarındaki bağlama uygun düşebilir.[46] Esasen, yerel ulema hakkındaki şikâyetlerde suçlananın, isyankârlığından asla vazgeçmemiş ve eşkıyaları korumayı sürdürmüş eski bir *suhte* (asi talebe) olduğu söylenir. Bu türden suçlamalar örneğin, Kuzeydoğu Anadolu'daki Şebinkârahisar kazasının kadı naibine de yöneltilmişti.[47] Söylendiğine göre bu naip, sadece suhtelerle değil, yiyecek sağladığı eşkıyalarla da ilişkilerini sürdürmüştü. Naibin müttfiklerinden bazılarına ehl-i örf dendiğine bakılırsa, bunlar hükümet çalışanları olsa gerekti. Muhtemelen bunların arasında nüfuzlu kimseler vardı; çünkü naibin aleyhine çıkarılmış birkaç hüküm onu yerinden oynatmaya yetmemişti. Naip, ahalinin korktuğu bir zorba, saldırganlıkları ve talanları İstanbul'un desteğiyle dahi güç bela frenlenebilen biri olarak tarif edilir.

Bu eski suhte hiç de ahalinin kendisinden hoşnutsuzluğunu dillendirdiği tek naip değildi. Tam tersine, Mühimme Defterlerinde, adli hiyerarşinin bu en alt kademesindeki üyelerine yönelik çok fazla sayıda şikâyet vardır.[48] Kadı naipleri çoğunlukla yerel halktan insanlardı ve kadıların görev süresi sadece bir iki yılken, onlar uzun süre yerlerinde kalırdı. O nedenle uzun memuriyetlerin resmî kabul görmemesine rağmen, kadı naipleri, kişisel kazanç ve resmen atanmış kadıyı idare etmek için kullanabildikleri yerel bir güç tabanını çoğu kez kurabiliyorlardı.

46 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 107-8.

47 MD 78, s. 552, no. 1416 (1018/1609-10).

48 Bkz. örneğin MD 78, s. 416, no. 10689 (1022/1613-14).

Naiplere karşı şikâyetlerin sıklığından XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı yönetiminin, bir kadı tarafından yönetilen büyükçe bir kazadan daha aşağıya ulaşan bir idari yapıyı henüz geliştirememiş olduğu sonucuna varılabilir. Ne var ki, tek tek köylere veya aşiretlere ulaşan bir idari yapının kurulması XV. yüzyıldan XX. yüzyıla aralıksız sürdü. XVI. ve XVII. yüzyıl vergi kayıtlarından izlenebilen uzun vadeli kazaların sayısını artırma eğilimi, daha etkili bir devlet yapısı oluşturma yolundaki bu çabayı kısmen biçimledi. Yerel tabanlı naiplerin nüfuzunu kırma girişimleri de aynı bağlamda görülmeli ve dolayısıyla onlara karşı şikâyetler siyasi açıdan Osmanlı yönetimince hoş karşılanmış olsa gerektir. Bu türden şikâyetler resmen cesaretlendirildi mi veya hatta kışkırtıldı mı, bu konuda karar verecek kanıta sahip değiliz maalesef. Fakat böyle bir etkileşim için olanaklar kuşkusuz mevcuttu ve şikâyetlerden bazıları ilk bakışta geldiğinden daha az "kendiliğinden" olmuş olabilir.

VERGİ YÜKÜMLÜLERİ HAKKINDA ŞİKÂYETLER: MUHALİFİN SUNUMU

1600 yılından hemen önce başlayan ve devam eden iç savaş yıllarında, kamu görevlilerine karşı açılan davalar, çağdaş araştırmacılar için vergi ödeyen reayaya karşı açılan çoğu davadan çok daha çarpıcı ve ilginçtir. Ne var ki, bu sonunculardan bazıları da reaya ile Osmanlı idaresi arasındaki ilişkilere ışık tutan özellikler sergiler. 1003 (1594-95) tarihli bir metin, yerleşik köylülerin Malatya naibine verdikleri göçerlerle ilgili bir şikâyet dilekçesine cevap niteliğindedir.[49] Bu türden şikâyetler oldukça yaygındı. Köylülerce ismen tanındıklarına göre bölgede sıkça konaklayan cemaat-ı Selmanlı mensupları, köyde üç gün kalmışlardı.[50] Kılıçlar ve oklarla

49 MD 73, s. 95, no. 218 (1003/1594-95); MD 73, s. 94, no. 217 (1003/1594-95).

50 Bu cemaatin yeri, Refet Yınanç ve Mesut Elibüyük'ün editörlükleri tarafından yayımlanan Malatya *tahrir* defterlerinde saptanmamıştır: *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defterleri (1560)* (Ankara, 1983). Şikâyet eden köy, göçerlerce rahatsız edilen bir diğer yerleşimin yanı

silahlanmış aşiret adamları, köylülerin tahılına ve ununa el koydukları gibi, iki kişiyi de öldürmüşlerdi. Bunun karşısında, köylüler kadı mahkemesindeki olağan dava süreciyle yetinmeyip, arabulucuların, yani Muhammed Peygamber'in soyundan gelen bir ailenin (*sadat*) yardımına da başvurmuşlardı. Bu köyde ve civar yerlerde vergi toplama hakkına (*malikane*) sahip sadatın zengin Malatya vakfı Zaviye-i Kubra'yla ilişkili olması mümkündür.[51] Şikâyetlerinde, yazın yaylalarına çıkış ve dönüşlerinde yolları üzerindeki köylülere sataşan göçerlerin sadece gedikli yağmacılar olmakla kalmayıp, ilk halifelerin anısını aşağılayan ve Sünni cemaatten nefret eden, su katılmamış sapkınlar olduklarını öne sürdüler. Biz suçlamanın doğruluğuna ya da yanlışlığına hükmedebilecek durumda değiliz: Orta Anadolu'da yeterince Kızılbaş aşireti bulunması, böyle düşünüldüğünü görünüş itibariyle inandırıcı kılmakta.[52] Fakat sadatın, diğer türlü sıradan bir çatışma olacakken, araya bu meseleyi sokması dikkat çekicidir. Dahası, Peygamber soyundan gelenler, ancak kendilerini dolaylı bir şekilde ilgilendiren çekişmelere müdahale ederlerdi. Herhalde köylüler sadatı hamileri olarak görüyorlardı ve Kızılbaş ayaklanmalarının vahşice bastırılışının hatırası hâlâ taze olsa gerekti; sadat da bunu, hasımlarını Sünni bir hükümdarın gazabına layık bir hedef olarak sunma fırsatı olarak görmüştü.

Vergi ödeyen tebaaya karşı diğer şikâyetler, XX. yüzyıl perspektifinden, haydutları isyancılardan ayırt etme güçlüğünün bilincine varmamızı sağlar. 1046 (1636-37) tarihli bir hüküm, zamanın Divan memurlarının bu sorunu anlayamadıklarını gösterir; çünkü onlara göre tanım gereği, Osmanlı idari teşkilatına karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyi

sıra tespit edilebilmiştir; birisi kesin olarak tespit edilmişken, diğeri en azından olasıdır (s. 144,147). Cemaat adının okunması sorunludur.

51 Yınanç ve Elibüyük'de bahsedilmiştir: *Malatya*, s. 37.

52 Bu konu üzerine krş. Colin H. Imber, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites According to the Mühimme Defterleri, 1565-1585," *Der Islam*, 56, 2 (1979), 245-273.

reddeden her vergi mükellefi bir hayduttu.[53] Bir tımarlı sipahinin şikâyetine cevaben, ormanlık ve ulaşımı zor Bolu sancağından Ramazan adlı bir köylü, Divan kâtiplerince *şerir ve şaki* olarak tanımlanmıştır. Ona bu terimleri sipahinin yakıştırmış olması da mümkündür. Kendinden önce babasının da olduğu gibi vergi mükellefi bir kul olmasına karşın, Osmanlı kanununa ve tahrir defterindeki resmî kayda göre ödemekle yükümlü olduğu reaya vergilerini ödemekten on yıl boyunca kaçmıştı Ramazan. Bu işte yalnız da değildi, çünkü şikâyette bir diğer köylü ile, daha da şaşırtıcı bir şekilde bir kadıdan suç ortakları olarak söz edilir. Tımarlı sipahi seferde olduğu sırada, bu üçü bir olup evini basmışlardı. Ramazan ve arkadaşlarının olayının nasıl ortaya çıktığına dair bir bilgimiz yok. Sipahiden kaçabildikleri zamanın uzunluğu, köylülerden yandaşları olduğunu akla getiriyor; ne de olsa "asil eşkıya" Köroğlu aynı dönemde bu bölgede nam salmıştı.[54] Fakat Ramazan ve adamları bu sosyal eşkıyanın özelliklerini taşıyor muydu ya da köylüler onlara bu özellikleri atfetmişler miydi, meçhul kalıyor.

Metnimiz, davacının görünüşte yönettiği köydeki yetkesinin çok sınırlı olduğunu göstermesi bakımından da ilginç. Dönemin diğer tımarlı sipahilerinin ortak bir sorunuydu bu. Celali isyanları sırasında ortaya çıkan enflasyon ve kaçgun sipahilerin gelirini azaltmış ve Sultan IV. Murad devrinde Irak'a düzenlenen aralıksız seferler, "kendi" köylerinde kontrolü sağlamayı güçleştirmişti.[55] İhlalleri gidermek için çıkarılan bir hüküm bu sorunla ilgilidir (1508/1648). Anadolu beylerbeyi ve kadılarına hitaben yazılmış bu metinde, reayanın tımar sahiplerine saygısını yitirdiği ve artık onları efen-

53 MD 87, s. 32, no. 88 (1046/1636-37).

54 Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, 2.baskı, (İstanbul, 1983), s. 96-97'de bahsedilen bu destanın belli özellikleri, kahramanın Celalilerle bağlantısı olabileceğini akla getirir.

55 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800* (Cambridge, İng., Paris, 1981), s. 43-67'de XVII. yüzyıl tımarlı sipahilerini kuşatan zorlukları kapsamlı bir şekilde anlatılır.

dileri olarak saymadığı ifade edilir.[56] Söz konusu köylülerin *aşar-ı şeriye ve rüsum-ı örfiye* türünden vergileri ödemeyi illa bıramış olmaları gerekmiyordu. Fakat görünüşe bakılırsa, bu vergiler bir kez ödendikten sonra sipahilerin köylerinde misafir olarak kalmalarına dahi razı değillerdi. Metin daha sonra, bu konumun kesinlikle nahak yere olduğunu ve reayanın sipahiye kanuni hakimi ve efendisi olarak boyun eğme borcu olduğunu ileri sürerek devam eder. Sipahiye karşı görevleri, üç gün boyunca ağırlamak gibi (bunun bütün köyü mü yoksa tek tek aileleri mi bağladığı belirsizdir) belli hizmetleri yerine getirmekle bitmiyordu.[57] Fakat hür köylüler olarak reayanın konumunu daha da tehdit edici olan, daima sipahinin emrine amade olmaları gerektiği ve önce ondan izin almaksızın kendi işlerine bakamayacakları yolundaki emirdi. Üstelik, XVI. yüzyılda kaldırılmış olan, sipahilerin reayayı çalıştırarak kendi yararına bir parça toprağa sahip olma hakkı tekrar konmuş, bu hizmeti vermeye yanaşmayan köylüler cezalandırılmakla tehdit edilmişlerdi. Bu hükümdeki emirler tam manasıyla uygulanmış olsaydı, Doğu Avrupa modeli bir *Gutsherrschaft* ile sonuçlanır ve Osmanlı kırsal kesiminin tarihi hepten değişirdi.[58] Esas itibariyle, sonradan uygulanmama hikâyesi gibi çıkışı da bilinmeyen 1648 hükmü, Celali isyanları sırasında ve bunu izleyen yıllarda Anadolu'nun kimi kesimlerinde köylüler ile tımar sahipleri arasında ciddi bir gerilim yaşandığını göstermekte.

PAZARLIK KOZLARI: GÖÇ TEHDİDİ

XVII. yüzyıl başı Osmanlı toplumundaki söz konusu içsel çatışmalarda, merkezî idarenin mağduriyetlerini dikkate almasını isteyen reayanın belli bir gücü elinde bulundurduğunu göstermeye ihtiyacı vardı. Bu güç *de facto* olabilirdi, yahut

56 İnalcık, "Adaletnameler," s. 135-6.

57 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600* (Londra,1973), s. 110.

58 Böylesi gelişmelerin önüne geçmekte Osmanlı devletinin rolüne dair bkz. McGowan, *Economic Life*, s. 73.

da kimi hamlelerine yasal bir zemin iddiasında bulunabilmeliydiler. *De facto* kuvvetlerini gösteren dilekçecilere bir örnek olarak, dönemin dilekçelerinde oldukça yaygın olan, filanca ihlalin düzeltilmemesi halinde kaçma tehdidi analiz edilebilir.[59] Böyle bir tehdidin geçerli bir zemini vardı. XVII. yüzyılın başlamasıyla birlikte, önceki yüzyılın nüfus artışının yerini ekonomik durgunluk ve çöküş almıştı.[60] Bunun bir sonucu olarak, şehirlere yerleştirilen köylüler en azından geçici olarak vergi yüklerini hafifletmenin yolunu bulabilirlerken, boş araziler bir kez daha çoğalmıştı.

Fakat köylü kaçgununun yaygın bir görüngü olmasına karşın, XVII. yüzyıl Osmanlıları bağlamında makama sunulmuş bir dilekçede terk etme niyetini ifade etmek sorunluydu. XVI. yüzyıl kanunnamelerinde genel olarak belirtildiği üzere, köylüler tımarlı sipahilerin, imparatorluk toprakları yöneticileri veya köylerini kontrol altında tutan evkaf kayyumlarının izni olmaksızın yerlerinden ayrılamazlardı.[61] Dolayısıyla reaya firar etme tehdidinde bulunduğunda, niyetini sadece yazıya dökmekle bile yetkililere bir bakıma kafa tutmuş oluyordu. Bu türden çok az meydan okuma örneği bilmemize karşın, Osmanlı yetkilileri, en azından yazılı cevaplarında, meydan okumayı kabul etmeme yolunu seçmişlerdir. Onun yerine, dilekçecilerin açıkça ifade ettikleri şikâyeti ele almış ya da en azından alırmış gibi görünmüşlerdir.

Bu durum, XVII. yüzyıl Osmanlı idaresinin reayanın yaygın göçüne kayıtsız kaldığı şeklinde anlaşılmamalıdır, durum tam tersiydi. Özellikle IV. Murad devrinde (1623-1640) köylüleri ve kasabalıları, Celali isyanlarının yol açtığı kaotik

---

59 Örnek olarak bkz. MD 78, s. 685, no. 1780 (1018/1609-10); MD 84, s. 10, no. 18 (1038/1628-29); MD 78, s. 285, no. 752 (1018/1609-10).

60 Krş. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 86.

61 Ömer Lütfi Barkan, "Kanun of the Kocacık Yürükleri," *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları* (İstanbul, 1943), s. 264'te bu kanunu çok negatif de olsa canlı bir şekilde açıklar. Yürükler o zamana değin ekip biçtiği yeri terk ettiğinde tımar sahipleri onları geri dönmeye zorlayamaz; çünkü yürükler hiçbir yere bağlı değillerdir. Açıktır ki mevzu köylüler olduğunda durum farklıydı.

koşullar yüzünden terk etmek zorunda kaldıkları bölgelere tekrar yerleştirmek için büyük bir gayret vardı.[62] Fakat bu çabaya geri dönenlerin affedilişi eşlik etmeseydi, sınırlı ve kısmi bir başarı dahi elde edilemezdi. Nitekim, XVI. yüzyıl kanunnameleri dahi, tımarlı sipahiler ile diğer yerel yöneticilere borcunu ödememek için kaçan köylülerin iadesini talep etmeleri için uzun bir süre tanırken, kaçaklar için hiçbir ağır ceza belirtmemişti.[63] Ne ki, zorunlu iskanın yol açtığı iş ve hayat düzenlerinin bozulması, bir aileye verilebilecek en ağır cezalardan biriydi.[64]

Reayanın *de facto* hareketliliği söz konusu olduğunda, Osmanlı idaresi pekâlâ, otoritesine karşı meydan okuma görmezden gelinirse, sultanın meşrutiyetinin en iyi şekilde korunacağını düşünmüş olabilir ve reayanın kaçışı karşı gelme değil, mevcut sıkıntının bir göstergesi sayılmıştı. Öte yandan, Anadolu reayası özellikle Kuyucu Murad Paşa'nın önde gelen Celali liderlerini zapt-ü rapt altına almasını izleyen yıllarda, pazarlık üstünlüklerini kullanmakta hızlıydı. 1022'de (1613-14) ve yine IV. Murad devrinde, köylerinden kaçmış reayaya geri dönmelerini emreden hükümler çıkarıldı. Cemaatler, kimi durumlarda zorla kabul ettikleri, geri dönme koşulları üstüne pazarlığa oturmaya uğraştılar. Bazı örneklerde, bu müzakerelerin izleri köylülere verilmiş koruma hükümleriyle günümüze ulaşmıştır. Böyle bir örnekte köylüler, borçları olduğunu ve alacaklıların üretim araçlarına el koyma tehditiyle normal köy hayatlarını sürdürmeyi imkânsız hale getirdiğini iddia etmişlerdi.[65] Yerleşimciler tarımsal üretimin temellerini tekrar kurana değin, borçlarından azat edilmişlerdi. Bir diğer davada, Divriği yakınlarındaki bir Ermeni köyü sakinleri, kendi köylüleri ve dindaş-

62 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in Urban Setting* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1984), s. 272-287.

63 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 111.

64 Hrand D. Andreasyan, "Celalilerden Kaçan Halkın Geri Gönderilmesi," *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara, 1976), s. 45-54.

65 MD 78, s. 254, no. 666 (!018/1609-10)

larından ikisinin uyguladığı yasadışı baskılar neticesinde yüz yirmi reayanın kaçtığından şikâyetçi olmuşlardı.[66] "İş bu hükmümle (sultanın) buyurdum ki, kaçmış olanlar eski iskan yerlerine döne" bu hükümle, köylülerin iddialarını güçlendiren stratejik bir noktaya geliniyordu. Ne de olsa, köyden nüfuzlu iki kişinin yol açtığı rahatsızlıklar köylülerin, köyün istikrarını sürdürmelerini engellemişti. Yine pazarlıkların arka planını reayanın hareketli oluşu ve istikrarlı tarımsal yerleşimler kurma biçimindeki resmî Osmanlı politikasının ancak köylülere teşvik ve garanti sunmakla başarılabileceği gerçeği oluşturuyordu. Divriği Ermenileri arasındaki davada göründüğü gibi köyde iki muhalif grup olması halinde, köylülerin hareketliliği iki hizipten daha güçlü ve daha kalabalık olanına stratejik bir üstünlük sağlayabiliyordu. Çünkü yeni kurulmuş bir köy hayatta kalacak mı yoksa kısa sürede tekrar terk mi edilecek, bunun kararını güçlü olan hizip veriyordu.

PAZARLIK KOZLARI: MEMURLARI KÖYE SOKMAMAK

Mağdur köylüleri geri döndürebilecek bir diğer taktik, vilayetin idarecilerini ve adamlarını köye girmekten men etmekti. Bu durumda, yasanın kendi taraflarında olduğunu iddia edebilirlerdi; çünkü 1584 ila 1590 arasında Sultan III. Murad *devir*i, yani yerel idareciler ve maiyetindekilerin vergi toplamak veya suç iddialarını araştırmak üzere köye girmelerini yasaklamıştı. Köy milislerinin hükümetin paralı askerlerinin köye girişini, gerekirse zor kullanarak, engelleme yetkisi vardı.[67] *Devir*i kısıtlama girişimleri Kanuni zamanına kadar uzansa bile, bu hüküm yaşanan çaresizliğin bir sonucuydu.[68] Geçici yöntemlerle vergi toplama girişimlerinin köylerin dağılmalarına ve bundan dolayı uzun vadede vergi matrahının mahvına yol açtığı görülmüştü. Diğer yandan, yerel idareci-

66 MD 78, s. 422, no. 1082 (1018/1609-10).

67 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 130 vd.

68 İnalcık, "Adaletnameler," s. 71.

leri ve adamlarını köye sokmamak, köy milislerinin kolayca hasımları olan paralı asker çetelerine dönmelerinden başka, vergi toplamayı imkânsız olmasa bile çok zor hale getiriyordu.[69] Bundan dolayı *devir*, uygulamada anlamı olsun ya da olmasın, vaziyeti kurtaran sınırlamalarla tekrar düzenlendi. Fakat köylülerin onun iptal edildiğini unutmaya niyetleri yoktu ve pazarlıklarının temeli olarak bunu kullanmaya giriştiler. Muhtemelen sultanın reayanın koruyucusu olduğu imgesini sürdürmek isteyen Osmanlı merkezî idaresi, *devir*in yasaklanmasının tamamıyla yürürlükten kaldırılmasına razı gelmediği için bu taktiğin başarı şansı yüksekti. Bu suretle hangi tür *devir*e müsaade olup hangisine olmadığı, siyasi pazarlık konusu olarak kaldı.

1003 (1594-5) tarihli bir hüküm o devirde yaygın olan köy idaresi şeklini ve Sultan III. Murad ile danışmanlarının kurmayı umdukları seçeneği tanımlar.[70] Bu metinden, bazı paralı askerlerin kumandan olarak *subaşı*, *subaşı kethüdası* gibi pozisyonları ele geçirdiklerini, bir dizi vilayet idarecisiyle yerel gelirleri işlettiklerini ve paranın büyük kısmını kendilerine aldıklarını öğreniyoruz. Masraflarını karşılamak için, bilahare her tür baskıcı uygulamayı yapsınlar diye yerel idarecileri kışkırtmışlardı. Yetkinin kötüye kullanılmasını durdurmak için, artık yöneticilerin adamlarını köylere yollamaları yasaklanmıştı; soruşturmalar ise yapılması gerektiğinde sadece üç dört adamın eşlik ettiği kadı naibi tarafından yürütülecekti. *Devir*in tekrar yürürlüğe konmasına gelince, 1018 (1609-10) tarihli bir metne başvurabiliriz: Bu metinden (Saruhan sancağına bağlı) Demirci kazasında faal Rıdvan Çavuş adlı birinin yerel vergi toplayıcıları olan voyvodaların teftiş turlarına karşı çıksınlar diye reayayı kışkırttığını öğreniriz.[71] Rıdvan Çavuş ve Demirci köylülerinin amaçlarını destekleyen bir ferman alabilmelerine karşın, bu hamle şiddetle kınandı; çok büyük bir ihtimalle bu ferman III. Murad'ın *devir* yasaklamasına dayandırılmıştı. Üç ayda

69 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 150-2.

70 MD 73, s. 193, no. 450 (1003/1594-95).

71 MD 78, s. 554, no. 1421 (1018/1609-10).

bir yapılan teftiş turlarına açıkça izin verildi: Kuyucu Murad Paşa'nın 1608 yılında Celali Kalenderoğlu'na karşı kazandığı zafer muhtemelen Osmanlı idarecilerini, artık eski yönetim şekillerini tekrar kurmanın güvenli olduğuna ikna etmişti.[72]

Bununla birlikte, *devir*den kaçabilmenin farklı düzenlemeleri Mühimme Defterlerine de kaydedilmiştir. Nitekim 1056'da (1646-47) Ege kıyısındaki Sıravoloslu köylüler, yöneticinin hizmetine başıbozuk askerler sağlamama ve *devir* yasağının devamı koşuluyla sultanın mutfağına yılda yüz bin akçe ödemeyi kabul etmişlerdi.[73] Bu muafiyete kimi yöneticilerin itibar etmemesi üzerine köylüler teyit ettirmişlerdi; bu ikinci girişimin başarılı olup olmadığını bilemiyoruz. Bolu sancağında 1046'da (1636-37) yapılan pazarlıklar çok daha sorunluydu.[74] Sancağa bağlı Dodurga, Samakov, Ova, Ulus, Bartın'dan köylüler ve aşiret üyeleri beylerbeyinin kumandanlarının her üç ayda bir gerçekleştirdikleri vergi toplama turlarına karşı çıkmışlardı. Bu protestoya pek çok insan katılmıştı; maalesef hükümde nasıl toplanıp örgütlendikleri anlatılmamakta. Osmanlı idaresi bu eylemin kanuna aykırı olduğunu bildirdi. İmparatorluğun tamamında, her türden dernek ve cemiyetin yasaklandığını ifade eden bir fermana atıfta bulunulmuştu; halihazırda elimizde başka bir kaynak yok. Öte yandan, asi reayanın atıfta bulunduğu "*devir*in yasaklanması" ifadesiyle özetlenebilecek ferman, resmen feshedilmemişti; hatta tam tersine bu kanun teyit edilmişti. Ne var ki yöneticilerin mali çıkarları öncelikli görülmüş ve bu suretle Osmanlı idaresi bir eliyle verdiğini öbür eliyle geri almıştı.

DİLEKÇECİLERE VE MEMURLARA SULTANIN TAKDİMİ

Osmanlı hükümleriyle uğraşan sosyal tarihçiler çoğunlukla bu metinlerin, Divan kâtiplerinin davanın olgularını kendi gördükleri şekilde sundukları başlangıç bölümleriyle ilgile-

72 William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611* (Berlin, 1983), s. 187 vd.

73 MD91, s. 37, no. 112 (1056/1646-1647).

74 MD87, s. 36, no. 98 (1046/1636-7).

nirler. Öte yandan, ikinci bölüm (meşhur *buyurdum ki* deyişiyle başlayan) o kadar da ilginç gelmez. Sıklıkla sadece vilayet yöneticilerine, on beş yıllık zamanaşımı süresine girmemişse davanın mahkemede uygun şekilde araştırılması emrediliyordu.[75] Diğer örneklerde, özellikle önceki hükümlerde mesele karara bağlanmışsa, sultanın buyruklarına, emrine saygı gösterilmesi yolunda küçük bir ihtar eklenebilirdi.[76] Ne var ki, pek çok örnekte sultanın konumunu daha incelikli şekilde gerekçelendirilmeye girişilmişti. Bu ibareler esas itibariyle davacılara mı yöneltilmişti yoksa Osmanlı bürokratlarının maneviyatlarını yükseltme amacı mı taşıyordu, buna karar verilmesi güçtür. Fakat yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkileri ele alan bir çalışmada, bu iki cephenin de araştırılmasında fayda vardır.

Güneybatı Anadolu'daki Teke sancağının eski bir yöneticisine karşı şikâyetleri ele alan bir hükmü inceleyeceğiz: Bu sancakbeyi el altından iş görmüş ve bölgenin sorunlarıyla baş edemeyeceğini kanıtlamıştı (981/1573-74).[77] Hükmün giriş kısmına göre, eski yöneticiye karşı açılan soruşturmayı yürütmüş olması gereken Antalya kadısı da suçlamadan nasibini almıştı. "Teke beyi Hasan Bey ile ilgili şikâyet dilekçeleri *rikâb-ı hümâyunuma* arz edilmiştir. Emr-i şerîfüm mucibince bir soruşturma başlatılması buyuruldu. Çok sayıda fukara ve diğer vergi mükellefi tebaa hak talepleri için mahkemeye çıktı. İmparatorluğumdaki vergi mükellefleri ile *ümerâ ve ümmâl* taifesi de hazır bulundu; bunlardan bazıları, kimi durumlarda 100 bin akçe, kimilerindeyse daha da fazla olan birikmiş vergilerin ödenmesini talep ettiler.[78] [Ama] Antalya kadısı adı geçen sancakbeyinin parasını aldı [yani rüşvete boyun eğdi] ve [sancakbeyinin] subaşısının

75 Örneğinbkz. MD 73, s. 150, no. 349 (1003/1594-95)

76 MD 80, s. 518, no. 1222 (1024/1615)

77 MD 23, s. 304, no. 694 (981/1573-74)

78 *Fukara* sözcüğü genelde derviş manasına kullanılır, ancak bu bağlamda, herhalde vergi mükellefleri manasında reayayı nitelemektedir. Mal-i miri "birikmiş vergiler" olarak çevrilmiştir, çünkü "devlet malı"nın çoğu toplanmamış vergilerden oluşur.

kaçmasına göz yumdu. Bilahare davacılardan bazılarını tutuklatıp gece infaz etti. Başkalarını soyup, büyük miktarda paralarını aldı ve çok fena haksızlıklar etti. Bu sene, iki yüzden fazla insan öldürüldü, ama şiddetli cezaya çarptırılan olmadı."

Bu karmakarışık durum içinde –nüfuzunun büyük kısmını Şii Kızılbaş Türkmenler oluşturduğu için Teke sancağı daima idaresi güç bir yer olagelmişti– Osmanlı idaresi varidatını güvence altına almaya çalışırken, aynı zamanda vergi ödeyen tebaanın hamisi olarak sultanın imgesini koruyordu. Katiplerin, bu iki amaç arasında bir çelişki olabileceğinin farkında olduklarına ilişkin metinde bir belirti yoktur. Bu çifte amaç için *"buyurdum ki"* kalıbını izleyen cümleler yararlı bir araç işlevi görüyordu. Kadılara verilen alışılmış standart emirler, yani zamanaşımına uğramamamışsa davayı görme ve sonuçları merkezî yetkililere bildirme yolundaki emirler, eldeki davaya özgü eklerle genişletilmişti. Hükmün Antalya ve Teke kadılarına hitaben yazıldığına bakılırsa, muhtemelen suçlanan kadı görevinden alınmıştı.

Muhataplar Hasan Bey'in ve eski kadının yargılanmasını, hepsinden önce de, kadının hazineye olan borcunu ödemesini sağlamışlardı. Ancak sultanın talebi karşılandıktan sonra –ve bu koşul muhtemelen alt düzey vergi memurlarının taleplerini de kapsıyordu– özel şahısların iddiaları ele alınmıştı. Bu alışılmış usuldü; fakat sanığın aleyhinde çok fazla şikâyetçi vardı ve ihtilaflı para miktarı hem yoksul hem de uzaktaki bir vilayetin standartları için büyükçe olduğundan, anlaşılan bu ilkeyi hatırlatmakta fayda görülmüştü. Hesaplar görüldükten sonra, hükümdar bu iki yöneticinin hangi suçları işlediğini ayrıntılı olarak öğrenmeyi istiyordu. Sultanın yolsuzluğu önlerken, aynı zamanda hazinenin çıkarlarını koruyan imgesi, Osmanlı resmî ideolojisinin önemli bir parçasını oluşturmaktaydı.

SONUÇ

Bolu'nun başkaldıran vergi mükellefleri taleplerini toplu halde duyurmaya uğraşmışlardı. Fakat Osmanlı vergi mükelleflerinin siyasi tavırlarını inceleyen araştırmalar daha çok yeni olduğundan, bu türden eylemlerin ne sıklıkla gerçekleştiğini bilmiyoruz. Charles Tilly ve meslektaşlarının Fransa ve erken sanayi devri İngiltere'si için oluşturdukları türden, Anadolu köylü ve şehirlilerince gerçekleştirilen bir mücadeleci eylemler "repertuar"ı oluşturmak için de henüz çok erken.[79] Ne var ki böyle eylemler kuşkusuz vardı ve incelemeler ilerledikçe bizim bunlara dair anlayışımız da artacaktır.

Şu aşamada, hepsi de Osmanlı memurlarınca kaleme alınmış kaynak malzememizle aramıza eleştirel bir mesafe koymak önemli. Gene de, bu kâtipler tarafsız sayılamazlar. Tam tersine, vergi mükelleflerinin dilekçelerinin muhattabı ve bu nedenle de oyunun taraflarından biriydiler. Pek çok toplu protestonun nedeni bu memurlardı. Mühimme Defterlerindeki hükümleri kaleme alan memurların, en fazla protestonun yöneltildiği vilayet idarecileriyle çıkarları elbette her zaman çakışmıyordu. Fakat böyleyken bile, bütün olarak Osmanlı memur sınıfının ortak çıkarları vardı ve tedbiri elden bırakmamak gerekiyordu.

Pazarlık sürecinin başka açıları ve altında yatan sosyopolitik çatışmalar, Charles Tilly ve ondan önce XVIII. yüzyılın sonu ila XIX. yüzyılın başı arasındaki Avrupa'da kolektif davranış araştırmaları yapmış Albert Soboul, George Rude ve Richard Cobb gibi araştırmacılarca incelenen görüngüleri akla getirmekte.[80] İlk olarak, hükümdarın yoksul, vergi mü-

79 Charles Tilly, "War and peasant Rebellion in Seventeenth Century France;" Charles Tilly, *As Sociology Meets History* içinde (New York, 1972).

80 Albert Soboul, *The Sans Culottes: The Popular Movement and Revolutionary Government 1793-1794*, çev. Remy I. Hall (New York, (1972); George Rude, *The Crowd in the French Revolution* (New York, 1959); George Rude, *The Crowd in History, A Study of Popular Disturbances in France and England 1730-1848* (Londra 1981); Richard Cobb, *The Police and the People, French Popular Protest 1789-1820*

kellefi tebaaya yardım etmek istediği ve memurlarının keyfî taleplerine taraf olmadığı varsayımı, hem Osmanlı hem de erken yeniçağ Avrupası bağlamlarından bilinen bir şeydir. Bununla birlikte XIII. Louis ve XIV. Louis gibi hükümdarlar düşünüldüğünde böylesi varsayımlar tamamıyla gerçekdışıyken, III. Murad'ın yerel idarenin işleyişindeki tecrübeleri, Osmanlı eyaletlerinin sultanın kendi taraflarında olduğuna inanmalarını anlaşılır hale getirmiştir.

Öte yandan, burada incelenen dilekçeler, bir yanda beylerbeyleri, onların paralı askerleri, bazı kadılar ve tımarlı sipahiler, diğer yandaysa reaya olmak üzere, iki taraf arasında hatırı sayılır bir gerilim yaşandığını sergilemektedir. Bu çekişmelerde, mesele aşırı vergilendirmeydi. Elbette bu, 1600'lerde Anadolu'da yaşanan iç savaşın, sözcüğün XX. yüzyıldaki anlamıyla köylü isyanları olduğu şeklinde anlaşılmamalı. Günümüzde bu sorunu ele alan araştırmacılar, özellikle Halil İnalcık, Celali isyanlarının, kendilerine Osmanlı devlet mekanizması içinde bir yer açmaya çalışan başıbozukların ayaklanmaları olduğunu kabul ederler ve sözcüğün dar anlamıyla köylünün bu bağlamda hiçbir önemi yoktur.[81] Fakat öyle görünür ki vergi tahsildarlarıyla çatıştıkları için pek çok genç çiftçi köyünü terk etmişti; o nedenle Osmanlı köylerinden bir toplumsal uyum ütopyası çıkarmakta fazla aceleci davranmamakta fayda var.

Erken yeniçağ Fransası ile bir karşılaştırma, bize bir kez daha yardımcı olabilir. Charles Tilly, XVII. yüzyılda Fransa'daki taşra ayaklanmasının da bugünkü anlamda köylü ayaklanması olmadığının altını çizmiştir.[82] Ayrıntılı olarak araştırılıp ziyadesiyle tartışılmış olan bu isyanların başlı-

(Londra, Oxford, 1970); Richard Cobb, *Paris and its Provinces 1792-1809* (Londra, New York, Toronto, 1975).

81 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the ottoman Empire 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337; Suraiya Faroqhi, "Political Tension in the Anatolian Countryside around 1600. An Attempt at Interpretation," *Türkische Miszellen, Robert Anhegger Festschrift Armağanı, Melanges* (İstanbul, 1987), s. 117-130.

82 Tilly, "War and Peasant Rebellion," s. 109-111.

ca hedefi, tek tek derebeyleri olmayıp merkeziyetçi devletin temsilcileriydi. Fransız köylüleri ile yerel derebeyler arasındaki sınıf çatışması sayısı azımsanamayacak da olsa, sözcüğün XX. yüzyıldaki anlamıyla tek başına köylü ayaklanmalarını oluşturan köylü ve derebeyi çekişmeleri kesinlikle baskın değildi.[83] Fakat Fransa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da derebeyi karşıtı ayaklanmaların olmayışı, vergi toplayanlar ile ödeyenler arasında gerilim olmadığı anlamına gelmez. Köylüler, merkezî yönetim temsilcilerini geçim kaynaklarına karşı başlıca tehdit olarak görüyorlardı. XIX. yüzyıl öncesinde az sayıda derebeyinin bulunduğu Anadolu bağlamında bu gayet anlaşılırdır. Ancak merkezî yönetimin temsilcileriyle çekişmeler sıkça yaşanıyordu ve konuyla ilgili 1648 tarihli adaletnameye bakacak olursak, köylünün, tımar sahibinin her gün müdahalesi olmaksızın tarlasını işleme hakkının resmî saldırı altında olduğu bir zaman dahi yaşanmıştı.

Fransa kırsalında XVII. yüzyılda çıkan ayaklanmalar, bir diğer bağlamda da ilginçtir. Bunlar merkezî devletçe, esas itibariyle savaşı finanse etmek ya da Charles Tilly'nin deyişiyle "devlet teşekkülü" için kesilen vergilere karşıydı.[84] Ek olarak, XVII. yüzyıl Fransası'nda "kapitalizm"in temsilcileri olan mültezimlere odaklandıkları da oluyordu.[85] Osmanlı bağlamında, savaşları finanse etmek de artan vergi talebinde ciddi bir rol oynamıştı. Dolayısıyla bu açıdan, durum Fransa'da hakim olanla pekâlâ kıyaslanabilirdi. Kapitalizmin rolü o kadar açık değildir. Mustafa Akdağ, 1600'lerdeki sosyo-ekonomik kriz ve bundan hareketle, dolaylı olarak Celali isyanlarından Avrupa kapitalizminin etkisini sorumlu tutmaya girişmişse de, kurmaya çalıştığı bağlantılar pek ikna

83 Ne ki bu konu çok tartışmalıdır, özellikle bkz. Boris Porchnev, *Les soulèvements populaires en France au XVIIe siècle* (Paris, 1972) ile Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China*, çev. Brian Pearce (Londra 1971). Tartışmanın bir özeti için krş. Le Roy Ladurie'nin not 34'de alıntılanan katkısı.

84 Tilly, "War and Peasant Rebellion," s. 114.

85 Tilly, "War and Peasant Rebellion," s. 121.

edici değildir:[86] Avrupa'dan tahıl ve hammadde ihraç edilmesi şehirliler ve özellikle zanaatkârlar açısından sorun yaratmış olsa gerek. Öte yandan ürünlerini ihracatçı tüccarlara satan köylüler, şansları yaver giderse, çok daha sıkı denetlenen iç pazarda sattıklarından biraz daha fazla kazanıyorlardı. Ne var ki isyancı ordularına katılanların çoğu zanaatkârlıktan gelme değil, köy kökenliydi. Dolayısıyla, öyle görünür ki, eylemlerini Mühimme Defterlerinden anlayabildiğimiz köylü ve şehirliler, Osmanlı devlet yapısının sırtlarına yüklediğine karşı tepki göstermişlerdi. Elbette, devlet yapısı giderlerinin, kısmen Avrupa gümüşünün ithal edilmesiyle ortaya çıkan "fiyat devrimi" nedeniyle artmış olduğu kabul edilmelidir. Fakat genel olarak "kapitalizm" ancak ikincil bir şekilde dahil olmuştu; yani hem Fransa hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuzlu kesimini oluşturan mültezimlerin olabilecekleri kadar kapitalistlikten bahsedilebilirdi.

Anadolu'da 1509 ila 1608 arasında en üst seviyesine ulaşmış, fakat XVII. yüzyıl boyunca da aralıklı olarak sürmüş askerî isyanlara katılanlara dair bilinenleri özetleyecek olursak, şunları söyleyebiliriz: Geçmişte, nüfus patlaması nedeniyle evlenemeyen ve yer yurt edinemeyen genç köylülerin, köylerinden ayrıldıkları veya paralı asker olma yahut da hocalık ve adli görevlerde kariyer yapmanın yollarını aradıkları varsayılıyordu.[87] Kısmen "nüfus patlaması" daha ziyade Anadolu'nun sınırlı birkaç mahallinde meydana gelmiş gibi göründüğü için bu açıklamaya artık giderek daha fazla kuşkuyla bakılmakta.[88] Aynı zamanda, sanayi öncesi nüfusların demografik artışlara çeşitli yollarla ayak uydurdukları

86 Ayrıca krş. Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), 3-28. Bu konuların tartışması için bkz. Holm Sundhaussen, "Die Preisrevolution im Osmanischen Reich während der zweiten Halfte des 16. Jahrhunderts. Importierte oder intern verursachte Inflation." (Zu einer These Ö.L. Barkans)," *Südost Forschungen*, XLII (1983), 169-181.

87 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 68 vd.

88 Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600* (Londra, 1972).

artık biliniyor. Tarihte, artan nüfus illa verimsiz toprakların ekimine yol açmaz ve mekanik olarak kendi büyümesiyle köyünden çıkarılan bir nüfus modelinden büyük ölçüde vazgeçilmiştir.[89] Vergi toplamayla ilintili artan vergiler ve şiddetin, çoğu köylüyü köy hayatından bezdirdiğini var saymak, bir seçenek olarak gerçekçi gözükmektedir. Devrin dilekçeleri bu bakımdan oldukça ikna edicidir; davacılar en fazla aşırı vergiler ve vilayet idarecilerinin baskısından şikâyet etmiş; toprağın parçalara bölünmesinden, tarımda ücretlerin düşmesinden ve nüfus patlamasının başka belirtilerinden hiç bahsetmemişlerdir. Dolayısıyla, XVI. yüzyılın sonu ila XVII. yüzyılın başı arasında köyden göç, nüfus artışının bir sonucu değil siyasi bir görüngü gibi görünmektedir.

Bu şartlar karşısında, hükümdarın konumu da muğlaktı. Reayanın ödediği vergilerin olmaması halinde devlet yıkılacağından, reayanın korunması sultanın temel görevini oluşturuyordu.[90] Konuyu daha gündelik düzeyde tartışmak gerekirse: *Devir* Anadolu reayasının başlıca şikâyet konusu haline gelip de, III. Murad bunun tamamıyla men edilmesi fikrini düşünmeye başlayınca, sonra gelen hükümdarlar için emirlerini lağvetmek çok zor oldu çünkü bu, reayanın koruyucusu olarak sultanın meşruiyetine halel getirirdi. Öte yandan hükümdar, vergi ödeyen halka baskı uygulayan memurlarına korkunç tehditler savurmasına karşın, nihayetinde bir bütün olarak Osmanlı bürokraisine bağlıydı. Belirli hükümlerde bu açıkça ifade edilmiştir: Hükümdarın savaşlarında savaşmış yöneticiler ve askerî kumandanların kendilerine devredilmiş gelirleri almaları temin edilmeliydi.[91] Bu gelirler *devir* olmadan temin edilemeyeceği için *devir* ya-

89 Huri İslamoğlu-İnan, "Die Osmanische Landwirtschaft im Anatolien des 16. Jahrhunderts: Stagnation oder regionale Entwicklung," *Jahrbuch zur Geschihte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients (Jahrbuch für Vergleichende Sozialforschung)* (1985-1986), 165-214.

90 XVI. yüzyıl Osmanlı yazarlarının bu düşünceyi formülleştirmekteki tavırlarına dair bir tasrtışma için krş. Fleischer, *Breaucrat and Intellectual*, s. 262.

91 MD 87, s. 36, no. 98 (1046/1636-37).

sallaştırılıp sürmeliydi. Bu manevraların, kimi XVII. yüzyıl Osmanlı hükümdarlarının meşruluklarını zayıflatmakta rol oynayıp oynamadıklarını söylemek için henüz erken.

EKLEME

Bu makale baskıya gittikten sonra, konuyla ilgili iki çalışma daha tespit ettim: Halil İnalcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar," *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8 (1988), 33-54 ve Linda Darling, "The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avarız Taxes, 1560-1660," yayımlanmamış doktora tezi, Şikago, 1990, s. 215 vd.

III

XVII. YÜZYIL OSMANLI ANADOLUSU'NDA MEŞRU MÜDAFAA ARACI OLARAK ŞEYHLİK

XVI. yüzyılın sonları ila XVII. yüzyılın başlarında, Orta Anadolu'nun bozkır köyleri halkının büyük bölümünü kaybetti. Bu yerleşimlerin büyük bir kısmı ya çok uzun bir zaman metruk kaldı ya da tamamıyla yok oldu. 1098 (1686-87) yılına tarihlenen bir belge, Hacıbektaş, Süleymanlı-ı Kebir ve Süleymanlı-ı Sagir (Kırşehir sancağı) bölgelerindeki yerleşik köylerin tamamıyla terk edildikleri bilgisini verir bize; bunun tek istisnası muhtemelen Hacıbektaş köyüdür.[1] Aynı şekilde, XVI. yüzyıl vergi defterlerine göre az yağışa rağmen oldukça fazla köye sahip Haymana bölgesi (Ankara'nın batısında), XVIII. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse tamamıyla göçer bölgesi haline gelmişti.[2] Wolf Hütteroth ve öğrencisi Volker Höhfeld, düz ve kolay erişilebilir Orta Anadolu topraklarının XIX. yüzyılın ortalarına kadar nasıl sürekli yerleşimden yoksun kaldıklarını vurgulamışlardır.[3] Nitekim 1600 yılı civarında, en azından Orta Anadolu göz önüne alındığında, Büyük Kaçgun adını tamamıyla hak etmiştir.[4]

---

1 Osmanlı Arşivi İstanbul (Başbakanlık Arşivi) Kamil Kepeci bölümü 5271, s. 31.

2 Tapu Kadastro Arşivi Ankara, Kuyudu kadime, No.21, b.a.

3 Wolf Diether Hütteroth, *Türkei*, Wissenschaftliche Länderkunden, No. 21 (Darmstadt, 1982), s. 309. Volker Höhfeld, *Anatolische Kleinstädte, Anlage, Verlegung und Wachstumsrichtung seit dem 19. Jahrhundert*, Erlanger Geographische Arbeiten, Sonderband 6 (Erlangen, 1977).

4 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, No. 144 (Ankara, 1963), s. 251.

Buna karşın Hacıbektaş'ın yerleşim yeri olmayı sürdürmesi, bir evliyanın türbe ve zaviyesinin bulunduğu köylerin, bu istikrar öğelerinden yoksun olanlara göre daha fazla hayatta kalma şansları olduğunu gösterir. Bu makalede, türbe ve zaviyenin varlığının, aşılması güç zorluklar karşısında bir yerleşimin ayakta kalmasına nasıl yardım edebildiğinin yollarını ve araçlarını inceleyeceğim. Zaviyeler ve zaviyedar ailelerinin rolünü yorumlarken, modern Ortadoğu bölgelerinin kırsal kesimindeki yatırların rolüyle ilgili antropolojik çalışmalardan da yararlanacağım. Tarihî ve antropolojik veriyi bir araya getirme çabasının pek çok güçlükle çevrili olduğu açıktır. Türkiye'de 1925 yılında derviş tarikatları resmen kapatıldığı için Batı ve Orta Anadolu'nun antropolojik çalışmalarını yapan yazarların, evliyaların etkinlikleri üzerinde durma imkânları fazla yoktu.

Mevcut tek araştırma Martinus van Bruinessen'inkidir ve o da XVII. yüzyıl belgelerinde çok üstünkörü bir şekilde işlenmiş bir bölge olan Doğu Anadolu'yu konu edinir. Bu nedenle, XX. yüzyıl verileri büyük oranda, toplumsal çevrenin Anadolu'dan ziyadesiyle farklı olduğu Lübnan, Mısır veya Fas gibi yerler üzerine yapılan araştırmalardan çıkarılmıştır.[5] Dahası XIX. ve XX. yüzyıl verileri, mevcut olandan çok daha fazla olsa dahi, sorunun ancak yarısını çözerdi. Çünkü zaviyeler ve zaviyedarların, köylüler sırf nafaka ve vergi üretirlerken, bir şekilde farklı bir işlevleri olsa gerektir. Yollar ve demiryollarının içine işlediği ve dünya pazarının dalgalanmalarına maruz kalmış bir kırsal bölgede, toplumsal ilişkilerin dönüşmesi kaçınılmazdı. Bütün bu itirazlara rağmen, antropolojik veriler yine de geçerli göstergeler sağlayabilir

5 Martinus van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State in Kurdistan* (N.p., n.d.) (Almancasına daha kolay erişilebilir: *Agha, Scheich und Staat in Kurdistan*, (Berlin, 1989). Ernest Gellner, *Saints of the Atlas*, The Nature of Human Society Series (Londra, 1969); Michael Gilsenan, "Against Patron-Client Relations," *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, ed. Ernest Gellner ve John Waterbury (Londra, 1977), s. 167-182: Bu bölüme dikkatimi çeken Sayın Nükhet Sırınan'a teşekkür ederim. Amal Rassam, "Al-taba'iyya: Power, Patronage and Marginal Groups in Northern Iraq," *a.g.e.*, s. 157-166.

ve mevcut kanıtları yorumlamakta bize yardım edebilirler. XVII. yüzyıl üzerine yapılan araştırmaların azlığı göz önüne alındığında, bunları göz önüne almamak mantıksız olacaktır.

Muhtemel yanlış anlamaların önüne geçmek adına, bir uyarıda bulunmamız gerekli: Bu makale şeyhlerin ve dervişlerin siyasi rolleri üzerinde duruyorsa, bu erkeklerin (ve bazen, en azından Anadolu bağlamında, kadınların)[6] kendilerini –esasen ruhani bir rol oynar gördüklerini ve çağdaşlarınca da öyle anlaşılmışlardır– inkâr etmek anlamına gelmez.[7] Fakat aynı şey yeryüzündeki tüm dinî önderler için de geçerlidir; ki bu onların siyasi bir bağlamda hareket etmelerini engellemez; bu konuda ortaçağın Avrupalı keşişleri örneğini zikretmek kafidir. Dolayısıyla bu makale çok boyutlu bir gerçeğin tek bir yönünü ele almaktadır.

ÜÇ FARKLI ŞEYH ÇEŞİDİ

Sosyal antropologların izinden giderek, bu araştırmada aşağıdaki zaviyedar çeşitleri incelenmiştir: 1. Kabile sınır bölgelerini koruyan, anlaşmazlıklarda aracılık eden ve 1950'lere kadar Yukarı Atlas dağlarındaki kabile şefleri seçimine müdahale eden şeyhler; 2. Büyük ölçekli ziyaretçiler kabul eden, dinî nüfuza sahip ve belli durumlarda yerel toprak sahiplerine direnirken, aynı zamanda tören harcamaları için bunların kesesine fena halde bağımlı olan, Lübnan'daki kimi Sünni köylerin şeyh sülaleleri; 3. Ritüel arınmaya komşularından daha fazla dikkat etmeleri gerçeği dışında, diğer toprak sahibi ailelerden farklı bir yaşam sürmeyen Kuzey Iraklı *sadat* sülalesi;[8] 4. Doğu Anadolu'nun Nakşibendi ve Kadiri zaviyedarları; ki Sultan II. Mahmud devrinde (1808-1839) Doğu Anadolu beyliklerinin ortadan kaldırılmasını ta-

6 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), 279-386.

7 Bu bağlamda krş. Vincent Cornell, "The Logic of Analogy and the Role of the Sufi Shaykh in Post-Marinid Morocco," *International Journal of Middle East Studies*, 15 (1983),69.

8 Rassam, "Power," s. 166.

kiben çıkan şiddetli aşiret çatışmaları esnasında, daha önceden sahip olmadıkları bir siyasi rol elde etmişlerdir.[9]

Berberi kabile toplumu ile XVII. yüzyıl Anadolusu arasındaki farklar göz önüne alındığında, "Atlas şeyhleri" eldeki sorunla ilgili görünmeyebilir. Bununla birlikte, Berberi zaviyedarların etraflarındaki topluma sundukları hizmetler listesinde, Gellner'in bahsettiği maddeler –yolcuların korunması, kabileler arası ticaretin kolaylaştırılması ve dinî bayramlara sahip çıkılması gibi– Anadolu'dan da tanıdıktır. Hatta daha da önemlisi, Faslı zaviyedarlar, yerel uyuşmazlıklarda gerçekleştirdikleri mucizeler ve Kuran'da geçtiği farz edilen kararlarla, taşralı ve bu dinin esaslarına hafiften aykırı olsalar bile, köylülerin kimliklerini İslamla pekiştirmişlerdir.[10]

Bu bağlamda, Gellner, Zawiya Ahansal'ın şeyh sülalesinin yerel toplumda nasıl yerleşmiş olduğunu tarihî olarak yeniden kurmaya çalışır. Gellner'in yorumunda zaviyedarlar, yerel inanç ve âdetlere uyum sağlamış bir misyonerden gelmiş olabilecekleri gibi, İslam öncesi yerler olarak kurulmuş Berberi bir soydan gelerek İslamlaşmış ve böylelikle nüfuzunu kullanmayı sürdürmüş de olabilirler.[11] Anadolu söz konusu olduğunda, ikinci seçenek alakalı görünmez, fakat ilk önerme Irene Melikoff'un Bektaşilere dair kuramıyla çok iyi örtüşür.[12] Melikoff'a göre Bektaşiler, Anadolu göçebelerinin hâlâ bağlı oldukları şamanist inançları terk etmelerini sağlamaya, bu suretle bu heterodoks göçer ve yarı göçerleri Sünni İslam cemaatine katmaya uğraştılar. Bununla birlikte, kendi cemaatlerince anlaşılmak ve kabul görmek için Bektaşiler, göçebeler arasında yaygın olan inançların çoğunu da uyarlayıp yeniden yorumlamaya yatkındılar, böylece esas itibariyle Sünni bir tarikat, heterodoks bir inanca dönüştürülmüştü. Bu nedenle, Anadolu zaviyedarları ile Atlas şeyhleri arasındaki benzerlikler ilk bakışta geldiği kadar az olmayabilir. Dahası, XVII. yüzyıl başındaki mali ve siyasi krizler es-

9 Van Bruinessen, *Agha, Shaikh und State*, s. 289-291

10 Gellner, *Saints*, s. 78, 300.

11 *A.g.e.*, s. 299.

12 Irene Melikoff, "Le problème kızılbaş," *Turcia* 6 (1975), 49-67.

nasında, Osmanlı idaresinin Orta Anadolu bozkırı üstündeki etkisinin azaldığı ve göçebelerin önceden olduklarından daha özerk bir hale geldikleri varsayılabilir. Bunun doğru olması halinde, Zawiya Ahansal'ın zaviyedarları ile, mesela, Hacıbektaş'taki karşılıkları arasında bugün elde edebildiğimizden daha fazla benzerlik olması muhtemeldir. Yakından incelemeksizin bu sorunun çözülmesi mümkün değildir.

Ben, Michael Gilsenan'ın incelediği Akkar bölgesinin şeyh soyu konusunu ele alacağım. Akkar ayrıca oldukça uzak bir bölge, fakat Berberi dağları gibi hükümdarsız olmak yerine, aileler ve büyük toprak sahipleri bölgeye egemendir. *Bey* diye bilinen bu toprak sahipleri yoksul köylülerin emeğine hükmediyorlardı. Belli yerlerde, çoğunlukla Hazreti Muhammed'in soyundan geldiği farz edilen dinî nüfuzlu aileler de buna dahildir; bu aileler yörelerinin baskın soylarından gelebilecekleri gibi, gelmeyedebilirler. Nüfuzlarının önemli bir kısmı, beylerin kullandığı kaba kuvvete karşı şeyhlerin yetkilerini kullanabilmeleri gerçeğinden gelir. Durumu daha yakından incelediğinde, Gilsenan kimi köylerde şeyhlerin beylere karşı çıkmaktan ziyade, onların yerine geçtiklerini saptamıştır; diğer çoğu durumdaysa bir ilk yüzleşmenin ardından şeyh-bey karşıtlığı defakto bir birleşme halini alır. Şeyhlerin çoğu, ya doğrudan armağanlar yoluyla ya da toprağın düşük oranlarda kiralanmasıyla beyler tarafından desteklenmiştir. Beylerin armağanları şeyhlerin kendi başlarına zengin olmalarına nadiren imkân tanır, fakat kendilerinden talep edilen konukseverliği sürdürmelerini sağlar. Ne var ki, kimi şeyh aileleri yüksek statü talebinde bulunmayı gerektiren servete bağımsız olarak sahiplermiş gibi görünürler. Bu tür şeyhler beyden bağımsızdırlar, fakat kendi köylerinde yerel yönetici sınıfı oluşturmak için birleştikleri beyler gibi hareket ederler. Buna bağlı olarak dinî nüfuzlarının azaldığını söylemeye gerek yok.

Amal Rassam'ın, Kuzey Irak'taki Musul'un nüfuzluları ve müritlerine dair çalışmasının, Gilsenan'ın Akkar'daki sınıflararası ilişkilere dair çözümlemesiyle, başka bakımlardan oldukça ayrılmakla birlikte, belirli ortak özellikleri vardır. Ayrıca peygamber soyundan geldikleri kabul edilen aileler gö-

rürüz ve Akkar'daki karşılıkları gibi bunlar da yarıcılarına ve eski yarıcılarına hamileriymiş gibi davranmışlardır. Özellikle de, bu ileri gelenler köylüleri ağırlar, Musul'a geldiklerinde onlara barınacak yer verir, dul ve yetimlerini uşak ya da hizmetli olarak evlerine alırlardı. Radikal Şii inancına sahip köylüler saygın "hami"lerinin üstün dinsel statüsünü kabul ettikleri için, ilişki dinî bakımdan kolaylıkla meşrulaştırılmıştı. Öte yandan, Musul'un *sadat* soyluları büyük ölçüde köylülerin inançlarını paylaşıyor ve aralarındaki ilişkiye *noblesse oblige* (soyluların yükümlülüğü) ruhuyla yaklaşıyorlardı.

Hamilik bağı konusunda, Rassam'ın Musul'a dair yorumu, Gilsenan'ın ortaya attığından belirgin bir şekilde ayrılır. Onun anlatımına göre, esas itibariyle hamiler ile müritlerin ortak bir değer sistemini paylaşmadıkları durumlarda hamilik bağları kopar. Bununla birlikte, bu ortak değerler varlığını sürdürdüğü müddetçe, hamiliğin dikey ilişkiler niteliğine tehdit oluşturmaz. Farklı tipteki nüfuzlular arasındaki bağlar ve bunların ortak eylem kapasiteleri, yani, yukarıdan sınıf mücadelesi diye tanımlayabileceğimiz görüngü, Gilsenan'da önemli bir yer işgal ederken, Rassam'ın anlatısında hiç hesaba katılmaz. Irak çerçevesinde, nüfuzlu ailelerin her biri hükümet ve müritleriyle az ya da çok kendi başına yüzleşiyorlarmış gibi görünüyor.

XIX. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta hızla yayılan Nakşibendi ağıyla ilgili olarak, Van Bruinessen, XVII. yüzyıl Batı ve Orta Anadolusu'na aynı şekilde uyabilecek bazı yorumlarda bulunmuştur. Öncelikle, bu bölgede Mevlana Halid tarafından kurulan dinî tarikatın izinde olan birinci kuşak Nakşibendi şeyhlerinin fazla politize olmadıklarına işaret eder; fakat siyasete katılma dereceleri, yarı bağımsız emirliklerin kaldırılmasını izleyen aşiret kan davalarıyla artmıştır. XVII. yüzyılda Batı ve Orta Anadolu'daki durum için de mantıklı bir varsayımdır bu: Celali isyanları ve göçer aşiretlerin Doğu Anadolu'dan göçü, Anadolu'nun pek çok yerinde merkezî hakimiyetin kaybına yol açtı. Öyle görünüyor ki, bu koşullar altında başlıca kaygıları uhrevi olan şeyhler dahi, kendilerini ve müritlerini koruma ihtiya-

cıyla siyasi faaliyetlere karışmak zorunda kalmışlardı. Dahası, 1550 ila 1659 arasında gerçekleşen Bektaşi tarikatının takviyesi, o yıllarda Anadolu'ya hakim olan isyan ve iç savaş atmosferine de bir şeyler borçlu olabilir.[13]

Başka bir açıdan bakıldığında, Gellner, Gilsenan, Rassam ve Van Bruinessen'ın yazılarında yer alan şeyh ve *sadat* ailelerinin çözümlemeleri, kırsal kesimde ayan ailelerinin öne çıktığı zamanların Anadolu zaviyedarlarıyla karşılaştırılabilir.[14] Ne var ki, Mevlânâ Celaleddin Rumi dergâhı gibi büyük Anadolu zaviyelerinin başındakiler bile, belirli bir şeyhlik soyundan gelenlerin bazı yörelerin en seçkinlerini oluşturmalarına rağmen, nüfuzlu ayanla aşık atacak bir konumda kesinlikle değillerdi. Daha nüfuzlu olan zaviyedarların, seküler ayanla ille de yakın ilişki kurmaksızın, kendi hesaplarına küçük ölçekli ayanlar olarak hareket etmiş olmaları da mümkündür. Bundan dolayı bana öyle geliyor ki, Anadolu zaviyedarları Akkar ailelerinden ziyade Musul'un *sadat*ını andırıyor. Belli Anadolu zaviyeleri, kurucu evliyadan geldikleri iddiasında olan bağlı köylülere sahipti. Bu köylüler, onları muhtemelen kendi müridi olarak gören, özellikle girişimci bir zaviyedar için kuvvet üssünü oluşturmuş olabilirler.

Pek çok siyasi çatışmaya, daha hırslı şeyhlerin, Hacıbektaş'ın zaviyedarları gibi mesela, karıştığını akılda tutmakta fayda var. Siyasi konumunu sağlamlaştırmaya çabalayan bir zaviyedar, muhtemelen pek çok düşmanlık uyandırıyor ve sözcüğü sözcüğüne hayatını ortaya koyuyordu. Bu, Gilsenan'ın gözlemlerine uyar, çünkü şeyh ailelerinin yöreye yerleşmiş köylülerle kandavalı olduklarını kaydeder.[15] Bütün bunlara rağmen, hem Orta Anadolu'daki hem de Akkar'daki şeyhler nadiren fiziksel meydan okumaya karışmışlardı. Nihayetinde, Gilsenan'ın tasvir ettiği toplumsal sahne bey-

13 Krş. Çeşitli katılımcıların bu sorunun farklı açılarını ele aldığı, *Turcica*, 6 (1975).

14 Suriya Faroqhi, "XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Anadolu'da Şeyh Aileleri," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler Tartışmalar*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975), s. 197-230.

15 Gilsenan, "Agains Patron-Client Relations," s. 173.

lerin hizmetindeki şiddet uzmanlarını da kapsar ve önde gelen Anadolu ayanlarının maiyetinde kendilerine bağlı silahlı adamlar da bulunuyordu. Tersine, Akkar ve Orta Anadolu'daki şeyhlik aileleri özel ordularının büyüklüğüyle tanınmıyorlardı. Fakat sadece kan davalarından değil hukuk davalarından da uzak duran Atlas şeyhleriyle karşılaştırıldığında, Anadolulu şeyh aileleri çok da barışçıl insanlar değillerdi.

ANADOLU KIRSALINDAKİ ZAVİYEDARLARIN TOPLUMSAL DURUMU

Osmanlı dervişleri Anadolu ve Rumeli'deki Türk yerleşimleriyle içli dışlıydılar; ki bu konu Ömer Lütfi Barkan ve Cengiz Orhonlu tarafından kapsamlı şekilde işlendiği için burada tekrar ele alınmasına gerek yoktur.[16] Bir zaviye kurulup da yerleşim yerinin çekirdeğini oluşturduğunda, zaviyedarlar, çoğunlukla kendileri için, fakat belli durumlarda bütün bir köy için vergi muafiyeti alabilirlerdi. Zaviyedarların konumu, "kimsenin raiyeti olmama" iddiasında bulunabilirlerse sağlamlaşırdı ve çoğu bunu yapabilecek durumdaydılar. Çünkü böyle bir iddia, Osmanlı merkezî idaresince kabul edildiği takdirde, zaviyedar, çoğunlukla sadece marjinal bir üye bile olsa, yönetici grubun parçası sayılırdı.[17] Osmanlı idaresinin bakış açısından, zaviyedarların canalıcı niteliği, yolculara kapılarını açmaları ve böylece yollarda güvenliği sağlamalarıydı. Muhtemelen koşullara göre, ya köprüleri tamir eden ve kolculuk hizmeti veren *muaf ve müsellem* reayaya ya da bir sefere çıkıldığında polislik görevlerini görmesi için arkada bırakılan küçük tımarlı sipahilere dönüşerek asimile olmuşlardı. En azından tehlikeye daha fazla mazur kalan zaviyelerde küçük bir silah ikmali bulunduruluyordu muhtemelen

16 Barkan, "Vakıflar," s. 284-304; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1209 (İstanbul, 1967), s. 21-31.

17 Krş. Suraiya Faroqhi, "The Peasant of Saideli in the Late Sixteenth Century," *Archivum Ottomanicum*, 8 (1983), 229; Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton, 1986), s. 20.

ve belli bir şeyhin düşmanları, haydutlarla işbirliği yaptığı yönünde şikâyette bile bulunabiliyorlardı.[18]

Anadolulu şeyhler Osmanlı idari sisteminde kendilerine bir yer edinirlerken, evliyalık nitelikleri, "evliyalık"ın daha dar anlamında, görünüşe bakılırsa XVII. yüzyıl Anadolusu'nda XX. yüzyıl Fası'nda olduğundan daha az vurgulanıyordu. Elbette bir baş zaviyedarın soyu, Hacıbektaş şeyhininki gibi, Mustafa Ali gibi görmüş geçirmiş ve şehirli bir aydının gözünde dahi kaydedilmeye değer bir konuydu.[19] Fakat bir zaviyedar soyunun önemi, en azından hepimizin kullanmak zorunda olduğu kaynakları üreten Osmanlı kâtiplerinin gözünde, herhangi bir içkin kutsallıkta değil, gezginlerin koruyucusu olması işlevinde yatıyordu.

ZAVİYEDARLARIN KENDİ AYRICALIKLARINI SAVUNMALARI

Devlet etkisinin her fırsatta kendini hissettirdiği bir çevrede yaşayan Anadolu'daki zaviye şeyhleri, haklarını ve ayrıcalıklarını savunma konusunda mahkemelerde dava açmak, hatta şikâyetlerini doğrudan sultanın Divan'ına götürmekte hiç tereddüt etmezlerdi. XVI. yüzyıl gibi resmî çevrelerde pek hoş karşılanmadıkları bir dönemde dahi, Bektaşi tarikatının üyeleri eşkıyaların saldırılarına uğradıkları takdirde şikâyette bulunabilirlerdi.[20] XVIII. yüzyılın başında, yine benzer bir davaya rastlarız: Hacıbektaş sülalesinden Şeyh Elvan köyün bir sakinini soygun ve huzuru bozmakla suçlayıp Kıbrıs'a sürülmesini sağlamıştır.[21] Dava açan şeyhler Anadolu toplumunun ayrılmaz bir parçasıydı.

Bu koşullar altında, ayrıcalıklarını korumak adına lobi faaliyetleri sürdürmek için İstanbul'da güçlü tanıdıkları olan

18 Mustafa Ali, *Kunh ul-Ahbar*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY 5959, 16b. Bu atfı Prof. Abdülbaki Gölpınarlı'ya borçluyum; adını rahmetle ve minnetle anarız.

19 Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri MD 78, s. 81, no. 22 (1018/1609-10).

20 MD 73, s. 467, no. 1031 (1003/1594-95).

21 MD 115, s. 414 (1119/1707-08). Bu belgeyi gösterdiği için Profesör Halil Sahillioğlu'na teşekkür ederim.

şeyhler olduğu düşünülebilir ve gerçek tam da böyleydi. Bir örnek vermek gerekirse: Küçük Karahisar-ı Şarki (Şebinkârahisar) kazasında, Şeyh Hacı Piri'nin soyundan gelenlerin elinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarından itibaren çıkarılmış geleneksel türde bir muafiyet belgesi bulunmaktaydı.[22] Bu belgeye göre şeyhin torunları, resmî kuryelere ve hisar tamiratlarında çalışan işçilere iane de dahil, pek çok vergiyi ödemekten muaf tutulmuşlardı. Dahası, özellikle Hacı Piri'nin torunlarından birisi yerel bir camide vaiz mevkiine geldiğinden beri, şeyh sülalesinden gelenler *avarız-ı divaniye* ve *tekalif-i örfiye* kalemindeki vergilerden de muaftılar. Ne var ki vergi muafiyetlerini yürürlüğe koymak, özellikle de Hacı Piri ve torunları gibi yarı köylü, mütevazı şeyhler için her zaman o kadar kolay değildi; XVII. yüzyılın başında *avarız*, doğu sınırına yürüyen birliklere tahıl sevkiyatı (*nüzul*) ve *tekalif-i örfiye* talepleriyle yüz yüze gelen aile buna karşı koydu. Muafiyetlerinin, vergi kayıt defterlerine işlenmiş olmakla kuşkuya yer bırakmayacak şekilde tasdiklendiği gerçeğine dikkat çekerek, Divan'a şikâyette bulundular ve imtiyazlarını teyit ettirdiler. Şeyh Hacı Piri'nin torunları sadece vergiden muaf olma konumlarını savunmuşlardı. Vakıf topraklarına hükmediyorlar mıydı ya da onlara tanınan muafiyetin Şebinkârahisar'ın çorak ve taşlı toprağından geçinmeye uğraşan ahaliye etkisi oldu mu, bilemiyoruz. Buna karşın, başka örneklerde, belli bir köyün vergilendirilmesinde kendi haklarını savunmakla, zaviyedarın aynı zamanda keyfî vergilendirmelere karşı köylüleri de savunduğu anlaşılıyor.

Mevlânâ Celaleddin'in vakıflarının idarecileri tarafından, Larende (Karaman) kadısına ve bu şehrin yerlisi bir çavuşun sarayına hitaben yazılmış bir ferman talebi, Selerek yerleşimini ayakta tutmanın güçlüklerini sergiler.[23] Köy,

22 MD 79, s. 67, no. 89 (1019/1610-11) Krş. Paul Wittek'in makaleleri, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden (I-VIII)," *La formation de l'empire Ottoman*'da tekrar basıldı, ed. V.L. Menage (Londra, 1982).

23 Osmanlı vakıf belgelerinde Selerek'le ilgili olarak krş. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abide ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut Abideleri* (İstanbul, 1967), s. 237-255. Vakıf idarecilerinin müdahalesi için bkz. MD 79, s. 361, no. 913 (1019/1610-11).

ölüm ve göç nedenleriyle pek çok aileyi kaybetmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, Mevlânâ Celaleddin Rûmî vakfı idarecileri köyü yeniden iskana kalkışmıştı. Bu idarecilerin Selerek'le ilgilenmesinin nedeni, Selerek'in, Konya'daki ana *tekke* gibi aynı ailenin hakimiyetinde olan Larende'deki Mader-i Mevlânâ vakfına gelir sağlamasıydı. Fakat kimi vilayet yöneticileri talihsiz köylülere (çoğu yasadışı olarak) vergi salmışlar ve bununla hem köyün varlığını sürdürmesini hem de zaviyedarın gelirini tehlikeye atmışlardı. Şikâyet üzerine, merkezî idare uygulamayı durdurdu. Bu, en azından bir süreliğine köyün varlığını sürdürmesini sağlamış olsa gerek.

Diğer XVII. yüzyıl dervişleri de XIV. ve XV. yüzyıllarda imparatorluktaki metruk topraklarda öncellerinin oynadığı rolü sürdürmeye aynı şekilde istekliydiler. Nitekim, XVII. yüzyılın ortasında Kayserili Şeyh Kasım Dede bu türden bir projeye soyunmuştu.[24] Mütevazı bir yıllık vergi karşılığında, metruk İncesu köyünün yanı sıra o kadar da önemi olmayan bir yer daha kendisine bağışlanmıştı. Bu ayrıcalığı hak etmek için, Kasım Dede köylüleri terk edilmiş topraklara yerleşmeye teşvik etmişti. Anlaşılan o ki, bu yeni kazanılmış zenginlik, İpşir Paşa ayaklanmasındaki kargaşada daha yüksek vergi ödeme sözüyle yerleşimi ele geçirmiş Kara Said namlı birinin açgözlülüğünü depreştirmişti. Fakat Kasım Dede imtiyazının ihlal edilmesine karşı çıktı. Şikâyeti kabul edildi ve muhtemelen anlaşıldığı gibi eski verginin ödenmesi karşılığında köyler kendisine geri verildi. XVII. yüzyılın ortasında Anadolu'da, aşırı vergi salınmış köyler, nüfusun azlığı ve işlenmemiş toprakların daima mevcut olması nedeniyle kolayca terk ediliyordu. Dolayısıyla, Kasım Dede'nin şikâyeti sadece kendi çıkarını değil, köyün varlığının devamlılığını da gözetiyordu.

Celali isyanlarının sıkıntılı zamanlarında, kimi zaviyedarlar mevkilerini, Osmanlı merkezî idaresine güven ve sadakatle değil, isyancılarla mutabakata vararak da korumaya kalkıştılar. Bazen asilere duydukları sempati basitçe onlara müdahale etmemekle ifade edilebiliyordu. Bu nedenle, çoğu Malatya civarındaki aşiretlerden, güya Şah İsmail'in taraf-

24 Osmanlı Arşivi, Maliyeden müdevver kısmı 9841, s. 136 (1065/1654-55).

tarı adamlar Hacıbektaş tekkesinin önünde boy gösterdiklerinde, karşılaşmayı kaydeden resmî belgelerde, sadece ziyaretçilerin hayvanları kurban niyetine kestiklerinden bahsedilir.[25] Şeyh ya da dervişlerin katılımından bahsedilmez; karşı çıkmadıkları tahmin edilebilse de bunun memnuniyetle mi yoksa zorlayıcı sebeplerle mi gerçekleştiği sorusu cevapsız kalır. Bununla birlikte, başka şeyhler daha da ileri gitmeye hevesliydiler. 1018 (1609-10) yılından bir hüküm, Ilgın yakınlarındaki Mahmudhisar zaviyesinden Şeyh Bektaş'ın itham edildiği suçları nakleder.[26] Tavil (Uzun) namlı isyancıbaşı bölgeyi işgal ettiğinde,[27] yerli halkın çoğu kaçmış, fakat Şeyh Bektaş Celali liderini ağırlamak üzere kalmıştı. Şeyh Bektaş'a karşı suçlamaların bir dayanağı varsa, asi liderle birlik olmakla, en azından Tavil'in yağmasından bir pay almakla (Tavil'in baskınlarına doğrudan katılmış olması da mümkündür) zenginleşmiş gibi görünmesindendir. Dahası, şeyhi suçlayanlar, belli ki şu ya da bu yolla Tavil'i bağımsız bir devlet kurmaya teşvik ettiğini demeye getirmişlerdi. Bu yorumu, Tavil'le birlik olan bir şeyhin, aynı zamanda bir hatip tayin ederek, meşhur bir asinin himayesi altında sultanın imtiyazlarını çiğnediği ifadesinin altına koymak, akıl çelicidir. Buna göre, Şeyh Bektaş bir cuma namazı camisi oluşturup cuma vaazını vermesi için bir vaiz atamıştı; ki vaiz atamak için sultanın yetki vermesi gerekliydi.[28]

Kısa vadede, Şeyh Bektaş, zaviyesi ve etrafındakiler Tavil ile birlik olmasından faydalandılar. Aynı yıllarda Şeyh Bektaş, incelikli bir soy şeceresi hazırlatmak suretiyle sülalesini de belgeledi; buna göre Şeyh Bektaş'ın atası Dediği Sultan'ın

25 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 119.

26 MD 78, s. 81, no. 212 (1018/1609-10).

27 Tavil'e dair krş. William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-10120/1591-1611*, Islamkundliche Untersuchungen, 83 (Berlin, 1983), bkz. dizin.

28 Bütün hatiplerin doğrudan sultan tarafından atanmasıyla ilgili olarak krş. Hans Georg Majer, "Ulema und kleinere Religionsdiener" in einem Defter der Jahre vor 1683," *Osmanistische Studien zur Wirtschaft-und Sozialgeschichte, In memoriam: Vanco Boskov*, ed. H.G. Majer (Wiesbaden, 1986) s. 107.

Peygamber sülalesinden geldiği öne sürüldüğü gibi, Cebrail ile bile bir hısımlık kurulmuştu.[29] Fakat uzun vadede ne gibi sonuçları olduğu, yani Tavil'in bölgeyi terk etmesinden sonrası meçhul kalıyor. Her halükârda, zaviye ayakta kaldı ve eğer Şeyh Bektaş tasarladığı o özel hedefle siyasi etkinliklere girişmişse bunda başarılı olduğu bile düşünülebilir.

ARABULUCU OLARAK ŞEYH

Buraya kadar incelenen şeyhler, Osmanlı merkezî idaresine ya da başarılı bir isyancı şefe esasen kendi namlarına başvurmuşlardı. Mevlânâ Celaleddin Rûmî vakfının veya Mahmudhisarlı Şeyh Bektaş'ın yöneticileri manevra alanlarında yaşayan köylülerin kaderiyle ilgilenmişlerse şayet, bu muhtemelen ucu kendi gelirlerine dokunduğu içindi. Her halükârda, belgelerden edinilen izlenim böyledir; ama Şeyh Bektaş'ın motifini yanlış yorumluyor da olabilirim. Nihayetinde, etkinliklerini sadece düşman bir beyandan biliyoruz ve köylülerine karşı bağlılığının, mevcut belgede iddia edildiğinden çok daha güçlü olması da mümkündür.

Şeyhlerin bazıları, aşırı vergi yüklenmiş köylülerin namına otoritelere açıkça karşı koymaya istekliydiler. XVII. yüzyıldan kalma, Denizli kadısına ve bölgede etkin, vergi toplayan bir paşaya hitaben yazılmış bir fermanda, bir derviş şeyhinin, alenen reayanın hamisi olma rolünü üstlendiği belgelenmiştir. Halveti şeyhi Mevlana Hasan'ın[30] müridi Denizlili Şeyh Ali, vaiz ve pir olarak kariyer yapmaya girişmişti. Etrafına bir grup derviş toplamış, fakat belki de tipik olarak

29 Zeki Oral, "Turgut Oğulları, Eserleri, Vakfiyeleri," *Vakıflar Dergisi*, 3 (1956), 47.

30 MD 79, s. 323, no. 815 (1019/1610-11). 989'da (1581-82) İstanbul Koca Mustafapaşa'daki Halveti tekkesinin postnişini olmuş Hasan'a dair krş. Hans Joachim Kissling, "Aus der Geschichte des Chalvetijje ordens," *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae, I, Das Derwischtum*'da tekrar yayımlandı (Münih, 1986), s. 158, Tablo 2. XVI. yüzyılın sonlarında Halvetiler misyonerlik faaliyetleriyle tanınmışlardı; krş. Nathalie Clayer, *Mystiques, Etat & Société Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours* (Leiden, 1994).

hiçbir zaviyeye bağlı olmadığı belirtilmişti. Celali isyanlarının sıkıntılı yıllarında, Şeyh Ali, "*zulüm ve ehl-i örf*"ün elinden Osmanlı devletinin reayasını ve özgür vatandaşlarını (beraya) korumanın kendi vazifesi olduğuna karar vermişti. Kendine dayanak olarak çürütülemez bir belge de bulmuştu, yani *mufassal ve meşruh* bir *adaletname*.[31]

Şeyhin yüzleştiği zulmedici hükümet adamlarından birisi, belli vezirlerce görevlendirilmiş ve imparatorluğun Denizli bölgesinden sorumlu bir voyvodaydı. Kendi ifadesine göre, Şeyh Ali adaletnamenin hükümlerine uygun olarak vergi ödeyenleri korumak için voyvodaya ihtarda bulundu. Daha fazlasını yaptı mı, mesela vergi ödeyenleri voyvodanın aşırı taleplerine karşı çıkma yolunda teşvik etti mi metinde belirtilmemiş. Voyvoda, Şeyh Ali'yi ve dervişlerini belirlenmemiş bir suçla itham ederek karşılık verdi; cezası kürek mahkûmiyeti veya en azından Kıbrıs'a sürgündü. Öyle anlaşılıyor ki, Şeyh Ali'nin piri Mevlana Hasan veya dervişleri Denizli şeyhinin namına İstanbul'daki nüfuzlarını kullanmışlardı, çünkü voyvodanın suçlamalarından onu koruyan bir hüküm alınmıştı. Anlaşılan resmî bir mahkemeye lüzum görülmemişti; metinde sadece Şeyh Ali'nin faaliyetlerine dair gerçeğe uygun ifade verdiği ve onun voyvodanın entrikalarından korunduğu yazıyor.

KÖYLÜLERİN MEŞRU MÜDAFAASI

Bir şeyhe veya zaviyeye bağlı köylülerin, şeyh ya da zaviyedarın müdahalesini beklemeyip, inisiyatifi kendi ellerine aldıkları da oluyordu. Tuz Gölü yakınlarında büyücek bir köy olan (bugün küçük bir kasaba) (Şerefli) Koçhisar buna iyi bir örnek sunar.[32] Bu yerleşim Anadolu'nun en çorak kısmında bulunmakla birlikte, XVII. yüzyılda oldukça önemliydi: Gölün kıyısında tuz üretiliyor ve at arabalarıyla Anadolu'ya nakliediliyordu.[33] Ülkenin büyük kısmına olduğu gibi, Celali

31 Adaletnameler hakkında krş. Halil İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler*, 2, no. 3-4 (1965), 49-145.

32 MD 82, s. 76, no. 170; s. 74 her iki metin (1027/1617-18)

33 MD (Zeyl) 8, s. 22 (1016/1607-08).

isyanları buraya da ağır darbe vurmuş ve sakinlerinin çoğu ölmüş ya da kaçmıştı. Fakat 1027'de (1617-18) durumda belli bir düzelme görülüyordu. Herhalde, Koçhisar sakinlerinin *derbentçi* (geçit muhafızı) olarak tanınmaları, özellikle de köylülere açıkça Koçhisar'ı istihkamlarla çevirme izni verileli beri, tekrar iskan sürecini hızlandırmıştı. Kuşkusuz, istihkamlar o zaman Orta Anadolu bozkırının çoğu köyünde olduğu şekilde son derece basitti; muhtemelen doğru düzgün bir duvar değil, balçıktan setler çekilmişti.[34] Fakat anlaşıldığına göre merkezî idare, sadece şehirlerin takviye edilmesi, köylerinse açık yerleşimler olarak kalmaları gerektiğine inandığından, bir köyün etrafına duvar çekilip korunması için resmî izin alması büyük bir ayrıcalık oluşturuyordu.

Koçhisar ahalisi özel konum iddialarını şu olguya dayandırmışlardı: Bayramiye tarikatının Celvetiye kolunun başı Şeyh Mahmud Üsküdari (950-1038, 1543-1628) bu köyde doğmuştu.[35] Bu şeyh, kendi ruhani deneyimleri ve hocası Pir Üftade'nin etkilerini anlattığı günlüğüyle meşhurdu ve Koçhisar dilekçesi zamanında hâlâ hayattaydı. Hemşehrilerinin bütün *tekalif-i örfiye* vergilerinden muafiyeti konusunda Osmanlı sarayındaki nüfuzunu kullanmış olması da mümkündür.

Hüsrev Bey adındaki sancakbeyinin, köylülerin bu muafiyetini dikkate almaya niyeti yoktu. Mahkemede sultanın buyruğu kendisine okunduğu halde, kendinin ve adamlarının iaşesi talebinde ısrarlıydı. Sonuçta mahkeme salonunda fiziksel olarak karşı karşıya gelindi. Hüsrev Bey kılıcını çekip, Koçhisar ahalisinden birkaç kişiyi yaralamıştı; daha

34 Metinde "bedensiz havlu" olarak geçer; (*beden*: kale duvarı, *havlu*: avlu). Avlu çevrili bir alanı tarif ettiğinden (krş. Daha yüksek Osmanlıca *muhavvata* terimi), *bedensiz havlu* herhalde güçlü duvarları olmayan, çevrili bir alan manasına gelir. Koçhisar bir *derbent* olduğu için en azından küçük çetelere ve soygunculara karşı savunmak için etrafının çevrilmesinde fayda görülmüş olsa gerek. Kanımca yerleşkenin duvarları büyük ölçüde balçıktan yapılmıştı.

35 Mahmud Üsküdarî hakkında krş. Irene Beldiceanu-Steinherr, *Scheich Üftade, der Begründer des Gelvetijje Ordens* (Münih, 1961), ayrıca bkz. J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam* (Londra, 1971), s. 78.

sonra o ve adamları tuzla yakınında bazı köylüleri tartaklamış, ödememeleri halinde öldürme tehditinde bulunmuşlardı. Sonuç itibariyle, sancakbeyi köylülerin parasından 170 *guruş* ve hayli zahireyle kayıplara karışmıştı.

Şiddete karşın, köylüler kolayca yılmadılar ve davayı İstanbul'a götürdüler. Anlaşılan Şeyh Mahmud Üsküdarî'nin olaya doğrudan dahli yoktu; öyle olsaydı, Koçhisar ahalisi namına Karaman beylerbeyine çıkarılan fermanda bundan herhalde bahsedilirdi. Yine de yerel mahkemeye sancakbeyinin tam olarak ne aldığını ve köylülere zararlarına karşılık ne verileceğini tespit etmek için olayın soruşturulması emredildi.

Bu türden davalar, sonuçları ilk bakışta sorunlu bile görünse bazen etkiliydi; bununla birlikte, Koçhisar mahkeme kayıtları bulunmadığı için bu olayın nasıl sonuçlandığına dair bilgimiz yok. Ek olarak, Hüsrev Bey'in amiri Karaman beylerbeyi, bu türden vakaların tekrarının önüne geçilmesi ve muafiyet fermanının yürürlüğe konmasını emretmişti.

Ne var ki, kendisine mahkemede resmen bildirilen bir fermanı çiğnemekle kalmayıp, XVII. yüzyıl yöneticilerinin iyi hükümet anlayışlarını koydukları adaletnamelerin emirlerine bile karşı gelen Hüsrev Bey'e de müsamaha gösterilmişti. Cezalandırmak şöyle dursun, mevkiinden azledildiğine dair bile hiçbir atıf yoktur. Hüküm çıkarıldığı sırada hâlâ Koçhisar'da idiyse, ki yöneticilerin gözünde kısa görev süresi kuşku vericidir, o halde başına gelebilecek en kötü şey kınama almak ve gelecekte daha sıkı denetlenmesi olabilirdi.

SONUÇ: ŞEYHLER VE MEŞRUİYET

XVII. yüzyılda Anadolu'daki zaviyedarların belgelenmiş faaliyetlerinden sonuçlar çıkarma ve tutumlarını, XX. yüzyıldaki şeyh ailelerinde saptananlarla karşılaştırma denemesinde, ilk göze çarpan nokta Gellner'in tanımladığı "Fas modeli"nden farklarıdır. Anadolu zaviyedarları hasımlarını mahkemeye çıkarmışlar, haklarında Divan'a şikâyette bulunmuşlar ve belli vakalarda, zaviyedar fonksiyonu gördükleri yöreden düşmanlarının sürülmesini talep etmişlerdi. Diğerleri soyguncu

veya asilerin tarafını seçmiş olabilirdi ya da hasımlarınca her halükârda böyle eylemlerde bulunmakla suçlanmışlardır. En azından, Anadolu zaviyedarlarının bu şekilde konumlarını savunabilecek durumda oldukları düşünülüyordu. Anadolu zaviyedarlarının barışçıl olmasının beklendiği koşullar elbette mevcuttu. Yukarıda sözü edilen örneklere rağmen, silahlı muhafızlar eşliğinde soyguna karışmak zaviyedarlara yakıştırılmıyordu. Gelgelelim, beylerbeyleri ve ayan için de ayıp sayılan bu eylem, bunlar arasında yaygındı ve hayatın bir gerçeği olarak öyle ya da böyle kabul edilmişti. Öte yandan, Hacı Bektaş gibi esasen barışçı bir evliyanın menkibelerinde bile, belirli koşullar altında kötüyü kılıçtan geçirmenin Tanrı buyruğu olduğu kabul edilmiştir.[36] Kızıl Deli diye de tanınan Seyyid Ali Sultan gibi bazı Anadolu evliyaları temelde askerî şahsiyetlerdi. Seyyid Ali Sultan bir zaviyenin kurucusu olarak kariyerini sonlandırdı, hayattaki başlıca ilgisi savaşmak gibi görünse de, bundan dolayı bir nevi evliya gibi tanındı.[37] Dolayısıyla öyle görünüyor ki, erken Osmanlı İmparatorluğu'nun tipik bir özelliği olan savaşçı derviş etosu, XVII. yüzyılda da kaybolmamıştı. Bunun bir sonucu olarak Anadolu zaviyedarları şiddet kullanmaya karşı muğlak bir tavır sergiliyorlardı.

Anadolu ve Fas zaviyedarlarının davranış biçimleri arasındaki fark, muhtemelen bu iki grubun toplumsal işlevlerinin çok farklı olmasıyla ilintilidir. Bir yandan, XVII. yüzyılda Anadolu'daki isyanlar ve iç savaşlar, insanları maddi dünyada bulamadıkları istikrar arayışıyla dine yöneltirken, derviş ağlarının genişlemesini de beslemiş olsa gerek.[38] Öte yandan, Celali isyanlarının en kötü yıllarında ve Mahmudhisar gibi merkeze ırak yerlerde dahi, Osmanlı devletinin etkisi çok azalmakla birlikte; Gellner'in Fas'ın belli bölgelerinde

36 *Manakib-i Hacı Bektaş-i Veli "Vilayetname,"* ed. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul, 1958), s. 53.

37 Efsanesine dair bkz. Irene Beldiceanu-Steinherr, "La Vita de Seyyid 'Ali Sultan et la conquete de la Thrace par les Turcs," *Proceedings of the Twenty-Seventh International Congress of Orientalists, Ann Arbor, Michigan, 13-19 August 1967* (Wiesbaden, 1971), s. 275-276.

38 Gellner, *Saints*, s. 41 vd.

gözlediği, bölünmüş toplumun gelişmesine izin verecek kadar zayıflamamıştı asla. XVII. yüzyılda Anadolu'daki zaviyedarlar, tek tek memurlara ya da nadir durumlarda bizzat Osmanlı devletine karşı durmaya karar verdiklerinde bile, en azından burada ele alınan bölgelerde, merkezden yönetilen bürokratik bir devletin üyeleri olarak işlev görüyorlardı.

Bu varsayımlar doğruysa, Van Bruinessen'in kurduğu model, XVII. yüzyılda Anadolu'daki zaviyedarların, Sadat-ı Nehri'li Şeyh Ubeydullah gibi bir XIX. yüzyıl şahsına atfettiği dünyevi güç konumuna neden erişemediklerini de açıklar.[39] Çünkü XVII. yüzyılda Orta ve Batı Anadolu'ya göçebe aşiretlerin göçü sürerken, bölge hiçbir zaman Doğu Anadolu'nun belli kısımlarında –Selçuklu egemenliğinin yıkımını izleyen dönem düşünüldüğünde bütün Anadolu'da– olduğu kadar aşiretlerin hakimiyetine bu denli girmemişti. Aynı zamanda, Van Bruinessen, büyük oranda aşiretleşmenin kimi şeyhlerin ruhani gücü dünyevi güce çevirmesini kolaylaştırdığını düşünür. Dolayısıyla, XVII. yüzyılda Batı ve Orta Anadolu merkezî kontrolün elinden fiilen kayıp giderken, süreç, şeyh ailelerinin siyasi gücü üstlenmesine uygun bir ortam sağlamaya yetecek kadar ilerlememişti.

Bürokratik bir devletin devam eden varlığı da, XVII. yüzyıldaki o kadar çok şeyhin neden o kadar az ruhani ünü olduğunu açıklar herhalde. Osmanlı yönetiminin her türden kutsallık için "evliyalık" iddialarını yok sayması, insanların bu türden niteliklerle ortaya çıkmalarında caydırıcı olmuştur belki. Belki de bu nedenle, Abdülbaki Gölpınarlı bu dönemin Mevlevileri arasında görünür mistik vaadi olan sadece birkaç şeyh bulmuştur.[40]

Anadolu zaviyedarlarını, gezginlere hizmetlerinin karşılığında köylü vergilerini toplayan küçük ayanlar gibi görme fikri çekicidir; ama bu hizmetlerden, muhtemelen nadiren yolculuk eden köylüler çok az yararlanıyordu. Fakat bu tam

39 Van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State*, s. 328-329.

40 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul, 1953), s. 152, bu ifadeyi XV. yüzyıldan sonraki devir için genel olarak kullanır. XVII. yüzyıldan nahoş bir hikâye için krş. s. 163-164.

da doğru olmayabilir; kutsiyetin bürokratik belgelerde kolayına kaydedilecek bir nitelik olmaması bir yana, çok sıradan şeyhler bile, hem daha dar dinî sektörde hem de siyasi olanda meşrulaştırmada önemli bir rol oynamış olabilirler.

Dinî alanda meşrulaştırmayla ilgili olarak, Kızılbaşlara edilen zulümden altmış yetmiş yıl sonra, XVII. yüzyılda Orta Anadolu'daki köyler ve aşiretler arasında heterodoksinin hâlâ yaygın olduğunu akılda tutmak gerekir. Bu bağlamda, Doğanhisar'daki Dediği zaviyesinin, Şeyh Bektaş zaviyesiyle aynı kurucuyu sayıyor gibi görünür, bir defasında dalalete kışkırtmakla suçlanması önemsiz değildir.[41] Dahası, XVII. yüzyılda Bektaşi tarikatı Sünni inançları tartışılır dervişleri hâlâ yoğun olarak içine çekiyordu.[42] XVII. yüzyılda kentli ve aristokratik Mevleviler dahi, Şeyh Vani'nin etkisiyle dansları yasaklanınca önceki ve sonraki dönemlerde az rastlanır bir şekilde dışlanmışlardı; bundan dolayı zaviyeleri alışıldığı biçimde işlev göremiyordu.[43] Sünni Ortodoks toplumun kıyılarındaki çoğu Anadolu derviş şeyhinin konumu, az çok heterodoks müritlerinin uygulamalarını meşrulaştırmalarını sağlıyordu. Karşılığında bu meşrulaştırma işlevi zaviyelere, Osmanlı idaresinin onları görevlendirdiği tamamıyla yönetimsel işlevi aşma ve bu suretle ruhani bir rolü elinde bulundurma izni veriyordu.

Siyasi alanda meşrulaştırma sorusuna gelince, Denizlili Şeyh Ali ve eylemleri kayıt altına alınmamış pek çok eylemci dervişin oynayacak daha da önemli bir rolleri vardı. Gilsenan bizi, "dünyevi gücü elinde tutan kötüye karşı ayaklanan şeyh" rolünü, en azından XX. yüzyılda Akkar söz konusu olduğunda, fazla ciddiye almamamız yolunda uyarır.[44] Gilsenan bu imajı ideolojik bulur ve gerçek hayatla fazla bağlantısı olmadığını düşünür. Arabulucu Şeyh Ali'nin faaliyetlerine ilişkin değerlendirmemin biraz sorunlu olduğu ortada. Hükümde

41 MD 40, s. 224, no. 501 (987/1579-80).

42 Krş. Fuat Köprülü, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Fasikül 1: Aba-Abdal (İstanbul, 1935), s. 29.

43 Gölpınarlı, *Mevlevilik*, s. 167.

44 Gilsenan, "Against Patron-Client Relationships," s. 172 vd.

hikâyenin sadece onun açısından verilen versiyonunun tek kaynağı, farzolunan arabuluculuğuna dayanıyor: *Şeyhin kerameti kendinden menkul.* Fakat şeyh açısından, "bu zorba voyvodaya dersini verdikten" sonra belki, barış içinde yaşamak kolay olsaydı, uzun, İstanbul'daki tanıdıklarına rağmen, pahalı ve riskli Divan'a şikâyet etme yolunu seçmiş olması kuşkuludur. Dolayısıyla, en azından belirli durumlarda, şeyhlerin aslında vergi ödeyen reayayı vergi memurları ve idarecilerin baskılarına karşı korumaya çalıştıkları varsayılabilir.

Ek olarak, siyasi meşrulaştırma söz konusu olduğunda, Şeyh Ali'nin ikili rol oynaması da kayda değer. Bir yandan, vergi ödeyen tebaanın özlemlerini açıkça ifade etmiş ve arabulucuğuyla onlara statü sağlamıştır. Diğer yandan, bu hareketi sultanın itibarını sürdürmesine hizmet etmiştir; böylece sultan, bir bakıma bütün sanayi öncesi toplumlarda ortak olan, vezirlerinin baskıcı entrikalarının kurbanı olarak görünmüştür.[45] İktidar, Şeyh Ali'nin direnişinin yasal temelini oluşturan adaletnameyi yürürlüğe koyarken, sultan hadiseden yenilenmiş bir itibarla çıkıyordu. Şeyh Ali'nin adaletnameyi kullanmasının, İstanbul'daki mahkemeden leyhte karar çıkmasını sağlamak adına bilinçli seçilmiş bir strateji olduğu dahi düşünülebilir. Bu düşünceler, XVII. yüzyılda bir derviş şeyhine hareket imkânı veren toplumsal çevrenin, sultanların hakem olma iddiasıyla, reaya ile idari organ arasındaki mücadeleden biri olduğuna işaret eder. Özünde var olan farklı meşrulaştırma talepleriyle böylesi bir durum, Şeyh Ali gibi insanların arabuluculuğundan başka her şeye davetiye çıkarır. Elbette, o olmasaydı, onu icat etmek gerekecekti.

45 XVII. yüzyıl Fransası'nda sıklıkla "Vive le Roi sans gabelle" biçimini alan bu motif üstüne krş. Emmanuel Le Roy Laduriei "Revoltes paysannes et histoire sociale," *Histoire economique et sociale de la France* içinde, c.1, k. 2, *Paysannerie et croissance* (Paris, 1977), s. 831. Bu türden kanılar Nazi yıllarında Almanya'da bile yeterince yaygındır; Brecht bazı şiirlerinde bunlara atıfta bulunur.

IV

1600'LERDE ANADOLU KIRSALINDA YAŞANAN SİYASİ GERİLİMLER: BİR YORUMLAMA ÇALIŞMASI

XVII. yüzyılın sonunda Piemont'taki kırsal topluma dair araştırmasında Giovanni Levi, köylüler ve ileri gelenlerin kendilerine, Turino'dan "kalmış" mutlakiyetçi devletin ortaya çıkışını pasif bir şekilde kabul etmedikleri varsayımından yola çıkar.[1] Tam tersine, kırsal toplumun farklı katmanları ya kendi aralarında ya da onların dışındaki ileri gelenler ve kentlilerle çeşitli ittifaklara girmişlerdir. Bu stratejilerin bir sonucu olarak, Piemont kırsalı sakinleri mutlakiyetçi devletin etkisini değiştirdiler. Şimdi, belli koşullar altında yerel inisiyatifin güçlü bir şekilde örgütlenmiş merkezî iktidara karşı etkili olabileceği varsayımı, her şeyden önce belli bir tür dünya görüşünün parçasıdır ve ancak daha sonraki bir aşamada bilimsel bir önerme şeklinde tekrar formüle edilebilir. Daha iyi bir adlandırma olmadığından, böylesi bir topluma "sosyal demokrat" denebilir. Böyle bir yaklaşım, devlet organlarının dışında yer alan toplumsal eylemlere yönelik bir ilgiyle tanımlanmıştır ve devlete ya da yöneten sınıfın tek tek bireylerine yöneltilmesi nadir değildi. Dolayısıyla "devletsiz toplum"u incelemeyi isteyen araştırmacıların ilgisini çeken temalar kolayca belirlenebilir. Fransa din savaşları sırasında yerel burjuvaziye karşı Katolik zanaat-

1 Giovanni Levi, *Das immaterielle Erbe, Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne*, çev. Karl F. Hauber ve Ulrich Hausmann, Berlin, 1986.

kârların karnavalistik mücadelesi,[2] XVI. yüzyılda Friaul'da bir değirmencinin, Tanrı müdahalesi olmaksızın dünyanın nasıl meydana gelebileceğini açıklama çabasındaki cüretkar duruş[3] ya da yukarıda bahsedilen, Kuzey İtalya kırsalındaki nüfuzlular, yarıcılar ve köylülerin aile stratejileri örnek olarak sayılabilir. Benzer şekilde Eric Wolf gibi bir antropolog, hısımlığa dayanan ve ya hiç devleti olmayan ya da sadece zayıf bir devlet geliştirmiş toplumlarda yaşayan halkın tarihi süreçlerdeki etkin katılımını vurgular.[4]

Giovanni Levi, Emmanuel Le Roy Ladurie, Carlo Ginzburg ve Eric Wolf'u "sosyal demokrat dünya görüşü" başlığı altında birlikte ele almak için başka nedenler mevcuttur – söz konusu alimlerin bu sınıflandırmayı kabul edip etmeyecekleriyse elbette tamamıyla ayrı bir konudur. Bu araştırmacıların hepsi "geleneksel" Avrupa toplumunun uyumlu bir toplum olduğu görüşünü reddederler. Üstelik, böylesi toplumsal çekişmelerin *salt* hakim grupların üyeleri arasındaki hizipçi mücadeler yahut da ortaya çıkan bir merkezî devlete karşı bölgesel isyanlar yoluyla vuku bulduğu görüşünü sorgular gibi görünürler.[5] Bu suretle, Marx'ın fikirleriyle ilişkileri farklı olabilse dahi, bu araştırmacılar "vergi alanlar"ın karşısında "vergi verenler"e ortak bir sempatiyi paylaşırlar.[6] Bu türden alimler akademide önemli mevkileri işgal edebilirler, fakat kendilerini genellikle İtalyan, Fransız ve Amerika üniversite kurumlarında şöyle ya da böyle aykırı olarak nitelerler. Aynı zamanda, kendi ülkelerinin ve uzmanlıklarının dışında eserlerine başvurulmasını bu eleştirel duruş bir nebze açıklayabilir.

---

2 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Carnaval de Romans, De la Chandeleur au mercredi des Cendres 1579-1580*, Paris, 1979.

3 Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, çev. J. ve A. Tedeschi, Londra, 1982.

4 Eric Wolf, *Europe and the People without History*, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1982.

5 Bu tür görüşleri destekleyenler için krş. Jacques Heers, *Le clan au moyen age, Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains*, Paris, 1974 ve Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China*, çev. Brian Pearce, Londra, 1971.

6 Bu ifade için krş. Wolf, *People without History*, s. 79-88.

1600'LERDEKİ OSMANLI İSYANLARINI AÇIKLAMAK: AKDAĞ MODELİ

Osmanlı araştırmaları söz konusu olduğunda, bu tür yaklaşımlara nadiren rastlanır. Bu, Osmanlı "alt tabakalar"ının hayat biçimleriyle ilgilenmeyi isteyen araştırmacı yokluğundan değil. Fakat bu insanlar genellikle akademik kurumun dışında çalışmalarını sürdürmek zorunda kalıyorlar. Bunun bir sonucu olarak, Hüseyin Avni Şanda ya da İsmail Cem İpekçi gibi insanların araştırmaları genelde bilimsel olmaktan ziyade gazetecilik çalışmalarıdır.[7] İlgisi Osmanlı devletinin aksine öncelikle Osmanlı toplumu olan birkaç akademik araştırmacı söz konusu olunca, Mustafa Akdağ'ın adı anılmalı.[8] Fakat tipik olarak, varsayımlarından bir kısmı keskin bir dille eleştirilirken, Anadolu kırsal toplumu ve bunun Osmanlı devletiyle karmaşık ilişkisini çözme yolunda daha ileri adımlar da atılmamıştır.

Akdağ'ın hipotezleri şöyle özetlenebilir: XVI. yüzyıl Anadolusu'nda, nüfus baskısı genç köylülerin ev bark ve eş sahibi olmalarını imkânsız kılmıştı. Bunun bir sonucu olarak, ya ulema adayı (medrese talebesi, suhte) ya da paralı asker olarak Osmanlı devlet organlarının hizmetine girmek için köy toplumundan ayrılmışlardı. Her iki durumda da Osmanlı sisteminde bir düzensizlik unsuru oluşturdular, çünkü devlet organı onları içine alabilecek durumda değildi. Bu sorun, özellikle de imparatorluk yayılmasını büyük oranda durdurduktan sonra vahim bir hal aldı ve sonunda Avrupalı yayılmasından dolayı başlarına bir dizi sıkıntı açtı.

---

7 Hüseyin Avni Şanda, *Reaya ve Köylü,* İstanbul, 1970. İsmail Cem İpekçi, *Türkiye'de Gerikalmışlığın Tarihi,* İstanbul, 1970.

8 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, No. 144, Ankara, 1963. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, No. 131, 2 c., Ankara, 1959, 1971, c. 2 *(1453-1559).* Köy toplumu ile devlet arasındaki ilişki üstüne son çalışmalar için bkz. Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the 16th Century* (Leiden, 1994).

Bu "artık köylüler"in yol açtığı sorun, suhteler ve paralı askerler kırsal yörelerde çapulcu olarak boy göstermeye başladıklarında Osmanlı devletinin onlara karşı aldığı tedbirlerle daha da şiddetlendi. Suhteler söz konusu olduğunda, sınırsız baskıdan (*asıp kesme*) sınırlı sayıdaki kıdemli talebenin atanması girişimine doğru yönelen görünüşte nedensiz bir konum değişikliği olmuştu. Bu ikinci grup resmî olarak medrese talebelerinin "temsilciler"i sayılıyor ve bileşenlerini dizginlemeleri bekleniyordu. Ne var ki, talebeler tam da köylü konumundan kurtulmak için yıllarını medresede geçirirken, Osmanlı devleti bunlara en fazlasından çiftçi olmayı sunduğu için atamadan da bir şey umulamıyordu. Öte yandan, baskıcı politikalar sadece kısmen etkiliydi. Bu büyük ölçüde Osmanlı taşra idaresinin, taşra yöneticileri ve yandaşlarını, sadece hakim olmakla kalmayıp, aynı zamanda her bakımdan idari memur da olan kadılara karşı dengeleme ilkesi üstüne kurmuş olması gerçeğinden kaynaklanıyordu. Kadıların, yerel eşraf ve ayanın temsilcisi olma şeklindeki de facto konumları onları İstanbul'dan gönderilen yöneticilere karşı durmaya sevk ederken, kendileri de medrese mezunu oldukları için suhtelerle bir gönül bağları vardı. Bu koşullar altında mücadele yıllarca sürdü ve Akdağ, isyancıların arasında tükenme ve çaresizliğin yayılması dışında, 1600'lere doğru suhte ayaklanmalarının sonucuna dair bir açıklamada bulunmaz.

Osmanlı devletinin bakış açısından daha da vahim olansa paralı askerlerin faaliyetleriydi.[9] Akdağ'ın işaret ettiğine göre, daha sonraki araştırmalar da bu gözlemini doğrulamıştır: XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı merkezî idaresi, taşra

9 Bu konudaki başlıca çalışma Halil İnalcık'ındır: "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* VI, 1980, 283-237; *Studies in Ottoman Social and Economic History* (Londra, 1985) no V'de tekrar yayımlanmıştır. Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III, 4, 1945, 428-429'da *sarıca* ve *sekban* diye bilinen başıbozukların askerî önemini ele alır, fakat barut kullanmalarından bahsetmez. Metin Kunt, *The Sultan's Servants, The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, 1983, s. 85 vd.

idarecilerinin kendi "kanun ve düzen kuvvetleri"ni tedarik etmelerini daha fazla bekler olmuştu. Ne var ki, taşra yöneticilerinin görev süresi kısaydı ve birinin topladığı askerleri, yerine geçenin devraldığı durumlar enderdi. Bunun bir sonucu olarak da ortada başsız çeteler cirit atıyor ve aslında bastırmak için tutuldukları haydutlardan farklı davranmıyorlardı. Ya da görevinden azledilmiş bir yönetici isyan etmeye zorlanıyordu, çünkü maiyetindeki leventler işlerini geri almaya çalışıyorlardı. Bu durum, XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyıl boyunca sık sık isyanların çıkmasını ve isyancı başının genellikle ayrı bir devlet kurmaya çalışmayıp, sadece kumandanlık konumunu kazanma veya geri alma istediği gerçeğini açıklar.

Ayrıca Akdağ, Celali isyanlarının –ayaklanmalar bu şekilde adlandırılmıştır– eğer XVIII. yüzyıldan önce gerçekten sonlandıysalar, nasıl sona erdiği sorusunu sormaktan da kaçınır.[10] Açıktır ki, bu ayaklanmaları sona erdirmek için merkezî hükümetin isyancıları bertaraf edecek yeterli askerî güç toplamasını hem mali kriz hem de o devirde diğer ülkelerle sürdürülen savaşlar oldukça zorlaştırmıştı. Dahası, mevcut isyancılar bir kez mağlup edilince sürecin tekrarından kaçınmak için şunlar gerekliydi: 1. Mevcut silahlı kuvvetlere istihdam alma yöntemlerini değiştirmek; 2. Köy hayatını daha katlanılır hale getirmek ya da köylülerin üzerindeki baskıyı, hoşnutsuz köylülerin silahlı çetelere katılamayacakları derecede arttırmak. Bu da hem Osmanlı devletinin hem de toplumunun adamakıllı şekilde yeniden yapılanması anlamına gelirdi ve Halil İnalcık'ın çalışması böyle bir yeniden yapılanmaya, en azından XVII. yüzyılda erişilemediğini öne sürer.[11] XVIII. yüzyılda çoğu güçlü ayan ailelerine kapı-

10 William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*, Islamkundliche Untersuchungen c. 83, Berlin, 1983, isyancıları yenmekte Kuyucu Murad Paşa'nın rolünü vurgular (s. 209 ve başka yerlerde). Fakat Evliya Çelebi'ye bir göz atılırsa, Celali diye bilinen eşkıyaların XVII. yüzyılın ortalarından sonra da Anadolu'da at koşturdukları görülür.

11 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," çeşitli örgütsel değişiklikleri ele almakla birlikte, elbette tüm devlet yapısını gözden geçirmez.

landıkları için serbest silahşörlerin o kadar fazla olmadığı sanılabilir. Fakat bu artık günümüzde incelenmesi gereken bir sorundur.

"NÜFUS BASKISI" VE CELALİ İSYANLARI: BAĞLANTI KOPUKLUĞU MU?

Akdağ modelinin unsurları arasında, köylüleri köyün dışına itmekte nüfus baskısının rolü son derece ciddi bir şekilde sorgulanmıştır. Elbette, Michael A. Cook, nüfus baskısının, zaten yetersiz olan toprakların yarıcılarını nihayetinde köylerini terk etmek zorunda bırakan bir süreç olan malların parçalanmasına yol açtığı tezine nitelikli destekte bulunmuştur.[12] Öte yandan, Huri İslamoğlu-İnan'ın görüşüne göre, nüfus baskısı Anadolu köylülerini köylerinden çıkmaya zorlamamış, fakat paralı asker olarak daha kazançlı ve maceralı kariyer yapmak, genç köylüleri baba ocağını terk etmeye ikna etmede yeterli olmuştur.[13] Böylelikle Huri İslamoğlu-İnan, Anadolu kırsalındaki bunalımın ekonomik olmaktan ziyade siyasi süreçlerden çıktığını öne sürmüştür. Ne var ki onun görüş açısından, işgal eden toprak ağalarının tasfiyesinden uzak durup, esas itibariyle Anadolu aile çiftliklerinin o güne değin ayakta kalma mekanizmalarıyla ilgilendiği için bütün konu marjinaldir. O açıdan bakıldığında, çiftliklerini ve köylerini terk etmek zorunda bırakılmış ve bundan dolayı köylülük hayatları sona ermiş insanların kaderi, sadece ikincil önem taşımaktadır.

---

12 Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London Oriental Series, c. 27, (Londra 1972), s. 10 vd.

13 Huricihan İslamoğlu (İnan), "Dynamics of Agricutural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in North-central Anatolia, 1520-1575," doktora tezi, University of Wisconsin, Madison Wise; ve "Osmanische Landwirtschaft im Anatolien des 16. Jahrhunderts: Stagnation oder regonales Wachstum?," *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients* (1985-1986), 165-214. Bu araştırmayı yayımlanmasından önce görmeme izin veren yazara minnetarım.

BARUT VE GÖÇERLİK

Soruna başka bir görüş açısından yaklaşan Halil İnalcık ise XVI. yüzyıl sonuyla XVII. yüzyıl boyunca Anadolu'da sıkça görülen askerî isyanların ortaya çıkmasında sosyo-ekonomik bunalımın rolünü iyice azaltır.[14] İnalcık'a göre, büyük ölçüde Osmanlı devletinin ateşli silah kullanabilen askere olan talebi, "serbest dolaşan" levent birliklerinin örgütlenmesine yol açmıştır. Yağmaları katlanılmaz hale gelince, bu levent çeteleri Osmanlı devletinin köylülerden kurduğu milislerle çarpışmıştır. Şüphesiz, bu model, ateşli silah kullanan askerlerin yol açtığı karışıklık söz konusu olduğunda, Osmanlı devletinin neden alternatif çözümler aramadığını açıklamaz. Akla gelen alternatifler arasında, hâlâ mevcut olan tımarların sipahi teşkilatından ateşli silah taşıyan teşkilata geçirilmesi ya da ayanın Osmanlı merkezî idaresine önceden üzerinde anlaşılmış ve büyük sayıda tüfekli asker sağlaması talebi sayılabilir. Dolayısıyla İnalcık'ın modelinde, askerî isyanların çıkmasının nedeni Osmanlı devletinin işleyiş şeklidir. Gelgelelim, Osmanlı hükümetinin niye öyle işlediğini açıklama çabası yoktur. İnalcık'ın önceki araştırmalarına bakılırsa, ona göre dünya ticaret rotalarıyla ilgili olarak Osmanlı devletinin konumu, ödeme gücünü veya bundan yoksun oluşunu belirler gibidir.[15] Bu açıdan bakıldığında nüfus dalgalanmaları ve tarımsal üretim çok daha az önemli olacaktır.

Askerî isyanların farklı bir açıklamasını da bu kez Rumeli çerçevesinde, Fikret Adanır yapmıştır. *Hayduk* diye bilinen Balkan çetecilerinin eylemlerini açıklama girişiminde[16] Ada-

14 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," s. 286-287.

15 Bu bağlamda, *The Ottoman Empire-The Classical Age 1300 to 1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Londra, 1973), s. 121-164'te Halil İnalcık'ın kırsal toplum üstüne olan kısım tarımsal üretimden ziyade yönetimsel çerçeveyle ilgilenirken, ticaret rotalarının kontrolünü uzun uzadıya ele alması kesinlikle anlamlıdır.

16 Fikret Adanır, "Heiducentum und osmanische Herrschaft, Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberunwesen in Südosteuropa," *Südost-Forschungen XLI*, 1962, 43-116.

nır, haydukların yerel nüfuzlu şahıslarla bir çatışma sonucu köylerinden sürülmüş köylüler olmadıklarını öne sürer. Osmanlı devletince uygulanan baskının Balkan köylülerini köylerini terk etmek zorunda bırakarak, kısa ve tehlikeli "soygun" kariyerine yönelttiği fikrine de sıcak bakmaz Adanır. Ne de *hayduk*ları bir şekilde "proto-nasyonalist" olarak düşünür. Ona göre, bu yağmacılar, Osmanlı-Habsburg sınır bölgelerinde süregiden savaşlarda yakalanıp sınır bölgelerinden başka yerlerde yaşamaya gönderildiklerinde bile, bu tür bir var oluştan vazgeçmeye gönülsüz olan kır hayatı insanlarıdır. Şimdi bilinmektedir ki XVII. yüzyılda batı ve merkez taşralarına büyük sayıda göçer göç etmiştir ve bu devirden kalma Osmanlı belgeleri sık sık *şirret ve şakavet*ten, yani göçer çobanların talanlarından söz eder.[17] Öte yandan, şimdiye kadar saptanmış birkaç belge tüfenkçilerin istihdamıyla ilgili hiç bilgi vermez ve elimizdeki malzeme, Anadolu'da etkin olan başıbozuk alaylarının mutlaka göçer çobanlar olduklarını belirtmez. Velhasıl Anadolu'daki askerî isyanların hepsini veya çoğunu göçerlerin ve yarı göçerlerin etkinliklerine yüklemek de isabetli görünmez.

REAYANIN ASKERÎYE DÖNME ARZUSU

İnalcık, Anadolu isyanları için bir neden daha ileri sürmüştür: Yani Anadolulu-Türk tebaanın sultanın kullarına kaptırdıkları kimi askerî ve siyasi imtiyazları geri alma istekleri.[18] Bu kayıplar özellikle, Fatih Sultan Mehmed'in Osmanlı idaresinin en yüksek makamlarına Anadolu-Türk aristokrasisinin yerine köle kökenli memurları getirmesinden itibaren gerçekleşmişti.[19] Şimdi, Anadolu-Türk reayanın sultanın *askerî*sinin imtiyazlarını paylaşmayı dilediği fikri, özellikle de devrin nasihatname yazarları, reayayı hükümet organı-

17 Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri 966-1200* (İstanbul, 1930), s. 12, 17 ve başka yerlerde: Anadolu'da yaşayan Türk aşiretleri hakkında Divanı Hümayun Mühimme Defterlerinde mukayyet hükümleri havidir.

18 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," s. 284.

19 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 77.

nın dışında tutmanın gerekliliğine özel vurgu yaptıkları için pekâlâ mümkündür.[20] *Nasihatname* yazarlarının çevrelerindeki toplumsal gerçeklerin tarafsız gözlemcileri olmayıp, "yoksullar"a karşı "zenginler"in önyargılarını dile getirdikleri akıldan çıkarılmamalı elbette.[21] Ama buna rağmen, "vergi alanlar"ın içindeki "vergi ödeyen" gruptan toplumsal hareketlilik örnekleriyle karşılaşmasalardı, bu mevzudan daha da nadiren söz ederlerdi.

KOŞULLARIN ROLÜ

Osmanlı toplumundaki "zenginler" ile "yoksullar" arasındaki husumetle ilgili bu görüş, doğal, ekonomik veya siyasi koşullar açısından çeşitli açıklama imkânlarına işaret etmekle genişletilebilir. Ne de olsa, sultanın kulları esasen 1451 ila 1481 arasında iktidarın kumandasında tesis edilmişti. Öte yandan, kulların nüfüzuna karşı direnç, ancak 1570'lerden sonra ortaya çıkmaya başlamış gibi görünür. Reayanın kullara karşı, çoktandır var olan kızgınlığı neden özellikle bu yıllarda alevlenmişti? Griswold, 1600'lerde sadece Osmanlı topraklarında değil, Akdeniz'in büyük bölümünde yaşanan kötü hava koşullarına ve bunun ürünün mahvına yol açtığına işaret ederek, çevresel bir açıklama öne sürer.[22] Elbette, bu açıklama, isyan eden askerlerin (Akdağ'ın belirttiği nüfus baskısından ziyade) kötü hasat nedeniyle topraklarından sürülmüş köylüler olduğu varsayımına dayanır. Bu suretle, bu türden bir çevresel koşul açıklamasının İslamoğlu-İnan ya da İnalcık'ın açıklama sistemine uymayabileceği düşünülebilir. Daha da önemlisi, erken modern dönem Anadolu iklimiyle ilgili diğer sistematik dendrokronolojik araştırmalar henüz fazla ilerlemediği için ekolojiye dayanan açıklamaları ertelemek şimdilik daha akıllıca görünmektedir.

---

20 Yaşar Yücel (ed.), *Kitab-ı Müstetab, Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler* I, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları no. 216. Ankara, s. XIX.

21 Rif'a'at Abou-El-Haj, *Formation of the Ottoman State: the Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Century*, Albany, 1991.

22 Griswold, *Anatolian Rebellions*, s. 238-9. Griswold bu hipotezi ifade ederken takdire şayan bir dikkat gösterir.

Koşulların bir diğeri iktisadidir. İktisadi koşula dayanarak bir devrimi açıklamaya örnek olarak, 1789-1795 devriminden önce gelen Fransız iktisadi gelişimiyle ilgili Ernest Labrousse ve diğerlerinin eserleri gösterilebilir.[23] Bu araştırmalar uzun vadeli ekonomik büyümenin şaşırtıcı bir darboğaza girilmesiyle yarıda kalması karışıklığa ve isyana yol açmış gibi görünür; çünkü büyüme dönemi krizle kursaklarında kalmış yükselen beklentilere neden olmuştur. Marwan Bubeyri benzer bir modeli Lübnan, Kesravan'daki 1858 köylü ayaklanmasına uyarlamaya çalışmıştır.[24] XVI. yüzyıl Osmanlı diyarı söz konusu olduğunda, veri eksikliği böyle bir açıklamayı riskli hale getirse de, bu türden tahminlerin yine de bir etkisi olabilir. Öyle görünür ki 1570 veya 1580'ler öncesinde, Osmanlı dokuma sanayii gelişkindi ve imparatorluğun pek çok bölgesinde pazarlama faaliyetleri artmaktaydı.[25] Bu türden hareketlilikler her zaman ekonomik zenginliğin göstergesi olmasa dahi, kamu inşaatı da canlıydı.[26] Dahası, 1570'den önce akçenin yavaş değer kaybı oranı oldukça iyi dengelenmiş bir maliyenin işareti olabilir; özellikle de daha sonraki dönemlerde Osmanlı para tarihini yansıtan sert iniş çıkışlarla karşılaştırıldığında.[27] Bu suretle, 1570'lere kadar

23 Yeni bir versiyon için bkz. Ernest Labrousse, "En survol sur l'ouvrage; dynamismes economiques, dynamismes sociaux, dynamismes mentaux," *Historie economique et sociale de la France*, (ed.) Fernand Braudel, Ernest Labrousse, 4 c. Paris, 1970 vd., c. II *Des derniers temps de l'age seigneurial aux preludes de l'age industriel* (1660-1789).

24 Marwan Bubeyri, "The Peasant Revolt of 1858 in Mount Lebanon:- Rising Expectations, Economic Malaise and the Incentive to Arm," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, (ed.) Tarif Khalidi, Beyrut, 1984, s. 291-302.

25 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 140-62.

26 Bu konuda krş. Robert S. Lopez, Harry A. Miskimin, "The Economic Depression of the Renaissance," *Economic History Review*, 2. seri XIV, 1961-62, 408-426 ve bu makaleyle çıkan tartışmalar.

27 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)," *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi* özel sayı (1978), 1-38. Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies*, 6. 1. 1973, s. 3.

Osmanlı ekonomisinin kimi sektörlerde aslında epeyce refah içinde olduğu ileri sürülebilir. O zamandan itibaren devletin mali durumunda, ekonomiye paranın değerinin düşmesiyle enflasyon şeklinde etki eden ve giderek artan sıkıntılar başgösterdi. Üstelik, Amerikan hazinesi Osmanlı diyarına girerken saf gümüşün değeri düştü. Aynı zamanda, tarımsal büyüme olanaklarının üzerine çıkan nüfus artışının, dönemin fiyat artışlarını dramatik ve aşırı yıkıcı "fiyat devrimi"ne doğru götürmekte payı oldu.

Hem Barkan hem de Akdağ enflasyon ile askerî ayaklanmalar arasındaki bağa vurgu yaparlar.[28] Akçenin değerinin düşmesinden sorumlu vezirlerin başlarını isteyerek ücretlerinin satın alma gücünü korumaya kalkışan şehirli yeniçerilerin durumundaysa bağlantı açıktır. Yağmalamaları ve ayaklanmaları Celali isyanlarını ortaya çıkaran taşralı askerlerin durumunda daha az görülür olsa bile, bu bağlantı yine de mevcuttur. Nihayetinde, mali sıkışıklık bu birliklere devlet bütçesinden ödeme yapmayı güçleştirirken, Osmanlı merkezî idaresi taşra yöneticilerinden kendi askerlerini beslemelerini giderek daha fazla talep etmekteydi. Dolayısıyla, Anadolulu reaya kökenli askerlerin, askeriye girme talepleri için neden 1570 ila 1580 arasını seçtiklerini açıklamak istersek, 1570'den önceki yılların (muhtemel) uzun vadeli refahını ve peşinden gelen ekonomik darboğazı, en azından katkısı olan bir etmen olarak gösterebiliriz.

Bununla birlikte, çevresel ve ekonomik koşullar bir yana, siyasi koşullar göz önüne alınmaktadır. Halihazırda, Osmanlı yönetici grubuyla ve özellikle bürokrasisiyle uğraşan araştırmacılar, XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başında gözledikleri değişiklikleri münasip şekilde yorumlama konusunda şiddetli görüş ayrılıkları taşırlar. Saray, Metin Kunt'un ileri sürdüğü gibi, taşra bürokrasisi üstünde nüfuzunu artırmış mıydı,[29] yoksa Rifa'at Abou-El-Haj'ın kani

28 Barkan, "Price Revolution," s. 27-28; Akdağ *Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi*, s. 386 vd.

29 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 95-96.

olduğu gibi, büyük ölçüde kaybetmiş miydi;[30] bunlar henüz kesinleşmemiş konular. Elbette, bu dönem boyunca Osmanlı tarihinin genel "temayül"ü Abou-El-Haj'ın yorumunu rakibininkinden daha ikna edici hale getirir. Fakat bu da özellikle güçlü bir argüman değildir; çünkü bütün bir sisteme kolayca oturtulamayan gözlemlerin, araştırmamızın daha ilerki aşamalarında verimli hale gelmeleri mümkündür.

Taşra yöneticilerinin özerkliğiyle kıyaslandığında yeğ tutulan bir siyasi koşul gerçekten varsa, bu, tüfeklerle henüz donatılmış Anadolu reayasının kul düzenine girmeye çalıştığında, neden yöneticilerin etrafında toplandıklarını elbette açıklayabilir. Ne var ki, aynı şekilde, Osmanlı yönetiminin silahlı hizmetlilere ihtiyacı olması gerçeğiyle siyasi yöneticileri kayırdığını söylendiğindeyse, olası bir tekrara düşmekten sakınmalıdır. Halihazırda, bir taşra yöneticisinin bu sıkıntılı yıllarda nasıl iş gördüğü bilgimiz hâlâ yetersizdir. Ancak, taşra yöneticilerinin kullanılmaları ve kötüye kullanılmalarına dair birkaç iyi monografi bu soruyu anlamamıza yardımcı olacaktır.[31]

1600'LERDE ANADOLU'DA TOPLUMSAL ÇATIŞMA

Koşullarla ilgili açıklamalar önemlidir, fakat belli bir toplumda bulunan toplumsal güçler arasındaki uzun vadeli ilişkiler bilinmeksizin yetersiz kalacaktır. Öyle görünür ki, 1600 yılının önce ve sonrasındaki yıllarda Anadolu'daki ayaklanmalarla uğraşan araştırmacıların, iki ayrı, fakat birbiriyle ilişkili soruyla başa çıkması gerekiyordu: Bu dönemde neden sık sık askerî ayaklanmalar oluyordu? Erken modern Avrupa, Japonya veya Çin'de gözlenebileceği türden köylü ayaklanmalarıysa neden son derece nadirdi? Bu iki görüngünün birbiriyle hiçbir ortaklık taşımadığı görüşü ileri

30 Rifa'at Abou-El-Haj, "Review of *The Sultan's Servants: Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1660*," *Osmanlı Araştırmaları*, VI 1986, 221-246.

31 İlk örnek olarak bkz. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbakır, 1670-71*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No. 162, (İstanbul 1981).

sürülebilir elbette; bu durumda, Tanzimat öncesi Osmanlı devletinde vergi ödeyenler ile vergi toplayanlar arasında önceden tesis edilmiş bir tür uyum olduğu varsayılacaktır. Şimdi, toplumla ilgili temel görüşlerin nadiren dinî dogmalardan ziyade mantıklı tartışmaya tabi olduğu doğrudur; ve toplumun temel uzgörüleri genellikle bilimsel tartışmalardan ziyade, şiddet ve akıl dışı inancın değişen bir karışımıyla insanlara dayatılmıştır. Bu koşullar altında, bu satırların yazarının, Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi ödeyenler ile vergi toplayanlar arasında gizil bir çatışmanın mevcudiyetini var saydığını ifade etmek gayet haklı görünmektedir. Açıklanması gereken bunun aldığı biçim, yani köylü ayaklanmasından ziyade askerî isyanlar oluşudur. Yazarın görüşüne göre, "hoşnut köylü-hoşnutsuz askeriler" önermesinden başlanırsa, geçerli açıklamalar imkânsızlaştırmaktadır, özellikle de köylülerin farazi hoşnutlukları incelenmemiş olarak kalacağı için.

Köylü hoşnutsuzluğu kendisini sıkça vergilerle bağlantılı olarak göstermiştir: XVI. yüzyılın sonuyla XVII. yüzyılın başına ait Mühimme Defterleri bu türden şikâyetlere atıflarla doludur; özellikle de yerel yöneticilerce toplanan usulsüz vergiler söz konusu olduğunda.[32] Taşra yönetimi temsilcilerinin bölgelerine girmesine karşı çıkmak, Anadolu köylüleri için alışılmadık değildi. Dahası Celali isyanlarının zirvesinde, Osmanlı sultanları vergi matrahının sürekli aşınmasından ve yerel yöneticilerin tüm vergiye tabi üretim fazlasına el koymasından öyle endişeliydiler ki bu köylü hareketleri İstanbul'dan dahi ahlaki destek alabilirdi.[33] Bu koşullar altında, kimi köylülerin fırsattan istifade vergi tahsildarlarını dövdüklerini ve yerel mahkemenin suçluları tespit edemediğini ya da bunu istemediğini görmek de hiç şaşırtıcı değildir.[34]

---

32 Görsel örnekler için krş. Halil İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler*, II, 3-4, 1965, 70. Ayrıca bkz. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," s. 315 *avarız* vergileriyle ilgili pazarlıklar üstüne.

33 İnalcık, "Adaletnameler," 80.

34 Buna bir örnek olarak, krş. Çorum Şehir Kütüphanesi'nde yer alan Çorum kadı sicilleri 1597-7, (vd 21, 189a).

Taşra sakinlerinin cemaatlerinde istenmeyen birine atfen kullandıkları sözel ifadeler, en az bu fiziksel savunma hareketleri kadar manidardır. Şahıs genellikle, kendi adına avantaj sağlamak için hemşehrilerine iftira atma amacıyla taşra idarecilerine ve onların adamlarına (*ehl-i örf*) yanaşmakla suçlanırdı. XVI. yüzyılın sonuyla XVII. yüzyılın başına ait Mühimme Defterlerinde bu suçlamaya çok sık rastlanır.[35] Öyle ki, reayadan birinin ehl-i örfden birine yanaşmasının, komşularının, bu kişinin niyetlerinden kuşkulanmasına yetip de arttığı izlenimini edinir insan. Bir kadıyla kurulan ilişkilerin böyle damga yememesi aynı şekilde dikkat çekicidir. Pek çok örnekte kadı, Osmanlı yönetimi ile vergi mükellefleri arasında bir arabulucu olarak görülmüş gibidir. Öte yandan, 1600'den önceki ve sonraki yıllarda taşra yöneticileri ve yandaşları, görünüşe bakılırsa Anadolu'nun şehirli ve köylülerine tamamıyla yabancı sayılıyorlar ve onlarla temasa geçmekten mümkün olduğunca kaçınılıyordu.[36]

DEMOGRAFİK ETKENLERE GERİ Mİ DÖNÜYORUZ?

Avrupa veya Çin modellerindeki köylü ayaklanmalarında reaya ile *ehl-i örf* arasında neden kötü hisler ortaya çıkmadı? Bu makalenin yazarına göre bunun ana nedeni, hoşnutsuz bir köylünün köyünden ve köylülük şartlarından kaçabilmesinin görece kolay olması gibi görünmektedir. Belirli bir köyün vergilerini toplamakla görevli sipahi, kaçak köylülerin geri dönmelerini teoride talep edebilse dahi,[37] en azından XVII. yüzyılda, kadının mahkemesi ona bu konuda yardımcı olmaya çok da hevesli görünmez.[38] Paralı asker olarak bir

35 XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başı Mühimme Defterlerine bir göz atmak, bu türden pek çok örneği ortaya çıkaracaktır.

36 Bu konuda Akdağ'ın yorumu için bkz. *Celali İsyanları*, s. 117 ve başka yerlerde.

37 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 111.

38 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge, 1984, s. 270.

taşra yöneticisinin maiyetine katılmış olan bir köylü, kendisini köyüne döndürme çabalarına karşı çok daha iyi korunmaktaydı. Bu anlamda, köy düzeyinde toplumsal çatışmaların Celali isyanlarının nedeni olduğunu yadsıyan İnalcık ve İslamoğlu-İnan'a katılınabilir. Köylüler içinde bulundukları koşullardan kaçamayacak ve askeriyeye, şehirlere, hatta yarı göçebe aşiretlerin himayesine giremeyecek durumda olsalardı, sonuç şimdi karşımıza çıkan askerî ayaklanmalar değil, fakat devlet ve ona hizmet edenlere karşı köylü isyanları olurdu.

Reayanın köylerini terk etmelerine yol açan "çekme" ve "itme" faktörlerinin görece önemini değerlendirdiğimiz zaman, çok tartışmalı konuya, yani XVI. yüzyılın son çeyreğinde tarımsal kaynaklara bağlı olarak Anadolu toprakları "aşırı nüfuslu" sayılmalı mıdır konusuna geri döneriz. İktisat tarihçileri, sanayi öncesi toplumlarda kırsal alanda aşırı nüfuslaşmadan çıkarılabilen belli ölçütler üzerinde hemfikirdirler: Tarımsal veya kırsal işlerde yarı veya tam zamanlı ücretli işlerde reel ücrette düşüş, arazilerin parçalanması ve çorak diye bilinen toprakların ekilmesi.[39] XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl başı Anadolusu'nda kırsal ücretli işlere dair bilgimiz, reel ücretlerde bir düşüş olup olmadığına hükmetmek için fazla parça parçadır. Dahası, XVI. yüzyıl n son çeyreğinde çorak arazilerin gerçekten artan sıklıkla ekilip ekilmediğine hükmetmek için yeterli bölgesel monografiden yoksunuz. Fakat öyle görünür ki, XVI. yüzyılda Çukurova'nın zengin tarım arazileri sürekli yerleşimden neredeyse mahrumdu ve sadece kışları gelişmemiş tarımdan başka bir şeye sahip olmayan yarı göçebe aşiretlerce kullanılıyordu.[40] Toprağın bu şekilde kullanılmasının nedenlerinden birisi elbette sıtmaydı, fakat nüfus baskısı gerçekten güçlü olsaydı,

39 Bu ölçütlerin ayrıntılı bir tartışması için krş. Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, çev. Lohn Day, Urbana 111, 1974, s. 98-131, 246-250.

40 Mustafa Soysal, *Die Siedlungs-und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Mit besonderer Berücksichtigung der Yüreğir-Ebene*, Erlanger Geographische Arbeiten, Erlangen, 1976, s. 9-47.

ovaların kurutulup ekilmesi için toplu bir çabanın sergilenebileceği akla gelebilir.

Dolayısıyla olası nüfus baskısı için geriye tek ana kanıt türü kalır ve bu da arazilerin parçalanmasıdır.[41] Bu görüngüyü araştırmış iki yazarın, Michael Cook ve Huri İslamoğlu-İnan, bunun sıklığı konusunda aynı fikirde olmadıklarını zaten gördük. Cook, oldukça yaygın olduğunu düşünürken, İslamoğlu-İnan bunu marjinal sayma eğilimindedir.[42] Bu yazarın araştırdığı Konya-Akşehir bölgesinde, Fatih Sultan Mehmet zamanında altmış kadar vergi mükellefini kapsayan ve çoğunluğun çiftlik sahibi olduğu köylere rastlanmıştır.[43] Yaklaşık yüz yirmi yıl kadar sonra, vergi ödeyen ve hiçbiri çiftlik sahibi olmayan köylülerin sayısı üç yüzü aşmıştır. Bu köylüler yarım çiftliğe (*nim çift*) sahip olmakla –diğerleri bundan da azına sahipti– geçimlerini en iyi şekilde sağlıyordu. Bu tip bir görüngünün etkileri konusuna katılmamak mümkün; fakat belli bölgelerde, nüfusun kaynakları zorlamaya başladığı yoğun yerleşim yerleri olduğu fikri de mantıklı gelebilir. Yine de bu, dönemin tarımsal imkânları açısından, bir bütün olarak Anadolu'nun illa "aşırı nüfuslu" olduğu anlamına gelmez.

Bu varsayımı, Anadolu'nun demografik tarihi incelenmiş bu yörelerinin XIX. ve XX. yüzyıl sonunu XVI. yüzyıl karşılığıyla kıyaslayarak sınayabiliriz. XVI. yüzyıl sonu Anadolusu'nun bir nüfus haritasını henüz çıkarmamış olsak bile, iki devir arasında yararlı bir karşılaştırma yapmaya yetecek bölgesel araştırmaya sahibiz. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başında –XIX. yüzyılın ikinci yarısında önemli nüfus büyümesi olmasına karşın– genelde Anadolu'nun aşırı nüfus sıkıntısı yaşamadığını biliyoruz. Öte yandan, birkaç demiryolu dışında, teknik tarım koşulları esas itibariyle XVI. yüzyılın sonlarıyla aynıydı. Dolayısıyla, XVI. yüzyılın sonunda nüfusu 1900'lerde olduğundan çok daha yoğun bölgeler bul-

41 Cook, *Population Pressure*, s. 23-24 ve başka yerlerde.

42 İslamoğlu-İnan, "Osmanische Landwirtschaft."

43 Ömür Bakırer, Suraiya Faroqhi, "Dediği Dede ve Tekkeleri," *Belleten*, XXXIX, 155, 1975, s. 463.

madıkça, Anadolu'nun aşırı nüfusundan söz etmek mantıklı görünmemektedir. Bu meselenin yakın bir gelecekte çözülmesini umuyoruz.

XVI. yüzyıl sonu nüfus yoğunluğuna karşı bir diğer argüman da özellikle Anadolu'nun güney bölgesinde, Ronald Jennings tarafından öne sürülmüştür.[44] Anadolu ahalisini Kıbrıs'a yerleştirme girişiminde bulunduğunda, Osmanlı idaresinin suçluları askere alacak kadar büyük bir dirençle karşılaştığı gerçeğini değerlendirir. Öte yandan, İstanbul'la iyi bağlantıları olanlar, –Kayseri'nin Ağırnas köyündeki Mimar Sinan'ın akrabaları gibi– bu bağlantıları sürgünden muaf tutulmak için kullanmışlardı.[45] Elbette, adadaki istikrarsız koşullar da caydırıcı bir rol oynamış olsa gerek. Fakat Jennings doğru bir yaklaşımla, nüfus baskısı gerçekten ciddi olsaydı, çok sayıda insanın, özellikle de teşvik olarak vergi muafiyeti teklif edildiği için verimli topraklara yerleşmeye gönüllü olacaklarına işaret eder. Sonuç olarak da bu nedenle, Kıbrıs'a yerleştirme projesine girişildiği devirde, Güney Anadolu'da nüfus baskısı olmadığı sonucuna varır.

SONUÇ

Elbette nüfus baskısının bulunmayışı, nüfusun artmadığı şeklinde anlaşılmamalı; çünkü XVI. yüzyıl vergi defterleri bu artışın gerçekten büyük çaplı olduğunu gösteriyor. Fakat bizim argümanımızda, nüfus artışı değil, nüfus baskısı hesaba katılmakta; çünkü nüfus baskısı köylülerin seçeneklerini sınırlamış, onları daha sıkı çalışmaya zorlamış ve bundan dolayı hoşnutsuzluklarını arttırmış olsa gerek.

Bununla birlikte, nüfus artışı gerçeğinden daha da önemlisi, Anadolu'nun Osmanlı toplumunun, artan rakamlarla başa çıkmaya çalışma tarzıydı. Huri İslamoğlu-İnan, Ana-

44 Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World,* 1571-1640, New York, 1993, s. 221.

45 Mimar Sinan'ın Ağırnas'taki akrabalarını Kıbrıs'a sürülmekten muaf tutturduğu gerçeğine bir örnek için bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan,* İstanbul, 1938, s. 107.

dolu köylülerinin topraklarından olmadıklarını öne sürmüştür; çünkü vergi toplayanlar, araziyi işleyenin tasarrufunda bırakıp, satılabilir üretim fazlasını gasp etmenin daha avantajlı olduğunu düşünmekteydiler.[46] Fakat muhtemelen daha da önemlisi, köydeki nüfus baskısının asla köylüleri her koşulda bir parça toprak edinmeyi kabul etmeye mecbur bırakacak kadar ciddi olmadığı gerçeğiydi. Bunun nedeni, 1600'lerde Anadolu köylülerinin köylü konumundan görece kolayca kaçabilmeleriydi. Öyle görünüyor ki, büyük bölümü sadece birkaç kuşak önce yerleşmiş göçerlerin soyundan gelen Anadolu köylüleri hareketlilik geleneklerini pek unutmamışlardı. Aynı zamanda, paralı askerlik durumunda devlet hizmeti ve başka çoğu göçmenin durumunda şehirler de göç eden köylülere geçim kaynağı sunuyordu; zaman zaman soygunla desteklenmesi gerekecek kadar tehlikeli olsa dahi. 1600'lerde askerî isyancıların neden bütün Anadolu'ya yayıldığını bu durum açıklayabilir, ki hal böyleyken köylü ayaklanması denebilecek bir şey söz konusu değildir.

46 İslamoğlu-İnan, "Osmanische Landwirtschaft."

V

İLMİ ÇİN'DE ARAMAK: CELALİ İSYANLARINI YORUMLAMA ÇABASI

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Akdeniz'in çoğu bölgesini eşkıyalar istila etmişti: Bu duruma iyi bilinen bir örnek Katalonya'dır, bir diğeri de Güney İtalya'dır.[1] Eşkıyalık Anadolu'da da yaygındı, fakat burada isyan rengine bürünmüştü. Büyük Celaliler diye tanınan en başarılı eşkıya liderleri, yarımadayı doğudan batıya geçmiş, büyük şehirleri kuşatmış, hatta kimilerini ele geçirmişlerdi.[2] Bu seferlerde, düzensiz birliklerin kumandanları idareyi ele geçirmeye çalıştılar ve yandaşlarına askerî statüler tanıdılar; bazı örneklerde amaçlarına eriştikleri bile oldu. XVII. yüzyıl boyunca, bu türden ayaklanmalar sık sık vuku buldu. Ancak şimdi liderler, XVI. yüzyılın sonunda alışıldığı üzere düşük rütbeli askerler değil, makamlarında kalmak için isyan etmiş olan yerleşik taşra yöneticileriydiler. Yahut da bu yöneticiler, İstanbul'daki politikalara derinden kök salmış yeniçerilerle güç mücadelelerine girişmişlerdi. XVII. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı merkezî hükümeti askerî isyanları bastırmakla uğraştı. XVII. yüzyılın son çeyreğinde, ülke dışında verilen büyük bir savaş sırasında, isyancılar yine askerî olarak tanınmaya çalışan paralı askerlerdi ve merkezî idare bunları bozguna uğratmak için yerel milis güçlerini harekete geçirdi.[3]

---

1 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2. baskı, (Paris 1966), c. 2, s. 83-94.

2 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1963).

3 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transition in the Ottoman Empire, 1600-1700" *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.

Başıbozuklar, yerel yöneticiler ve onların astlarınca kiralanan paralı askerler, 1580 ila 1700 arasında Osmanlı ve özellikle Anadolu siyasetinde çok önemli bir rol oynadılar. Paralı askerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzunun zamanlamasına ve nedenlerine dair birtakım tartışmalar mevcuttur. Bir araştırmacı, 1570'ler ve 1580'lere damgasını vurmuş medrese talebeleri ayaklanmalarının aslında aynı yapının parçası olarak görülmesi gerektiğini öne sürmüştür.[4] Ayrıca paralı askerlerin kendilerini ilk kez Kanuni Sultan Süleyman'ın oğullarının, kocayan padişahın yerine tahta oturmak için birbirleriyle mücadele etmeyi sürdürdükleri seferlerde gösterdiklerini varsayar.[5] Bununla birlikte öyle görünüyor ki, hareketleri Osmanlı merkezî idaresini derinden endişeye sevk etse bile, medrese talebeleri siyasi düzeni ciddi olarak tehdit etmeye yetecek gücü hiçbir zaman toplayamamışlardı.

Merkezî idare herhalde, Osmanlı devletinin payandalarından biri olan ulema hiyerarşisinin içindeki hoşnutsuzluğa delalet eden talebe isyankârlığından ziyade, muhtemel bir askerî tehdite karşı daha az hevesliydi. Bu nedenle, kanımca, bu dönemin tipik özelliği olan güvensizlik havasına katkı sağlamış olsa da, medrese ayaklanmaları tam olarak Celali isyanlarının bir parçasını oluşturmaz. Dahası, Kanuni Sultan Süleyman'ın hayatta olduğu esnada, şehzadelerin paralı askerlerinin eşkıyalıkları ancak bu düzeyde kalmış ve şehzadelerin politik amaçlarından bağımsız isyanlar husule getirmemiştir. Bu sebepten, isyancı paralı asker dönemine, medrese talebelerine karşı bir baskı kampanyasının bütün Anadolu'da genel şiddete yol açtığı 1580'ler, belki 1584 ile başlamamızı öneririm.[6]

Daha da tartışmalı olan, paralı asker isyanları devrinin ne zaman sona erdiği sorusudur. Ben bunun, Osmanlı-Habsburg savaşının bitişini izleyen yeniden yapılanma sırasında, yani yaklaşık 1700'lerde olduğunu önereceğim. Bu zamanda, Osmanlı merkezî idaresi, eşkıyalığın önüne geçmek ve yolla-

4 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 85-108.
5 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 78-79.
6 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 125 vd.

rın güvenliğini sağlamak için cesur bir girişimde bulunmuştu.[7] Fakat bizim XVIII. yüzyılın başlarındaki Anadolu tarihi ne dair bilgimiz az olduğu için, bir önermeden fazlası değildir bu. Celalilerle uğraşmış daha önceki yazarlar anlatılarını, isyanların doruk noktasına ulaştığı 1603'te ya da Başvezir Kuyucu Murad Paşa'nın isyancıları yendiği 1608'de sona erdirirler.[8] Celali isyanlarının daha sonraki paralı asker ayaklanmalarıyla olan bağları, bu nedenle konularının dışında kalmıştır. Fakat günümüzde, Celali isyanları çok daha uzun vadeli bir sürecin sadece bir aşaması olarak görünüyor ve ilerideki araştırmaların paralı asker isyanları dönemini yirmi veya otuz yıl daha ileriye, XVIII. yüzyıla götürmesi pekâlâ mümkündür.

O kadar fazla paralı askerin Osmanlı idare yapısına dahil olmaya çalışma nedenleri konusunda, şu anda iki rakip açıklama var. Merhum Mustafa Akdağ'ın öne sürdüğü ve daha eski olan açıklama, kıt kaynakların üzerinde siyasi olarak başlatılmış baskının pek çok genç köylüyü bekâr kalmaya zorladığını ve bu boşta gezen delikanlıların ya gezgin medrese talebeleri ya da paralı askerler olarak yollara düştüklerini öne sürmektedir.[9] Bu açıklama, yaygın nüfus baskısını da gerektirdiği için sorunsuz değildir. Fakat XVI. yüzyıl Anadolusu'nda, Rûm ya da Aydın gibi birkaç şehirleşmiş ve ticarileşmiş bölgede bu yönde bir gidişatın başlangıçları mevcut olsa bile böyle bir baskının olduğuna dair çok az kanıt vardır.[10]

Bir diğer düşünce okulu, genç köylüler yolları tuttuğu zaman, "itme"den ziyade "çekme" faktörünün belirleyici olduğunu kabul etmektedir. Şehirde veya orduda hayatın, zorlu ve güvenliği olmayan bir çevrede sürekli tarlada didinmek-

---

7 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1209 (İstanbul 1967), s. 73.

8 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963); William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611* (Berlin, 1983).

9 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 47.

10 Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600* (Londra, 1972), s. 44; Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640* (New York, 1993), s. 221.

ten daha kolay olduğu düşünülürdü ve köyünden ayrılmak isteyen köylü başka bir yerde kolayca iş buluyordu.[11] Dolayısıyla XVI. yüzyılın sonuyla XVII. yüzyılın başı arasında gerçekleşen eşkıyalık olayları ve isyanlar köylü isyanları olarak sayılmamalı; çünkü isyancılar, her ne olursa olsun köylerine dönmeye niyetleri olmayan paralı askerlerdi.[12] Bu ikinci modele katılan araştırmacıların gözünde, o dönemin ayaklanmaları köylülerin hoşnutsuzluğuyla ilgili değildi. Ya da aralarındaki bağlantı en fazla köylüler köylerini istihkamlarla çevirmek ve köylerini (birkaç yıl önce kırsal alanı terk etmiş eski köylüler olan) yağmacı paralı askerlere karşı korumak için yerel milis güçleri kurmak zorunda bırakıldıkları için dolaylı bir şekilde kurulabilirdi.

VERGİ ÖDEYENLER İLE VERGİ TOPLAYANLAR ARASINDAKİ HUSUMET

Çoğu Anadolu köylüsünün ayaklanmaya karşı seçeneklere sahip olduğu düşüncesi kesinlikle doğrudur. Düşük yoğunluklu yerleşkelerin uçsuz bucaksız genişliği göz önüne alındığında, coğrafi hareketlilik muazzamdı.[13] Köylüler, hatta şehirliler arasında göç yaygındı. Bu kuşkusuz bir emniyet subapı işlevi görüyordu, çünkü tüm dünyadaki kırsal tarihten bildiğimiz gibi, köylüler başka ve daha az riskli seçenekler olduğu sürece başkaldırmayacaklardır.

Ne var ki, kanımca sadece hoşnutsuz köylülere açık seçeneklere değil, köylü hoşnutsuzluğunun muhtemel nedenlerine de bakmalıyız. Hiç de verimli olmayan bir tarımsal çevredeki yüksek vergilendirme oranlarının ana sorunu oluşturduğunu öne süreceğim. Köylüler ile vergi toplayıcıları arasında karşı

11 İnalcık, "Military and Fiscal Transition in the Ottoman Empire, 1600-1700" *Archivum Ottomanicum*, VI (1980): arkaplan bilgisi için krş. Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü* (İstanbul: İletişim Yayınları 1991), s. 43-45.

12 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 250.

13 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in Urban Setting* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1984), s. 267-287.

karşıya gelmeler yaygındı ve memurların arkasında oldukça iyi örgütlenmiş bir erken modern devletin gücü vardı.[14] Bu, Celali isyanlarını köylü hareketleri içine koymaz; çünkü klasik tanımlamayla, köylü ayaklanmaları toprak sahiplerine karşı yöneltilmiştir ve ağalar, hepten yok olmamakla birlikte, o devirde Anadolu'da başlıca bir güç oluşturmuyorlardı.[15] Vergilendirme üzerine tartışmalar yine de pek çok köylünün asker veya şehirli olarak bir geçim kapısı seçeneği aramasına yol açmıştır; Celali isyanlarının zirvesinde, aşırı vergi talepleri çoğu köylüyü, vali ve adamlarını kendi yerleşim bölgelerinden mümkün olduğunca uzak tutmaya sevk edecekti.[16] Zamanın kadı sicillerinde, şiddetin göze çarpan bir özellik teşkil ettiği bu uyuşmazlığın canlı bir kaydına sahibiz.[17] Celali isyanlarının nedenini demografik değil, fakat siyasi etmenlerde gören bu araştırmacılara katılıyorum. Nihayetinde, köylülerin büyük bölümünün, yönetici sınıfa vergi ve harç olarak ödedikleri kaynakların kaybı yüzünden ailesini doyurmakta güçlükler çektiği siyasi bir gerçekti.[18]

DOĞA FELAKETLERİ VE İNSAN FAİLİ

Son zamanlarda bu dönem üstüne çalışan bazı araştırmacılar, Celali isyanlarının ardında yatan neden veya en azından ana nedenlerden biri, olarak iklimle ilgili etmenleri öne sürdüler.[19]

14 Faroqhi, "Town Officials, timar-holders and Taxation: The Late-Sixteenth Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica*, XVIII (1986), 53-82.

15 Charles Tilly, *As Sociology Meets History* (Londra, New York: Academic Press, 1981), s. 109-112.

16 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 171; İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler*, II, 3-4 (1965); Faroqhi "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)," *JESHO*, XXXV, 1992, 1-39.

17 Faroqhi, "Town Officials, timar-holders and Taxation....," *Turcica*, XVIII (1986).

18 Erken modern Fransa için bu yönü Tilly iyi açıklar: *As Sociology Meets History* (1981), s. 114 vd. Kanımca aynı şekilde XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na da uyarlanabilir.

19 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611* (Berlin, 1983), s. 238-240; Haim Gerber, "Review of Faroqhi 'Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia,'" *Renaissance Quarterly*, 41 (1988), s. 132 vd.

XVII. yüzyılda "Küçük Buzul Çağı"nın başlamasıyla ortaya çıkan kötü hasatlar, köylülerin köylerini terk etmesine yol açan motif olarak görüldü. 1590'lar için bu savın, en azından kısa vadede bir geçerliliği vardır; çünkü o yıllarda bütün Akdeniz bölgesi hasatın kötü olması nedeniyle alt üst olmuştu. Fakat şimdilik, erken modern çağ esnasında Doğu Akdeniz'de iklim değişikliği yaşandığına dair somut bir bilgiye sahip değiliz.[20] Ama Avrupa'da yaşanan "Küçük Buzul Çağı"nda serin yağmurlu yazlar ve soğuk kışlar olduğunu biliyoruz.[21] Hasat mevsiminin kısalması tahılın olgunlaşmasını engellediği için Rusya ve İsveç'te felakete yol açabilirdi. Aşırı yağmur, hasat edilmeye hazır olmadan tahılı çürütebildiğinden, Batı Avrupa'da büyük bir ürün açığına yol açmıştı. Fakat Anadolu'da buğday yılın ilk aylarında olgunlaşır, dolayısıyla hasat mevsiminin birkaç gün, hatta birkaç hafta kısalması hasatı tehlikeye atmadığı gibi, yağmur da çiftçinin aleyhine değil, lehine bir durumdur. Yine de bu, Anadolu'da XVII. yüzyılda hiç kötü hasat yaşanmadığı şeklinde anlaşılmamalı. Fakat şu anda, ne yağış miktarı verisine ne de iyi veya kötü hasatla ilgili kanıt dizisine sahibiz ve bir bilinmeyeni başka biri yoluyla açıklamak çok kuşkulu bir süreçtir.[22]

Fakat elimizde iklimin kötüleştiğine dair daha iyi kanıtlar olsaydı bile, Avrupa ortaçağ tarihçileri arasındaki, ister iklimle ilgili doğal felaketler isterse salgın hastalıklar olsun, doğal felaketlerin etkileri üzerine tartışmaları akılda tutmakta yine de fayda vardır. Guy Bois XV. yüzyılda Normandiya'da nüfusun, en kötü veba salgını sırasında değil de, çok daha sonra en düşük seviyeye geldiğini göstermiş ve bu

20 Peter Kuniholm'un, Anadolu dendrokronolojisi üzerine devam ettiği çalışması, nihayetinde XVI. ve XVII. yüzyıllarda gerçekleşen iklim değişikliklerine dair bazı bilgileri ortaya koyacak olsa gerek.

21 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil* (Paris: Champs-Flammarion, 1983), c. I, s.157 vd.

22 Geç XVI. yüzyıl ürün kıtlığına dair bazı bilgiler Mühimme Defterlerinden çıkarılmıştır; Lütfi Güçer'de bulunabilir: *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964), s. 3-12.

görüngüyü, durmadan azalan hasılat miktarını paylaşmak zorunda kalan vergi toplayıcıları arasındaki savaşlarla açıklamıştır.[23] Anadolu'da XVII. yüzyılın ilk yarısında gözlenen ekonomik kirizlerden savaşların da sorumlu olması şimdi son derece mümkün görünmekte.[24] Her halükârda, 1600'lerden sonraki iklimin yol açtığı ürün kıtlıklarının özellikle sık olduğunu gösteren kanıtlara hâlâ ihtiyacımız olmakla birlikte, savaşların herkes için görünür olduğu açıktır. Halkların ve hasılatın durumunu daha da kötüleştirmek için sürekli iklimsel krize ihtiyaç olmadığını öne sürüyorum. Görece kısa vadeli bir kriz bile, muhtemelen XVI. yüzyılın sonunda, köylülerin vergisi için yarışan kalabalık vergi toplayıcılar söz konusu olduğunda etkili olabiliyordu.[25]

AZALAN PASTADAN PAY KAPMAK

İlk bakışta, Osmanlı gibi merkezî bir devlette köylülerin, vergi toplayanlar arasındaki bu tür rekabetten, sayısız feodal derebeyi ve egemenlik için savaşan iki kralın olduğu XV. yüzyıl başındaki Fransa'ya göre daha iyi korunduklarını farz edebiliriz. Fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Anadolusu da birbirleriyle yarışan vergi toplayıcılarından nasibini alacaktı. Merkezî idare bu sırada Habsburg ve İran cephelerindeki savaşlarla sıkışmış durumdaydı ve giderek daha fazla yerel idarecinin kendi yönetimlerini finanse etmelerini talep etmekteydi.[26] Bundan dolayı, tayinleri güvenceye almak

23 Guy Bois, *Crise du féodalisme, économie rurale et démographie en Normandie orientale du debut du 14e siècle au milieu du 16e siècle* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques / Editions de l'EHESS, 1976), s. 359-365.

24 Celali isyanlarının ilk safhasının yol açtığı yıkım için, bkz. Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 250-257.

25 Bu argüman, çevrebilimcilerin dikkat çektiği bir noktaya benzetme yaparak oluşturulmuştur: Kısa vadeli bir kuraklık belirli bir miktarda yağışa ihtiyaç duyan bir bitkiyi yok eder ve bu bitkinin hiç tohumu kalmazsa, yağış miktarı daha sonra normale dönse bile, bitki söz konusu çevreden sonsuza dek yok olacaktır.

26 İ. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Gelir-Gideri, Diyarbekir 1670-71* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981), s. 27: Bir XVII. yüzyıl vali-

için merkezî hazineye sıklıkla büyük miktarlar ödeyen ve söz konusu mevkide sadece kısa bir süreliğine kalan bu ileri gelenler de, yılda bir kez toplanabilen mahsul vergisi için yarışa başladılar. Gelir haklarıyla ilgili karışıklık genellikle şu meseleden ortaya çıkıyordu: Yeni bir göreve başlamış vali, önceki görevinde kendisine tahakkuk edilen harçları toplamış oluyordu, böylece hemen sonra yerine geçen vali kendisi için hak iddiasında bulunurken, bu sırada giden valinin yerel temsilcisi de gecikmiş vergileri toplama sürecindeydi.[27] Üstelik taşra tayinlerinin çoğu nakit para için yapılıyordu ve iki kişiye tek ve aynı mevkinin verildiği de sık sık görülüyordu. Vergi toplayanlar arasında yaşanan bu rekabet elbette ki köylülerin üzerinde büyük bir baskı yarattı.

BİR ÇİN KARŞILAŞTIRMASI

Aynı zamanda, köylüler köylerini terk ettiğinden ve siyasi kargaşa yüzünden birkaç hasat mevsimi kaybedildiğinden, çeşitli gelir tahsildarları arasında dağıtılacak mevcut hasılat miktarında önemli ölçüde azalma oluyordu. Bu sürekli düşüşün gelir tahsildarları arasındaki rekabeti hem legal hem de illegal olarak kızıştırması, Guy Bois'in analiz ettiği Fransız süreçlerine uygun düşer. Ne var ki, bugüne kadar açığa çıkarabildiğim Celali isyanlarına en yakın benzerlik Batı Avrupa'da değil, Qing (Manchu) hanedanlığının yıkıldığı 1911 ila 1949'daki komünist devrimin başarısı arasındaki Çin'dedir.[28]

Çin tarihçisi olmadığımdan, bu sıradışı benzerlik için eni konu tartışılmış bir açıklama getiremesem de, bunun tarımsal vergilendirmeye ve uzun mesafeli ticaret yollarına dayanan geniş ölçekli imparatorluklardaki siyasi krizin sonucu olduğunu tahmin edebilirim. Her iki imparatorluk da merkezî düzeyde oldukça gelişkin ve karmaşık bir şekilde yapı-

sinin –XVI. yüzyılın ölçütlerine göre– muazzam mali kaynaklarının anlatısını içerir.

27 Faroqhi, "Town Officials, timar-holders and Taxation: The Late-Sixteenth Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica*, XVIII (1986).

28 Phil Billingsley ana kaynağımı oluşturdu: *Bandits in Republican China* (Stanford: Stanford University Press, 1988).

laşmış bürokrasilere sahipti ve yerel idare pek de uzmanlaşmamış memurların elindeydi; Osmanlı örneğinde tımarlılar, kadılar ve mültezimler Çin'deyse seçkinler. Her iki durumda devlet mekanizmasına giriş, sadece doğuştan gelen bir mevzu değildi ve hırslı halktan kişiler için de bir tutku olabiliyordu. Başka pek çok etken de geçerli olsa gerek. Umarız, bu makalede yansıttığım kabaca gözlemlerim, daha uzmanlaşmış araştırmalara yol açar.

Karşılaştırma yöntemi üstüne Marc Bloch'un fikrini hatırlayan tarihçiler, karşılaştırma yöntemi toplumsal yapıları birbirine benzeyen toplumlar söz konusu olduğunda en verimli addedildiğinden, buradaki yaklaşımdan rahatsızlık duyacaklardır. Bloch'un kendisi karşılaştırmalı çalışmasının çoğunu ortaçağ dönemi İngiltere ve Fransa üstüne yapmıştır.[29] Söz konusu toplumsal ve siyasi yapılar çok farklı olduğunda, görünüşte birbirini andırsalar bile, bir parçasını oluşturdukları ayrı ayrı sistemlerde tamamıyla farklı roller oynayan görüngüleri yanlışlıkla karşılaştırma tehlikesi yakamızı bırakmaz. O nedenle, bir karşılaştırmaya kalkışmaktan ziyade, kaynakların görece bol olduğu XVIII. ila XX. yüzyıl Çin tarihçileri tarafından geliştirilmiş bir modelin, XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na "ithal"iyle sınırlayacağım kendimi. İkinci vakada, az ve dahası yalnızca tek bir bakış açısını, yani Osmanlı siyasi sınıfının isyan etmeyen kesiminin bakış açısını yansıtan kaynaklara sahibiz; ne de olsa, genellikle Avrupa'dan tarihsel paradigmaların ithalinin Osmanlı araştırmalarında uzun bir tarihi vardır. İzlenecek bu yolun, hâlâ oldukça muğlak Celali isyanları tarihini anlamlandırmamıza yardım edeceğini umuyorum.

Phil Billinsley'in tanımladığı Çin sahnesinde, Celali isyanları tartışmalarında ortaya çıkan hemen her özelliği buluruz. XVIII. yüzyıldan itibaren nüfusun artması, evleneme-

29 Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais* (Paris: Armand Colin, 1967). Bu yazının önceki bir taslağına getirdiği eleştiri için Engin Akarlı'ya (St. Louis, Missouri) borçluyum ve gelecekteki araştırmaların XVII. yüzyıl başındaki Anadolu ile XX. yüzyıl başı Çin eşkıyaları arasındaki şaşırtıcı benzerliklere bir açıklama getireceğini umuyorum.

yen ve topraksız genç erkekler fazlalığını yaratmıştı; Anadolu vakasında varsayılan bu imkânsızlık hali, kız çocuklarını öldürmenin yaygın olduğu Çin'de de oldukça gerçekti. Celali isyanlarının son zamanlardaki tarihçilerince varsayılan doğal felaketler, XX. yüzyıl Çin'in de kuraklıklar, taşkınlar ve nehir yönlerinin tamamıyla değişmesiyle yine iyi belgelenmiştir.[30] Aynı zamanda, şu anda kabul gören Celali isyanları açıklamasında öne çıkan özellikleri de buluruz. Askerî kumandanlar ordular toplayıp, birbirlerine savaş açmışlardı. Ordular, toprak kökenli, nadiren ücret ödenen ve (şayet olursa) çok sefil beslenen genç köylülerden oluşuyordu. Çoğu firar edip eşkıyaya katılıyordu; firariler silaha ve bir parça askerî deneyime sahip oldukları için, bu türden takviyeler özellikle önemliydi. Gelgelelim, bir eşkıyanın hayatı en azından askerinki kadar tehlikedeydi ve ele geçirilen bir eşkıya muhtemelen infaz edilirdi. Bundan dolayı Çin eşkıyaları, aynı XVII. yüzyıldaki Osmanlı paralı askerleri gibi, aşağı tabakadan olanlar asker ve kumandanlar yetkili subay olarak, silahlı güçlere kabul edilmek için bütün güçleriyle uğraştılar. Ne var ki askerlere dönüşmüş eski eşkıyalar muvazzaf orduda hiç de güvende değillerdi, savaş meydanındaki ufak bir talihsizlik halinde bile şiddetle cezalandırılmaları muhtemeldi. Bu nedenle tekrarlanan firar, döngüyü kolayca en başa sarabilirdi.[31]

Köylülerin bakış açısından baktığımızdaysa, yine dikkat çekici benzerlikler buluruz. XVI. ve XVII. yüzyılda Anadolu köylüleri eşkıyalara karşı kendilerini *il erleri* diye bilinen milis güçleri oluşturmakla savunmuşlardı.[32] Osmanlı hükümetinin isyancı paralı askerler veya eşkıyalara karşı "genel seferberlik" (*nefir-i am*) emretmesi halinde, asıl mücadele köy milislerinin sorumluluğundaydı.[33] Gelgelelim, kimi köy

30 Elizabeth Perry, *Rebels and Revolutionaries in North China 1845-1945* (Stanford Cal.: Stanford Uni. Press,1980) eşkıyalık açıklamasını büyük ölçüde çevresel faktörler üzerine kurar. Ayrıca bkz. Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 78.

31 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 150-215.

32 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 61.

33 İnalcık, "Military and Fiscal Transition in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 301-311.

milislerinin kendileri eşkıyalığa soyunmuştu; bu noktada Kuzey Çin'deki duruma bir göz atmamız, yaşanan bu gelişimi anlamamıza yardımcı olabilir. Kıtlık zamanlarında, özellikle de doğal felaketlere sıkça uğrayan bölgelerde, yağmalamak hayatta kalmanın en uygun aracıydı ve bu tür durumlarda, eşkıyalık bütün bir cemaat tarafından kabul görebiliyordu.[34] XX. yüzyılın ilk yarısında kimi Mançurya köylerinde, eşkıyalık cemaate bir tür hizmet gibi görülüyordu ve gençler, kendi tercihlerine bakılmaksızın katılmak zorundaydı. Anadolu "il erleri"nin işlevlerine dair neredeyse hiçbir bilgimiz yok, fakat Çinli karşılıklarını andıran şekilde iş görmüş olabilirler.

Celali isyanlarının Anadolu kırsalında bize XIX. ve XX. yüzyıldaki Çin toplumunu hatırlatan bir diğer özellik, kırsal istihkamların her yerde bulunmasıdır. XVII. yüzyılda, Sultan IV. Murad'ın emri altındaki bir taşra yöneticisi yalnızca küçük ve az nüfuslu Kırşehir yerleşiminde bu türden yüzden fazla istihkamı yerle bir etmişti. Bu istihkamlardan bazıları köylülerin elindeydi ve savunma amaçlı kullanılıyordu, fakat kimi örneklerde, eşkıyalarca ele geçirilip akınlarının başlangıç noktası olarak kullanılması, Kuzey Çin'de de bilinmeyen bir görüngü değildi. Fakat köy istihkamı kurumunun (Çin'de çeşitli köyler birleşip bir tane oluşturabiliyordu) erken modern Avrupa toplumlarında neredeyse hiç bilinmediğini söyleyebilirim.[35]

Dünyanın pek çok bölgesinde, eşkıyalık periferiye özgü bir görüngüdür. Akla hemen devletler arasındaki sınırlar gelir, fakat Çin'de eyalet sınırları da aynı şekilde tehlikeliydi. Birkaç araştırmacı Sahndong, Anhvei, Kvantung ve Honan eyaletleri arasında gelişigüzel şekillenmiş ve bundan dolayı özellikle eşkıyalığa meyilli sınır bölgeleri üstünde durmuşlardır.[36] Osmanlı İmparatorluğu'nda ve ardılı olan Yunanis-

34 Perry, *Rebels and Revolutionaries in North China 1845-1945* (1980); Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 17.

35 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in Urban Setting* (1984), s. 273; Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 188.

36 Perry, *Rebels and Revolutionaries in North China 1845-1945* (1980), Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 18-19.

tan ve Bulgaristan devletlerinde de sınır eşkıyalığı aynı şekilde yaygındı, hatta bir bütün olarak Balkan eşkıyalığı için bir model oluşturmuştu.[37] Balkan eşkıyalığında, köylüler en fazlasından ikincil bir rol oynarlardı; asıl en önemli figürleri genellikle yaylacı ve bazen de göçebe olan çobanlar oluştururdu. Bununla birlikte, XVI. ve XVII. yüzyılda Anadolu'da, en azından yarımadanın batı ve orta bölgelerinde hakim olan koşulları açıklamaya çalıştığımızda, sınır eşkıyalığı bize çok az yardımcı olacaktır.[38] Anadolu çerçevesinde de yerel idari sınırlar takibi elbette engelliyordu ve malları bir tür dokunulmazlıkla (*serbest tımar*) donatılmış daha yüksek memurlar eşkıyaları koruyup kollamakla ünlüydüler. Fakat sınırlar olsa olsa küçük bir katkı faktörüydü. XVI. ve XVII. yüzyılda Anadolu'da, XIX. ve XX. yüzyılda Tesalya veya Makedonya'da oldukları kadar önemli değillerdi; bu bölgelerdeki çoban eşkıyalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan toprakları genişletmek için sonradan gelen Yunan hükümetleri tarafından araçsallaştırılmışlardı.

SOYGUNCU ÇETESİNDEN EŞKIYA ORDUSUNA

Yunan dağlık bölgelerinde yaşayan eşkıyalar, bu sınır bölgesinin özel koşullarının bir ürünü olup, genelde kendi yerel ortamlarından fazla uzaklaşmadan faaliyette bulunurlarken, Celali isyanları sırasında meşhur olmuş Anadolu eşkıyalarıysa çok daha geniş bölgelerde dolaşırlardı. Örneğin

37 Balkanlar söz konusu olduğunda, Fikret Adanır ("Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberunwesen in Südosteuropa," *Südost-Forschungen,* XLI, 1982. 43-116) Eric Hobsbawn'a (*Bandits* (New York: Pantheon Books, 1969, yeni basım 1981) ikna edici bir seçenek sunar. Ayrıca bkz. John S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912* (Oxford: Clarendon Press, 1987).

38 Eşkıyalığın temel bir özellik olduğu Doğu Anadolu'nun yarı bağımsız beylikleri için krş. M. Martinus Van Bruijnessen, *Agha, Scheich und Staat, Politik und Gesellschaft Kurdistans* (Berlin: Edition Parabolis, 1989), s. 190-244.

Kalenderoğlu Ankara'yı kuşatıp şehrin aşağı bölgesini ele geçirmiş ve Bursa'yı işgal etmişti, ama en sonunda Maraş civarında bir savaşı kaybederek gücünü yitirecekti.[39] Diğer eşkıya elebaşları da katettikleri mesafeler ve kahramanlıklar söz konusu olduğunda, kendileriyle sadece Bai Lang (1911-1914) gibi Çinli eşkıya-asilerin boy ölçüşebileceklerini söyleyerek böbürlenebilirlerdi: Bai Lang, Sichuan'da yeni bir hareketin temelini atmak için kalkıştığı başarısız bir girişim için, binlerce kişiden oluşan bir orduyu Shaanxi ve Gansu eyaletlerinden geçirmişti.[40] Cumhuriyetçi devrin Çin eşkıyaları üzerine yaptığı çalışmasında Billingsley, çetelerin köylerinde faaliyetlerde bulunmaya son verdikleri zaman neler olduğunu etkileyici bir şekilde anlatır: Bu temellerden bir kez kopan yağmacılar "tavşan kendi ininin önündeki otu yemez" kuralıyla bağlarını da koparıyorlardı, yani hemşehrilerinin zenginden çalıp yoksula yardım etme beklentilerini karşılamaları gerekmiyordu. Ama bir yandan da bu durum çoğu eşkıyanın üzerinde baskı oluşturuyordu, çünkü faaliyet alanı sınırlı olan bir çete, kendi bölgesinde bir kez düşmanlar edindiğinde kolayca ihanete uğrayabilirdi.[41] Bununla birlikte 1920'ler ve 30'larda büyük çeteler oluşurken bu soyguncular veya firarilerden meydana gelen eşkıya orduları, gittikçe daha fazla düzenli ordulara katılmaya çabaladılar. Bu durumda eşkıyaların pazarlık gücü de verdikleri zarar ziyanın miktarıyla birlikte arttı; çünkü yarattıkları yaygın tahribat, gelecek vergilerin toplanmasını tehlikeye sokuyordu. Bir çete ne kadar yıkıcıysa, yetkililerin resmî bir rol tayin ederek onu etkisizleştirmeye çalışması ihtimali de o kadar artıyordu. Dahası askerîleştirilmiş çeteler, yerli tabanlı çeteler arasında ortak bir özlem olan, normal köy hayatına dönmeye dair ilgilerini genellikle kaybediyorlardı. Bu olgu, ayrıca asker-eşkıyaların köylülere karşı gaddarlığını daha

39 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611* (1983), s. 136-137, 178,187.

40 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 183-186.

41 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 205-215; fakat ayrıca krş. Hobsbawn, *Bandits* (1969, yeni basım 1981), s. 46 vd.

da arttırmaya, onların evlerini barklarını ve hasatı mahvetmelerine yol açıyordu.

Askerîleşmiş haydut çetelerinin duvarlarla çevrili kasabalara ve kentlere saldırmaları beklenirken, köy kökenli eşkıyalarsa sadece açık kırsal bölgelerde faaliyet gösteriyorlardı. Askerî çetelerin kumandanları merkezî hükümetten tez bir cevap almayı hedefliyorlardı. Önemli bir kasaba veya kentin ele geçirilip talan edilmesi, ülkedeki yağmalamalardan çok daha büyük bir skandala yol açtığı için başlıca yerleşim yerlerine saldırmak amaçlarına aslında daha da uygundu. Bununla birlikte güçleri sınırlı bile olsa askerî çetelerin, böyle bir kalkışmada köy kökenlilere göre daha fazla başarı şansı vardı. Çünkü teçhizatları istihkamlı bir şehri kuşatmaya elverişli olmasa bile, asker-eşkıyalar almayı istedikleri şehri savunan garnizonlar veya şehrin sakinleriyle temasa geçmenin bir yolunu buluyorlardı. Sıklıkla eşkıyaları şehre alanlar, asıl görevleri şehri savunmak olan askerlerdi. Aynı zamanda, büyük kasaba ve köylerin işgalini içeren bir strateji, eşkıyaların daha büyük çeteler oluşturup çok daha gelişkin askerî örgütler edinmeye ihtiyaçları olduğu anlamına da geliyordu. Büyüyen askerîleştirme daha hırslı bir stratejiyi mümkün kılarken, aynı zamanda daha fazla askerîleşmeyi de gerektiriyordu.[42]

Bu gözlemler Celali isyanlarını bilen bir tarihçinin üzerinde bir *deja vu* etkisi yaratabilir. Çünkü Anadolu örneğinde de iki eşkıyalık seviyesiyle karşılaşırız. Kervanlara ve köylere "olağan" saldırıları düzenleyenler, çoğunlukla göçebe, yarı-göçebe ve yerel tabanlı çetelerdi; yine de görülür "siyasi" amaçları olmayan kervan soyguncularının bile, bölgesel düzeyde etkili örgütler kurdukları da oluyordu.[43] Fakat 1600'den önceki ve sonraki yıllarda Kalenderoğlu, Cennetoğlu gibi gibi "Büyük Celali" şefleri ve *tutti quanti* [diğer herkes] bu seviyenin çok ötesine geçmiş faaliyetler ve

42 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 206.

43 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in Urban Setting* (1984), s. 67 vd.

hırslar geliştirmişlerdi.[44] İsyanlarının belirli bir aşamasında, bu çetelerin liderleri Osmanlı ordusuna katılmakla meşrulaştırılmayı kabul etmeye istekliydiler. Bununla birlikte en başından beri asıl amaçlarının bu olup olmadığına karar vermemiz için kaynaklar çok kısıtlıdır. Fakat böyle adamların siyasi hırsları, çağdaşları için aşikâr olmalı, yoksa bazı Osmanlı tarihçileri Kara Yazıcı adlı bir asinin bağımsız bir beylik kurmaya niyetlendiğini iddia etmezlerdi.[45] Suçlama doğru olsun ya da olmasın bu bağlamla ilgisi yoktur. Fakat söz konusu Celali liderleri "sıradan" bir eşkıya olma konumuyla yetinmemişlerdi ve XX. yüzyıldaki Çinli benzerleri gibi, Osmanlı devletinin ya da belki başka bir devletin askerî organına dahil olmakla konumlarını meşrulaştırmaya uğraşmışlarsa, ancak o vakit bir ilgisi olabilirdi.

Şayet Çinli asker-eşkıyalar verebilecekleri kadar zarar vererek pazarlık konumlarını yükseltmişlerse, XVI. yüzyılın sonuyla XVII. yüzyılın başındaki Osmanlı Anadolusu'nda da bu motifin mevcudiyetini araştırmamız mantıklı görünmekte. Aslında yaygın olan bu tür tahribatlar, pek çok bölgeden farklı farklı kayıtlarla belgelenmiştir. Karaman eyaletinin idari merkezi olan Konya'da ticaret öyle inanılmaz bir düşüşe geçmişti ki kapalıçarşısı harabeye dönmüştü; Amasya ve Kayseri ise 1580 ila 1640 arasında nüfusunun yarısını kaybetmişti. Son Karaman vergi kayıtları zamanında (1583) zengin ve çok nüfuslu görünen Konya'nın güneyindeki ovada XIX. yüzyılın başında sadece terk edilmiş yerler kalmıştı. Yalnızca, savunma imkânlarının daha iyi olduğu dağlık bölgelere kurulmuş köyler ayakta kalmayı becermişti.[46] Bu çeşit-

44 Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)* (1963), s. 190-243, Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611* (1983), çok yerde.

45 Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)* (1963), s. 245-246; Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* ... (1983), s. 120 vd. Akdağ bu tür niyetlerin var olduğuna inanmaz, ama eğer olmuşsa bunun ciddiye alınması gerekir.

46 Ronald Jennings, "Population Transfers and Ottoman Policy," (1976). Henüz yayımlanmamış bu metin XVI.-XVII. yüzyıl Osmanlı Kıbrıs'ı üzerine daha geniş bir yazının parçasıdır. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Produc-*

li farklılıklar sergileyen küçülme örüntüsüne, hem eşkıyaların hem de aynı şekilde vergi memurlarının yağmalarının neden olduğu sanılmaktadır. Yakın geçmişte yerleşik köylü olan (göçebe çobanlar değil) insanların yaygın olarak göçmeleri de kırsal tahribatın dolaylı, fakat önemli bir kanıtını oluşturmaktadır. Divriği'den insanlar İstanbul'dan sadece birkaç kilometre uzağa, Kuzeybatı Anadolu'ya yerleşmiş, Kemah köylüleriyse başkente kaçmışlardı; Trabzon'un sancaklarından Kırım'a kaçan Hıristiyanlar da cabasıydı.[47] Son zamanlarda tarihçiler, Celali isyanlarının köylü ayaklanması olmadığını açıklamak için belki de çok fazla zaman ve enerji harcadılar, ama nedense kırsal bölgedeki tahribatın ne kadar yaygın olduğunu göstermeyi ihmal ettiler. İsyanların baş gösterip, eşkıya saldırılarına ve köylerin harap olmasına yol açması, genç köylülerin kaçıp asker olmalarının başlıca nedenleriydi.

Üstelik, surlarla çevrili şehirlere saldırıları da gerçekleştirenler sıklıkla Celali liderleriydi. XVI. yüzyılın son yıllarında, Ankara başlıca şehir merkezlerinden biriydi ve başarılı bir tiftik endüstrisini canlı tutuyordu.[48] Bu zenginlik Celali liderlerini çekmiş olabilir; sonuçta şehrin eteklerini harap eden iki saldırının ardından, şehrin varlıklı sakinleri bütün yerleşim bölgesini çevreleyen bir sur inşa etmek için inisiyatifi ele aldılar; ki bu Osmanlı şehirlerinde hiç yaygın olmayan bir uygulamaydı. Söz konusu bu sur bir yüzyıl sonra bile hâlâ yerinde duruyordu.[49] Sonuç olarak mali kaynakları

---

tion in Urban Setting (1984), s. 27; Wolf-Diether Hütteroth, *Landliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren* (Göttingen: Geographisches Institut der Universitat Göttingen, 1968), s.184-185.

47 Hrand Andreasyan, "Celalilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi," *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), s. 45-54.

48 Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar," (ed.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Araştırmalar* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975).

49 Krş. Pitton de Tournefort'tan sık sık çoğaltılmış gravür: *Relation d'un voyage au Levant...*, 2 c. (Amsterdam, 1718).

olmayan, ama böyle bir girişime ihtiyaç duyan daha küçük şehirler çok daha fazla zarar gördüler: Örnek olarak, kapalıçarşısı yağmalanan Tosya'yı verebiliriz. Şehrin içinden bazı insanların, bölgeden geçen bir Celali çetesi için şehrin korunmasına ihanet etmesi şeklinde bir tehlike, XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda da ciddiye alınıyordu ve böyle bir ihtimale karşı önlem olması adına, İstanbul ahalisinden birbirlerine kefil olmaları istenmişti.[50]

Bu suretle eşkıyalığın ikinci evresi hem XVI. yüzyılın sonuyla XVII. yüzyılın başı arasındaki Anadolu'da hem de XX. yüzyılın ilk yarısındaki Çin'de gözlenebilmektedir. Savaş genel bir durum halini almıştı ve kırsal bölgedeki çeteler sürekli bir üsleri olmaksızın faaliyetlerde bulunabiliyorlardı. Billingsley'in iddiasına göre: Bu paralel güçler, artan askerîleştirme, surlarla çevrili şehirler gibi "güç" hedeflere saldırılar, tahribat seviyelerinin sürekli artışı, eşkıyaların geldikleri yerle bağlarını koparmaları ve siyasi meşrulaştırma arayışları kol kola gidiyordu.[51] Askerî isyanlar üzerine yapılan son araştırmalar paralı askerlerin siyasi olarak meşrulaşma arayışlarını (yani, düzenli ordulara katılma arzularını) isyanların ana özelliği olarak tanımlarken; böyle bir kompleksin tanımlanması, Osmanlı tarihçileri için de özellikle değerlidir.[52] İşte bu nedenle de kanımca, Billingsley'in "askereşkıya" modeli Celali isyanlarına da uygulanabilir.

BİR CELALİ ÇETESİNE KATILMAK: ANADOLU'DA NEDEN HİÇ KAZAK GÖRÜNMEZ?

İşe "yerel" düzeyde başlayıp ardından kendilerine binlerce, hatta bazen on binlerce silahlı adamın katılmasını sağlayarak "eşkıya ordusu"na geçiş yapma girişimi, bir soyguncu çetesinin tarihi açısından daima kritik bir aşamayı oluşturmuştur. 1600'lerin önde gelen Celali liderleri de bu geçişi sık

50 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* ...(1983), s. 179.

51 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 194-196, 205-215.

52 İnalcık, "Military and Fiscal Transition in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 297 vd.

sık yapmış olsalar gerektir. XVII. yüzyılın asi paşalarıysa zaman zaman hazır ordulara hakim olmuş ve bundan dolayı da farklı çetelerin katılımını sağlamanın dışında, birleşik bir birlik oluşturmakla ilgili birtakım sorunlarla uğraşmamışlardı.[53] Bununla birlikte, belirli beylerbeyleri bile bu sorunu yaşamış olsalar gerek; çünkü bunlardan bazılarının muazzam sayılardaki çeteleri kısa süreliğine de olsa kiraladıklarını biliyoruz. Bu tür farklı farklı birlikleri, görevlendiren paşanın çıkarlarına hizmet eden bir orduyla bütünleştirmekse hiç de kolay bir iş olamaz.[54]

Osmanlı olmayan çeteler üzerine yazılmış çeşitli kaynaklardan, çete bütünleşmesinin olası iki modeli öne çıkıyor: Bunlardan ilki, XVI. yüzyıl Kazak isyanları üzerine yakın zamanda yapılmış bir araştırmada bulunabilir. Burada, az yerleşimin olduğu Ukrayna sınır bölgelerinde, göçebe bir hayata başlamak için katı toplumsal yapılarıyla Orta Polonya topraklarına kaçmış çete adanıları karşımıza çıkıyor. Bunlar Tatarlarla savaşıp Karadeniz kıyısındaki Osmanlı şehir ve kasabalarını basarak bir süre boyunca buralarda gezinmişlerdir.[55] Çoğu Kazak şefi Polonya üst tabakasından gelmeydi ve yoksul düşmeleri ya da kişisel çatışmalar nedeniyle sınır bölgelerinde yaşamayı seçip toprak sahibi olmayı kafalarına koymuşlardı. Buna erişmek için de etraflarında paralı askerlerden oluşan çeteler topladılar. Fakat zaten fazla yerleşimin olmadığı bir bölgede, adamları olmadan şefin esamesi bile okunmadığı için, bu çeteler hatırı sayılır bir şekilde karar verici güç olarak varlıklarını sürdürdüler. Kural olarak paralı askerlik hizmeti sözleşmesi, kumandanlarının yanı sıra adamları için de kabul edilebilir olmalıydı.[56] Uzun vadede liderler ile yan-

53 İnalcık, "Military and Fiscal Transition in the Ottoman Empire, 1600-1700," (1980), s. 295 vd.; Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Gelir-Gideri, Diyarbekir 1670-71* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981).

54 Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Gelir-Gideri, Diyarbekir 1670-71* (1981). Bütünleşme işinin isyan başlamadan önce sonuçlanmış olması da mümkündür.

55 Günter Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums* (1953) ve Gordon (1983), s. 61 vd.

56 Gordon (1983), s. 86.

daşları arasında çeşitli gerilimler ortaya çıktı; çünkü Ukrayna sınır bölgelerine yerleşimleri yoğunlaştıkça, liderler serf sahibi seçkinlere dönüştüler. Paralı askerlerin içindeki kayıtlı Kazakların sınırlı bir eliti bu şekilde kabul görürken, kalan çete üyeleri ise yeniden serfliğe geri itildiler.[57]

Ne var ki köylülerin bakış açısından, çoğu Kazak liderinin onların arzularına kulak asmayışları çok da önemli bir meseleymiş gibi görünmüyordu ve bu köylülerin herhangi bir siyasi görüşleri vardıysa da, bu yalnızca kelimenin en dar anlamıyla Kazakların ayrıcalıklarıyla ilgiliydi. Büyük bir Kazak isyanı bir kez başlayınca, bu isyan hakim olan koşulların altında ancak nüfuzlu ve büyük bir serf sahibine karşı yöneltilebilir ve çok büyük sayıda köylü de Kazak ayaklanmasının saflarına katılırdı. Bu köylülerden yararlanmak için Kazakların bütün askerî stratejilerini tekrar gözden geçirmeleri gerekmişti. Çünkü böyle büyük köylü-Kazak orduları, asıl Kazak birliklerinin bir yenilginin ardından yapmayı alışkanlık haline getirdikleri gibi, artık kolayca ortadan kaybolup "toz olamazlardı" ve önceden hazırlanmadan bir isyana katılmış köylüler de profesyonel askerlerin askerî hünerlerinden yoksundular.[58] Yine de bu köylü ordularının, XX. yüzyıl kırsal devrimlerinin öğrencilerinden bilindiği üzere, zayıflıklarının yanında potansiyel güçleri de vardı.[59] Fakat en azından XVI. yüzyılda köylülerin bu potansiyel güçleri henüz istismar edilmemişti ve Kazak liderlerinin çoğu, köylü yandaşlarını bir fırsat çıkar çıkmaz değiştirilecek bir yük olarak görüyorlardı sadece.

Fakat genç köylülerin çetelere ya da köylerini korumak için oluşturulmuş yerel milis kuvvetlerine katılmasıyla birlikte bir hengamenin yaşandığı XVI. yüzyıl kırsal Anadolusu'nda, XVI. yüzyıl sonundaki Kazak isyanlarının tipik özelliği olan "dipten tarama" etkisini gözlemlemeyiz. Tam tersine, Anadolu'da baskın olmuş tarz, önceden var olan çetelerin,

57 Gordon (1983), s. 89 vd.

58 Gordon (1983), s. 182 vd.

59 Eric R. Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (New York: Harper and Row, 1973), s. 294 vd.

eşkıya ordularıyla tek vücut olması gibi görünmektedir. "Askerîleşmemiş" Anadolu köylüleri muhtemelen Celali çetelerinden uzak durmuşlardı; çünkü bunlar, Ukrayna'daki karşılıkları gibi acil bir yasal konumu kaybetme tehditi karşısında değillerdi. Bu nedenle Anadolu köylülerinin, Ukraynalıların yaptığı gibi "tam zafer" için, başarı sürekli olmasa da riske girmeye ihtiyaçları yoktu.[60] Dahası Anadolu köylüleri "sınırın kapatılması"yla da karşılaşmamışlardı; eğer bir fark aranacaksa, 1600'lerde yaşanan krizler, normalde sınır bölgelerine has olan hayat biçimlerini, ülkenin iç bölgelerine de hakim kılarak, nüfuzun azalması sonucunu doğurmuştu denebilir.[61]

Neden bu örneklerden Anadolu köylülerinin nereye yakınlık duyduğunu çıkarabileceğimizi veya tahmin edebildiğimizi bu durum açıklayabilir; çünkü onlar eşkıyaları savunucuları olarak görmüyorlardı. Köylüler görüşlerini açıklama fırsatı buldukları her seferinde, hem paşanın paralı askerlerini hem de Celali çetelerini güven altında olmayan geçimlerine bir tehdit ve mümkünse köylerinden uzak tutulması gereken potansiyel felaket saymış gibi görünüyorlardı.[62] Bununla birlikte bu izlenim bir dereceye kadar kaynaklarımızdaki taraf tutmadan da ileri gelebilir. Celalilere dair, az çok resmî olmayan hiçbir kanıt yok elimizde. En azından, Celalilerle uzlaşılmadığı müddetçe ve sınır bölgelerine kâfirlerle savaşmaya gönderilinceye değin, bu insanlar Osmanlı devletinin düşmanları sayıldılar; ve sıradan halk da memurlarla konuştuğu zamanlarda bu isyancı eşkıyalara yakınlık duyduğunu nadiren dile getirirdi. Hal böyle olunca, bu argüman sadece sınırlı bir ölçüde geçerlidir. Köylüler beylerbeyleri ile onların maiyetindekiler tarafından gerçekleştirilen talanlarla sindirilmiş olabilirlerdi, fakat bu onların şikâyet edemeyecek kadar korkutuldukları anlamına gelmiyordu. Tam tersine, zorba idarecileri ve onların paralı askerlerini sultanın

60 Gordon (1983), s. 182.

61 Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)* (1963), s. 250-257.

62 Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)," *JESHO*, XXXV, 1-39 (1992).

Divan'ına sık sık ihbar etmişlerdier.[63] Dolayısıyla, Osmanlı belgelerinin zaman zaman taşra gerçekliğini, resmî karakterinden beklenebileceğinden daha sadık bir şekilde yansıtmış olması mümkündür ve eğer köylüler Celalilere karşı yaygın sempati duymuş olsalardı, bu duygu günümüze ulaşan metinlerin en azından sınırlı bir kısmında bile olsa yansıtılmış olması gerekirdi.

ÇETE OLUŞUMUNUN İLERİ MODELİ

Bir çete, örgütlü olmayan yığınla köylüyü kendine çekmektense, diğer çeteleri kendi yörüngesine toplayıp bir "eşkıya ordusu" olarak büyüyebilirdi. Özellikle de büyük bir askerî darbenin ardından, ünlü bir şefin itibarı sıklıkla o kadar başarılı olmayan eşkıya şeflerinin kendisine boyun eğip, hizmetine girme tekliflerine yol açardı.[64] Bu teklifler çoğunlukla hoş karşılanırdı; ta ki en azından çete kritik bir boyuta erişip de stratejisini değiştirme ihtiyacı duyana ve çeteden eşkıya ordusu biçimine dönüşene kadar. Fakat üssünü terk etmek zorunda bırakıldığında, o zamana değin başarılı olmuş bir lider de pekâlâ böyle bir yöne gitmenin mantıklı olduğunu düşünmeye başlayabilir ve yeni katılımcıları kabul etme konusunda temkinli davranabilirdi. Sonuç olarak farklı çeteler bir ordu kurmak üzere birleştiğinde, her bir çete kendi farklı kimliğini bir dereceye kadar korurdu ve önceden bağımsız olan liderler de konumlarını bu kez şef yardımcısı olarak sürdürürlerdi.

Ayrıca esas çetelerin bu farklı kimlikleri, en üstteki şef için ciddi sıkıntılara yol açabilirdi pekâlâ; çünkü bir çetenin başı derde girdiğinde, söz konusu yardımcı şefler aniden liderlerinden ayrılmaya karar verebilirlerdi. Yahut da eşkıya baskısından sorumlu bir beylerbeyi veya general, daha alt düzeydeki asi şeflerini, liderlerini yakalar veya öldürürlerse affetme, düzenli kuvvetlere katma veya para teklifleriyle

63 Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)," *JESHO*, XXXV (1992).

64 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 121 vd.

cezbetmeye de yönelebilirdi. Bununla birlikte çoğu çete liderinin sınırlı siyasi talepleri olduğu ve faaliyette bulundukları toplumsal düzeni değiştirmeyi hiç istemedikleri için, bu şekilde ihanete uğrayan lider sayısı çok azdı ve en büyük şefin ölümüyle eşkıya ordusu genellikle dağılırdı.[65]

Bu modelin muhtemelen Osmanlı bağlamıyla da bazı ilgileri vardır. Osmanlı devletinin sindirme stratejileri çok az araştırılmakla birlikte, Celali şeflerinin zaman zaman ordu kumandanlığına bile atandığını biliyoruz; genellikle de Anadolu'daki (ya da bazı durumlarda Suriye) güç üslerinden uzaklaştırıldıkları Habsburg sınır bölgelerinde.[66] Aslında ne tür insanların böyle bir uygulama için seçildiğini bilmek geröekten ilginç olurdu ve Osmanlı idaresinin büyük eşkıya ordularını kendi tamamlayıcı parçaları içinde eritmeye çalışıp çalışmadığını da ancak mikro düzeydeki araştırmalar gösterecektir.

Büyük birlikler bir kumanda hiyerarşisine ve oluşturulmuş yönetim kurallarına ihtiyaç duyar. XX. yüzyılda Çin'de ortaya çıkan belirli çeteler, üyelerden uymalarının beklendiği ve karşı gelenlerin cezalandırıldığı yazılı yönetim kuralları çıkarmışlardı.[67] Böylece, yeni oluşan çetelerin kolayca devralabileceği bir "model" yasa gelişti. Bu uygulama, XX. yüzyılda okuma yazmanın yaygınlığının yanı sıra Çin toplumunun bürokratik örgütlenmesini de yansıtmaktadır. Oysa XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratikleşme tam tersine büyük oranda hükümetin üst kademesiyle sınırlanmıştı, eşkıyalar ise muhtemelen okur yazar değillerdi ve hem okuryazar hem de şehir kökenli olan idare temsilcilerine karşı düşmanlıklarını da zaman zaman açıkça ifade etmişlerdir. Bu nedenle Celali çetelerinin yazılı kurallarının olması pek mümkün değildi ve yazılı olmayanlara gelince, bunlar da meçhul kalacaktı. Osmanlı idaresine gelince, belgelerimizin bu çok sınırlı kaynağı, Celali töreleri ve ahlak kurallarının ayrıntılarına karşı oldukça kayıtsızdır.

---

65 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 10.

66 Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)* (1963), s.214, Griswold, *The Great Anatolian Rebellion...* (1983), s. 152-153.

67 Billingsley, *Bandits in Republican China* (1988), s. 114.

"ASKER EŞKIYALAR" VEYA MEŞRUİYETSİZ ASİLER

Mevcut kaynakların yetersizliğine rağmen, soyguncu ve asilerin motivasyonlarını, çeşitli resmî belgelerde onlara atfedilmiş dağınık cümleleri kullanarak anlamaya çalışabiliriz yine de. Bu riskli bir iştir, çünkü eşkıyalara ve asilere atfedilen alıntıların doğru olduğunun hiçbir garantisi yoktur; dahası alıntılanan birkaç sözcük ve aynı şekilde tanımlanmış birkaç hareket, daima tek başına bunları manalı hale getiren bağlamdan çıkarılmış durumdadır. Fakat Celali ve paralı asker olan asiler, baş aktörlerin tutumlarına ilişkin bir fikir olmadıkça anlaşılamayacağı için, en azından deneme kabilinden yapılacak bir açıklama bile hiç yoktan iyidir.

İsyanın bir motivasyonu olarak çok az Celalinin heterodoks dinsel inançlara başvurması yeterince dikkat çekicidir.[68] Oysa XVI. yüzyılın sonundaki Anadolu'da, hem göçebe hem de yerleşik nüfusun büyük bölümü heterodoks dinsel inançları olduğunu ifade ediyor ve Safavi amacına yönelik çarpıcı bir sadakat sergiliyordu.[69] Üstelik Safavi hükümdarlar birçok Kızılbaş tarafından dinî liderler sayılmışlardır. Bir hayli Anadolu Kızılbaşı, Safavi tarikatının alametlerini kuşanmayı kabul ederek idama gitmeye ya da heterodoks dervişleri koruduklarında Osmanlı devlet gücüyle askerî bir çatışmaya girmeye bile razıydı.[70] Bu dinsel meşrulaştırma eksikliği, Çin'deki "hizipçi ayaklanmalar" ve özellikle de XVIII. ila XIX. yüzyıllarda patlayıp Beyaz Nilüfer denilen isyanlarla çelişmektedir. Bu son sözü edilen isyana eklenmiş

68 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 243-244; Herbert Jansky, "Zeitgeschichtliches in den Liedern des Bektaşi-Dichters Pir Sultan Abdal," *Der Islam*, 39, 130-142 (1964).

69 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 119 bu vakadan bir dipnotta bahseder.

70 Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safawiden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam*, 41, 95-223 (1965); Colin Imber, "The Persecution of Ottoman Shi'ites according to the Mühimme Defterleri, 1565-1585," *Der Islam* 56, 2, 245-273 (1979).

ve olumlu bir değer içeren uyumlu bir dünya görüşünün, hem merkezî hem de taşra düzeyinde yönetici sınıfın meşruiyetini ortadan kaldırdığını göstermiştir.[71] Köylüler, kırsal bölge zanaatkârları, azınlık mensupları ve Çinli yönetici elitin dışında kalan diğer insanlar, "yukarıdan" bir destek olmaksızın ve tamamıyla seküler bir bağlamda gerekçelendirmede sorun yaşayabilecekleri ayrılıkçı bir dünya görüşünün içinde dinî ve siyasi rol oynama talebinde bulunabilmişlerdi.

Mustafa Akdağ, dinsel inançların aslında isyanı haklı çıkarmakta kullanıldığı vakaları araştırmıştır. Ama sözü edilen bu durum, Kızılbaş ve aşiret ayaklanmaları bağlamıyla ilgili değildir, daha ziyade medrese öğrencileri isyanlarının bir parçasını oluşturur.[72] Müstakbel yoksul ulema, köylerde vaazlar vermek için belirli aralıklarla öğrenimlerini terk ederlerdi ve bu turlarda topladıkları sadakalar da onların dinî kariyerlerine hazırlanmayı sürdürmelerini sağlardı. Bununla birlikte, gruplar halinde dilenme, özellikle de eşrafla temasları olmayan taşra alimleri için umutsuz bir iş olduğu için kolayca eşkıyalığa, hatta isyana dönüştü. Aynı zamanda talebeler faaliyetlerini dinsel uygulama açısından da gerekçelendirebiliyordu. Nihayetinde, dinî bilgi edinme her insan için bir ziynet olarak görülüyordu. Belirli kadılar, hocalar ve vakıf idarecilerinin benzer kökenlerden gelmiş olabilecekleri ve asi talebelere yakınlık duymuş olmaları gerçeği bir yana, yoksul alimlerin cemaat üzerinde meşru bir hakları da vardı. Dolayısıyla heterodoks Kızılbaş dinini meşrulaştırmaya ek olarak, söz konusu bu asi talebe-eşkıyalar da XVI. yüzyıl sonunda Anadolu topraklarında oldukça yaygın oldukları için, Celali asiler isyan etme tavrının bir "ana akım" Sünni çeşidine de epeyce aşinaydılar.

Gelgelelim Celali isyancılar dinsel meşrulaştırmanın bu türüne de hiç karışmadılar. Ele geçirilen eşkıyaların veya asilerin motifleri hakkında konuştukları birkaç örnekten birine bakılırsa, dinsel teşkilata karşı açık düşmanlık görüyo-

71 Susan Naquin, *Shantung Rebellion: The Wang Lun Uprising of 1774* (New Haven Conn.: Yale University Press, 1981).

72 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s.85-108.

ruz.[73] Çorum sancağında 1003'lerden (1594-95) hemen önce ele geçirilen bir eşkıya çetesinin başı, yerel bir kadıyla kan davası gütmekteydi ve oldukça dikkat çekici suçlarından en azından bazıları bu ihtilafa dayandırılabilir. Eşkıyalar kadının evine iki kez saldırmış ve hizmetkârlarından birini öldürüp mallarını yağmalamışlardı. Fakat daha da manidar olanı, saldırganlar kadının ulema mensubu olduğunu simgeleyen "İmam-ı Azam tacı"nı bulmuşlar ve sarığı kılıçlarıyla paramparça etmişlerdi; ayrıca, eğer kadı orada olsaydı, ona da aynı muamalede bulunacaklarını da söylemişlerdi. Ulema dünyasına yönelik düşmanlıkları, sonunda yakalanmalarından hemen önce çete mensuplarının tavırlarında da aşikârdı. Söz konusu soyguncular Osmanlı merkezî idaresinin hizmetindeki bir asker çetesi tarafından izlenmiş ve eşkıyalara teslim olmaları çağrısında bulunduklarında *şeriat* cevabını almışlardı. Cevap hem askerlere hem de şeriata küçük bir göndermeydi. Bu, eşkıyaların dinsel teşkilatı açıkça küçümsedikleri anlamına geliyordu. Her halükârda saldırdıkları kadı onların ciddi bir şekilde cezalandırılmaları için elinden geleni yapmış ve vakanın oldukça renkli bir hikâyesi kayıtlara eklenmiştir.

Bu türde tek bir belge genelleme yapmaya izin vermez. Fakat yine de, XVI. yüzyıl sonlarındaki Anadolu'da yan yana üç çeşit isyanın çıktığı sonucuna varabiliriz. Talebeler mezun olduktan sonra iş güvencesi için isyan etmişler; köy kökenli askerler ise imtiyazlı askeriye sınıfına giriş hakkı için savaşmışlardı. Kızılbaşlara yapılan zulümlerse aralıklarla sürmüştü ve "normal" dinsel uygulamalarının ne zaman sona erip de isyan hareketlerinin başladığını söylemek kolay değildir.[74] Bununla birlikte, Safevi hükümdarlığının Şah Abbas'ın hükümdarlığı altında Şii olmasıyla birlikte istikrarlı bir devlete dönüşmesi, heterodoks Anadolu aşiret mensup-

73 Faroqhi, "The Life and Death of Outlaws in Çorum," (ed.) Ingeborg Baldauf, Suraiya Faroqhi, Rudolf/Vesely, *Armağan, Festschrift fur Andreas Tietze* (Prag: Enigma Corporation); s. 59-77 (1994).

74 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting* (1984), s. 66

larının Osmanlı devleti için daha az bir tehdit unsuruymuş gibi görülmesine yol açtı; Kızılbaş aşiretleriyse İsfahan'da büyüyen bir bürokrasi tarafından marjinalleştirileceklerdi.[75]

Anadolu heretiklerine karşı Osmanlı resmî politikası da toptan yok etme işleminden gönülsüz bir uzlaşmaya dönüştü. Yeniçerilerin belirli heterodoks zaviyelere ve şeyhlerine yakınlıkları da muhtemelen bu uzlaşmaya olanak sağlamıştı; ayrıca kimi ulemanın medrese talebesi isyanlarına yakınlık beslemesi de ayaklanmaları cesaretlendirdi.[76] Ne türden olursa olsun dinsel bir meşrulaştırmayla birlikte ayaklanmalar da 1600'lerden sonra Anadolu'da daha az meydana gelecekti; paralı askerlerin isyanları ve düzenli askerlere, kullara karşı savaşlarıysa görünüşe bakılırsa dinsel bağlamda gerekçelendirilmemişti.

Öte yandan, yüzeyden asla uzak olmayan isyanlar ile dinsel tartışmalar XVII. yüzyıl boyunca İstanbul'da da eksik olmadı. Sultan IV. Murad zaman zaman Kadızadelilerle ittifak kurdu; ki Kadızadeliler Kuran'da ya da sünnette geçmeyen her türlü uygulamaya düşmandılar ve heretik saydıkları tüm tarikat yandaşlarıyla da sık sık çatıştılar.[77] Bu ihtilaflar kamuoyunun önünde cereyan etti ve XVII. yüzyılın başıbozukları için (XVI. yüzyıldaki öncelleri için Kızılbaş veya talebe isyanlarında olduğu gibi) aşina olsa gerektir. Fakat Kadızadeliler ile derviş rakipleri arasında hiçbir şekilde kabul edilmemiş ideolojik farklılıklar arasında paralı asker isyanlarına dair bir kanıta sahip değiliz. Bu nedenle mantıken şu sonuca varabiliriz: XVI. ve XVII. yüzyıllarda Anadolu'da yaşanan isyanların en önemli öğesini oluşturan paralı askerler, giriştikleri ayaklanmalarını gerekçelendirmek için dinî rengi olan bir ideoloji arayışına girmemişlerdir. İşte bu

75 Hans Robert Roemer, "Die turkmenischen Qızılbas, Gründer und Opfer der safawidischen Theokratie," *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 135, 2, 228-240 (1985).

76 Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (1963), s. 117.

77 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik* (İstanbul: Inkilap Kitabevi, 1953), s. 160 vd.; Madeline Zilfi, "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul," *Journal of Near Eastern Studies*, 45, 4 (1986), 251-269.

fark da onları sadece aşiret mensupları, medrese talebeleri ve İstanbullulardan değil, ulemaya ve heterodoks Bektaşi dervişlerine olan bağları önemli bir rol oynayan baş rakipleri yeniçerilerden de ayırıyordu.[78] Hem Çin hem de Osmanlı bağlamlarında, meşrulaştırılan bir dinsel ideoloji isyancı halktan kişiler için bir güç kaynağı meydana getirmişse, Osmanlı eşkıya ordularının merkezî hükümeti düşürmek için neden yeterince taraftar toplayamadığını bu meyanda bir dereceye kadar isyancı eşkıya eksikliği açıklayabilir.

SONUÇ

Halil İnalcık XVII. yüzyıl isyanlarını, Anadolu vergi yükümlüleri tarafından sultanın kullarının imtiyazlarını paylaşma çabaları olarak yorumlamıştır. Bu iktidarı elde etmeye çalışmak mümkündür; çünkü Osmanlı devleti, sık sık bunu yapmaya kalkışsa da, tebaayı silahsızlandırmayı asla başaramamıştı. Tebaa konumundaki başıbozuklar, üst mevkilerde siyasi destek kazanmadıkça, düzenli birliklere yükseltilmeyi hayal bile edemezlerdi; dolayısıyla da isyanlar, Osmanlı başıbozukları açısından siyasi merkezde bir nebze kontrol kazanma çabasını da içermekteydi. Kimi paşalar paralı askerlerin yanında yer almaya ve onların çıkarlarını İstanbul'da temsil etmeye gönüllüydüler.[79] Fakat bir kılavuz varsayım olarak, böyle ittifakların görece kırılgan olduğunu da varsayıyorum. Paralı askerlerin büyük bölümü sürekli biçimde başkentte konuşlanamıyordu ve bu da onların Osmanlı kurumu içindeki ittifaklarına baskı uygulama kapasitelerini de sınırlıyordu. Ek olarak, paralı askerler sınırlı bir derecede bile siyasi meşruluğa sahip değillerdi. Sonuç olarak müttefiklerin sık sık pazarlığa oturması gerekiyordu ve bu gidişat da XVII. ve XVIII. yüzyıldaki Osmanlı siyasetine istikrarsızlık katmıştı.

78 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943-44), c. I. s, 148-130; Rifa'at Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1984), s. 27 vd.

79 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," (1980), s. 297-298 vd.

Osmanlı paralı askerlerinin, nüfusun diğer gruplarıyla sağlam ittifaklar kuramamaları, belki de meşru bir ideolojilerinin olmayışının doğal sonucu olarak görülebilir. Osmanlı toplumunda sultanın siyasi konumu yalnızca savaş başarılarına değil, camiler, okullar ve aşevleri yaptırmasının yanı sıra Mekke hacılarına sahip çıkmasına da bağlıydı.[80] Peygamberin veya Türk-Tatar geleneğindeki fatihlerin soyundan gelme iddiasında bulunamayan Osmanlı hükümdarları kendilerine bu şekilde sağlam bir meşruluk zemini kurmayı başarmışlardı; esnaflar, Kızılbaş göçerler, hatta yeniçeriler de kutsal şahıslarla kendi bağlarını geliştirmişlerdi.[81] Buna karşılık paralı askerler sadece, dinsel ve siyasal olarak kolayca gayri meşru ilan edilebilecek, geçici bir kimlik oluşturabilmişlerdi.

Paralı askerlerin hak taleplerinin meşruluğundaki bu özel söylem eksikliği, bunların örgütlerinin değişkenliğiyle de ilişkilendirilebilir belki. Ortaçağ İslam tarihi öğrencileri, *bütün* İslami toplumlarda örgütsel bağların zayıf olduğunu öne sürmüşlerdir. Abbasi siyasi geleneği yerel cemaatlerin arasında bağların oluşumunu engellemiş ve şeriat da Müslüman bireyler (en azından erkekler söz konusu olduğunda) ile bütün olarak inananlar toplumu arasındaki aracı yapıların varlığını kabul etmemişti.[82] Osmanlı öncesi dönemde öyle de olsa, Osmanlı zamanında ulema, dervişler, zanaatkâr loncalarının yanında ve hepsinden öte imtiyazlı askerî ve idari memurlar (*kul*) güçlü ve çoğunlukla karmaşık yapılı teşkilatlar içinde örgütlenmişlerdi; bu yolla maddi çıkarlarını desteklemenin yanı sıra mensuplarının sadakatlarine de hakim oluyorlardı. Burada yine, karşımıza diğerlerine

80 Osmanlı meşruluğunun daha geniş açıklaması için bkz. Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme, 1987), s. 18-21.

81 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Âli 1541-1600* (Princeton: Princeton University Press, 1986), s. 272-292.

82 Isa M. Lapidus'un bu görüşlerinin bir tartışması için bkz. *Müslim Cities in the later Middle Ages* (Cambridge MA: Harvard Uni. Press, 1967), s. 1-8.

göre daha zayıf durumda olan tebaadan devşirilmiş paralı askerler çıkar. Ulema gibi yaygın bir *cursus honorum* sahibi değillerdi; ne de ulemanın yönettiği ve bundan geçimini sağlayıp prestij elde ettiği camiler ile diğer dinî vakıflar gibi uzun vadeli kurumlara bağlıydılar. Bu sosyal bağlar, sadece sultana veya vezirlere yağcılık etmenin sağlayabilecekleri değil, geçici olarak isyan eden paralı askerlere katılmış ulemada da gözlenen fikir değişikliğini açıklar. Ayrıca paralı asker grupları da, derviş tekkeleri gibi bir sosyal odağa sahip değillerdi. Köylüleri ve göçebeleri bir araya getirdikleri için bu tekkelerin kırsal hayatta çok büyük önemi vardı. Bazı dervişler, yerel idarecilerce bile kontrol edilmeyen taşra topraklarından merkezî hükümete iletişim akışını sağlıyorlardı ve şehirli işsiz güçsüz takımına sosyal hayat merkezi sunmaları da aynı şekilde önemliydi. Paralı askerler en fazla kahvehaneler ve tavernalarda toplanırdı. Alkollü içki tüketimi, paralı askerlerin ayıplanacak fakat köklü bir alışkanlığı olarak görülürdü; ki bu durumun yerleşik Osmanlıların başıbozukları "saygınlığı olmayan" kişiler olarak sayma eğilimlerine de katkısı olmuştu.[83] Evliya Çelebi de zaman zaman, paralı asker kumandanlarının hayatlarını betimleyen dramatik olaylara ve kaderin cilvelerine duyduğu yakınlığı göstermiştir.[84] Fakat onların adamları, XVII. yüzyıl düzenini zaman zaman temellerinden sarsmış olmalarına rağmen, benzer ilgiyi göstermeye değer bulunmamışlardı.

Osmanlı başıbozukları bir *ocak*a bağlanma iddiasında da bulunamazlardı; esasında askerî birlikler olan bu ocaklar XVIII. yüzyılda milis kuvvetlerine dönmüş; yeniçeriler, topçular, istihkamcılar ve diğerlerine devlet gücünün kullanımında mütevazı bir pay vermişti. Dahası bu ocaklar mensuplarına aş ve aralarından bekâr olanlara kışlada yatacak yer sağlıyordu. Hatta bir ücret karşılığında, ölen askerin

83 Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)," *JESHO*, XXXV, 1-39 (1992).

84 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 10 c. (İstanbul: İkdam Matbaası); özellikle bkz. 2. ve 3. ciltler. Joyce Matthews'in bu konuyu ele aldığı yayımlanmamış master tezini görmedim.

veya milisin taşınmazlarının, mirasçıları tarafından tahsil edilebilmesini dahi sağlıyorlardı.[85] Buna karşın paralı asker çeteleri üstünkörü yapılanmışlardı; liderlere sahiptiler, fakat istikrarlı bir hiyerarşileri yoktu ve askerî birliklere katılan Osmanlı zanaatkârlarının onbinlercesinin elde ettiği imtiyazların hiçbirine sahip değillerdi.

Bu nedenlerle de XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı paralı askerlerini yerleşik bir toplumun dışlanmışları olarak saymalıyız. Köylerinden ayrılmış –veya çıkarılmış– ve aile veya komşuluk bağlarının bir köylüye verebileceği tüm güveni kaybetmişlerdi. Üstelik Osmanlı şehir ahalisinin hayatlarını oluşturan örgütlerden hiçbirine girmeyi de beceremişlerdi: "Kapıkulu" sayılan yeniçeriler ve diğer askerler tarafından işgal edilmiş devlet organının daha dış sınırlarından hiç bahsetmiyoruz bile. Kurulu birliklere girmek için, gerekirse kırsal bölgelere verdikleri muazzam zararın yanı sıra içine girdikleri hummalı mücadeleleri, ancak toplum dışına atılmış konumlarının bütün tehlikeleri göz önüne alınırsa açıklanabilir.

*

Bu makale, Rockefeller bursuyla Washington Üniversite, St. Louis'de bulunduğum sırada yazıldı. Nazik yardımları için Cornell Fleischer'e teşekkür ederim.

85 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943-44), c. 1, s. 285-320.

VI

SİYAHİ KÖLELERİN VE AZATLILARIN ŞENLİKLERİ (AYDIN, 1576)

Osmanlı'da kölelik son yıllarda oldukça revaçta bir konu haline geldi. Belki de bu, Amerika'daki kölelik ve okyanus ötesi köle ticaretine dair araştırmalarının çokluğunun dolaylı bir sonucu olabilir. Modern köleliğe dair araştırmalar, klasik Yunan ve Roma'nın "köle toplumları"yla uğraşan araştırmacıları etkilemiş ve aynı bağlamda Avrupalı olmayan kölelik konusunda da bir ilgi uyandırmıştır. Sör Moses Finley ve Keith Hopkins gibi klasik antikçağ uzmanları Atina, Roma, Karayipler, Brezilya ve Birleşik Devletler'in güney eyaletlerindeki köle sahipliği konusundaki benzerliklere vurgular yapmışlar ve bu beş Avrupalı-Amerikalı toplumu, insanlık tarihinde elitlerin servetinin önemli derecede kölelerin emekleri üstüne inşa edildiği tek örnekler olarak belirlemişlerdir.[1] Aslında bu tam olarak rahatlatıcı bir gerçek değil ve Doğu Afrika'daki köle ticaretiyle uğraşan pek çok araştırmacı, ticaretin kendisine ve bunu sona erdirmek için XIX. yüzyıldaki İngiliz çabalarından çok daha az yoğunlaşmışlardır. Aynı zamanda, köleliğin sadece Avrupalı bir kurum olmadığına dair bir mazeret beyanı da, Avrupa köleliğini tartışan tarihçiler tarafından mutlaka dile getirilmiş olmasa dahi, belirtilmiştir.

Osmanlı'daki köleliğe yönelik ilginin bir diğer nedeni de, tamamen olmasa da büyük ölçüde arşiv belgelerine dayanan

1 M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (Harmondsworth, Penguin Books Ltd., 1983), s.9. Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves, Sociological Studies in Roman History*, c. I (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 9.

bu nicel tarihin, II. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu tarihyazımında baş uğraşlardan biri haline gelmesi gerçeğidir. Nicel araştırmalar elbette elit gruplarına odaklanabilir. Fakat uzun vadede, böylesi araştırmalara ilgi duyan araştırmacılar, Osmanlı âleminin çok nadir belgelenmiş köylü ve göçebeleriyle değilse bile, en azından siyasi elitin dışında kalan şehirli sakinleriyle de ilgileneceklerdir. Önceden Osmanlı İmparatorluğu'na ait çeşitli ülkelerde, çoğu büyük ve birkaç küçük şehrin kadı sicilleri günümüze dek gelmiştir. Kadı sicilleri yerel işlemleri yansıttığı için vergi mükellefi olmayıp da bu nedenle Osmanlı merkezî hükümetince hazırlanan belgelerde genellikle göz önüne alınmayan kadınlar ve köleler hakkında birtakım şeyler öğrenilebilir. Böylece nicel tarih ve "aşağıdan tarih" birleştirilmiştir ve şimdi Osmanlı kölelerine dair, birkaç yıl öncesine kadar mümkün görünebileceğinden çok daha fazla şey biliyoruz.[2]

Kadı sicillerinden sağlanan bilgi standartlaşmıştır ve bu nicel bir yaklaşımı faydalı hale getirir. Satışlar ve kölelerin azat edilmesine dair kayıtlarda efendilerin ve kölelerin ad-

2 Krş. Lucette Valensi, "Esclavage chrétien et esclavage noir à Tunis au XVIIIe siècle," *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 22 (1967), 1267-1288; Otto Meinardus, "The Upper Egyptian Practice of the Making of Eunuchs in the XVIIIth and XIX Century," *Zeitschrift für Ethnologie*, 94, 1 (1969), 47-58; Alan Fisher, "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales," *Boğaziçi Üniversitesi Hümaniter Bilimler Dergisi*, VI (1978), 149-174; Terence Walz, *Trade between Egypt and Bilad as-Sudan* (Kahire, IFAO, 1978); Halil Sahillioğlu, "XV. Yüzyılın Sonu ile XVI. Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980 özel sayısı), 67-138; Ehud Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression: 1840-1890* (Princeton: Princeton Uni. Press, 1982); Ehud Toledano, "The Imperial Eunuchs of Istanbul: From Africa to the Heart of Islam," *Middle Eastern Studies*, 3 (1984), 379-390; Ronald Jennings, "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXX (1987), 286-302; Judith E. Tucker, *Women in the Nineteenth-Century Egypt* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985), s. 164-193.

ları, bazen kölenin nereden ithal edildiğine dair bilgiler, hatta kölenin el değiştirme fiyatı bile sıklıkla yer alır. İsimden kölenin Müslümanlığa geçip geçmediğini anlamak da mümkündür. Ek olarak, bir kölenin özel hizmetler karşılığında özgürlüğünü elde etmesiyle ilgili oldukça fazla sayıda anlaşmalar da kaydedilmiştir; ki bu bilgiler Bursa veya Kahire gibi şehirlerde iş gücünün bir parçası olarak kölelerin önemini ölçmemize de imkân sağlamaktadır. Üstelik köle satışlarının gerçekleşme ve köle tacirlerinin işleyiş tarzları da aynı şekilde satış veya azatlık kayıtlarının yardımıyla izlenebilir.[3]

Bu sorular temel olmasına rağmen, geride hâlâ önemli boşluklar kalmaktadır. İşte bu nedenle de Osmanlı kölelerinin dinî uygulamaları hakkında şu anda fazla bir şey söyleyemeyiz; ki Roma antik çağı söz konusu olduğunda gayet kapsamlı bir şekilde işlenmiş bir temadır.[4] Hal böyle iken, Roma kölelerinin dinî uygulamaları üstüne yapılan araştırmalar cenaze ve kült törenleriyle ilgili yazıtlara dayanır, oysa bunun Osmanlı bağlamındaki yaklaşık karşılığı, yani dinî vakıflarla ilgili kayıtlar, kölelik meseleleriyle ilgilenen tarihçilerin sadece çok azını ilgilendirmiştir.[5] Aynı şekilde ne de efendiler ile köleler veya aynı kökenden gelip aynı bölgede ve tek bir yerde çalışan köleler arasındaki ilişkilere dair tutarlı bir şey biliyoruz. Belirli zamanlarda ve belirli yerlerde kaçan kölelerin varlığının bir anlığına umut vermesi, evlerine doğru uzun bir dönüş yolculuğuna başlamadan önce kölelere barınma olanağı sağlayan birtakım iletişim ağlarının var olduğunu da göstermektedir.[6] Fakat bu türden sorunlarla

3 Krş. Sahillioğlu, "XV. Yüzyılın Sonu ile XVI. Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri" ve Walz, *Trade between Egypt and Bilad as-Sudan*, pek çok yerde.

4 Franz Bömer, *Untersuchungen über die Lage der Sklaven in Griechenland und in Rom* (Mainz, Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1957).

5 Bir istisna için krş. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi (ed.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli* (İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970), s. XXV-XXVII.

6 Atina'daki bir rahibe manastırını içeren bir örnek için krş. Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Mühimme Defterleri (MD) 48, s. 121, n. 323 (990/1582).

ilgilenildiğinde, nicel araştırma için kullanılabilecek kayıtlar daima yetersiz kalacak ve temel olarak sadece elimizdeki belgelerde anlatılan tek tek vakaların çözümlemelerine bel bağlamamız gerekecek.

VAKANIN OLGULARI

Böyle bir örnek Batı Anadolu'daki Aydın vilayetinde yaşanmıştır ve 983 Zilkadesi'nin son gününde (1 Mart 1576) kaydedilmiştir.[7] Aydın beyi ve kadısına, kölelerin ve azatlıların aralarında toplanmayı âdet haline getirdikleri haberi gitmişti. Bu toplantıya katılanlar içinden kendilerine bir bey, bir kadı ve bir kethüda seçmişlerdi. Bu "memurlar"ın liderliği altında üç gün boyunca herhalde bir nevi şenlik (*fisk u fesad*) yapmışlardı. Üstelik kendilerine katılmayı reddeden diğer Afrikalılara ve kölelerine katılma izni vermeyen köle sahiplerine de aleni bir düşmanlık sergilenmişti. Şeriata aykırı olan diğer kötülüklerden ayrı olarak, bu şenliğe katılanlar, iddiaya göre bölgeden birkaç Müslümanı öldürmüş, koyunlar ve başka yiyecek maddeleri de çalmışlardı. Şimdi (durumu tarif etmek için bu terim kullanılabilirse), bu şenliklerin zamanı yine yaklaşmaktaydı ve sultan da beylerbeyi ve kadılara, azatlı siyahilerin ve köle sahiplerinin üzerinde baskı kurmaları görevini yerine getirmelerini emretmişti: Azatlılar bu toplantılara katılmaktan imtina etmeli ve sessizliğe bürünmeli (*kendü hallerinde olalar*), köle sahipleriyse kölelerini şenliklere katılmaktan men etmeliydi. Buna boyun eğmeyenlerse kürek cezasına çarptırılmakla tehdit ediliyordu ve fermanın bir kopyası, herhalde muhattaplarına iletilmek üzere Müderris Mehmed adlı bir şahsa verilmişti.

OSMANLI SİYAHİLERİ ARASINDAKİ ŞENLİKLER

Siyahilerin özel şenlikleri zaman zaman günümüz Türkiye'sinden de bildirilmiştir. Pertev Naili Boratav iki makalesinde, hastaların iyileştirilmesi amacıyla "tütsü yakma" (şu

7 MD 27, s. 306, n. 31 (983/1576).

andaki bağlamda bizi ilgilendirmiyor) ile ilgili bilgilerin yanı sıra İstanbul ve İzmir'de kutlanan "Dana Bayramı"nı da işlemişti.[8] 1949'a gelindiğinde bu bayram artık kutlanmamakla birlikte, mevcut anlatılar Sultan II. Abdülhamit'in hükümdarlığı sırasında (1876-1909), hatta muhtemelen Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile revaçta olduğunu göstermektedir. Esas kutlama başlamadan önce, bir miktar para toplanır ve özellikle varlıklı olanların hediyeler vermesine de dikkat edilirdi. Bundan sonra bir dana (İzmir'de ayrıca iki keçi) satın alınırdı. Önce keçiler kesilip yenirdi; dana ise kurban edilip yenmeden önce güzelce süslenir ve sokaklarda dolaştırılırdı.

Kutlamaların süresiyse farklı tanıklıklara göre değişiklik gösteriyor: Avni Sap dört hafta sürdüğünü öne sürerken, Boratav'ın diğer baş kaynağı Havva Nine'nin (soyadı bilinmiyor) anlatımına göreyse sadece bir hafta sürer gibidir. Dahası Sap, bayramın kesin tarihini temmuz sonu ile ağustos başı olarak verirken; Havva Nine ise bunun kesin bir tarihinin olmadığını, ama bayramın daima, yazın başlangıcını gösteren Hıdırellez'den sonra kutlandığını ileri sürer.

Avni Sap ve Havva Nine'nin anlatımları, bu bayramlarda bir tür şifacı olan *godiya*ya atfedilen eski rol konusunda da değişiklik göstermektedir: Havva Nine bu kişilikten sadece özel şifa verme ritüelleri bağlamında bahsediyor. Ayrıca Havva Nine, sadece kısaca değindiği ve diğer kaynak kişilerin hiç bahsetmediği, sonbaharda yapılan bir ortak kutlamayı da hatırlamaktadır.

Afrikalı topluluğun İzmir'deki kutlamaları bölgedeki okumuş ve kültürlü insanların fazla ilgisini çekmiş gibi görünmezken, İstanbul'dakiler bu kutlamaları zaman zaman yazmıştır. Boratav "Dana Bayramı" ile ilgili birtakım betimlemeler de derlemiştir.[9] Başka türde bir kutlama da, romancı

8 Pertev Naili Boratav, "The Negro in Turkish Folklore," *Journal of American Folklore*, 64 (1951), 83-88; Pertev Naili Boratav, "Les Noirs dans le folklore turc et le folklore des Noirs de Turquie," *Journal de Société des Africanistes*, XXVIII (1958), 7-23.

9 Boratav, "Les Noirs dans le folklore turc et le folklore des Noirs de Turquie," s. 14 vd.

ve kısa öykü yazarı Aziz Nesin tarafından kaydedilmiştir. İlk kez 1966'da yayımlanmakla birlikte, 1910'lar 1920'ler İstanbul'unu yansıtan otobiyografisinde Aziz Nesin, Türk kadınlarının sadece izleyici olarak katıldığı, siyahi kadınların bir törenini kaydeder.[10] Bu bayram mayıs ayında şehir dışında kutlanıyordu ve İstanbullu kadınlar sanki pikniğe gidiyorlarmış gibi hazırlanıp katılıyorlardı. Kutlamaya etkin olarak katılan Afrikalı kadınlarsa burada gruplar halinde dans ediyorlardı ve muhtemelen küçük olduğu için bu kutlamalara katılabilen yazar, bu kadınları çıkardıkları sesleri oldukça şaşırtıcı bulmuştu. Daha sonra kimileri çığlık atmaya ve feryat etmeye başlamış, en sonunda transa geçmişler ve kendilerinin çevreleyen ormanın derinliklerinde teker teker gözden yitmişlerdi. Bir süre sonra, rayihalı bitkilerle geri dönmüşler, bunların bir kısmı ilaç niyetine satılmış, diğerleri de yakılmış ve etrafa hoş bir koku salmışlardı. Havva Nine'nin tanımladığı şifa verme ritüelleriyle belki de bir ilgisi olan bu tören, ikindi vakti sona ermişti.

Osmanlı topraklarındaki bir siyahi topluluk bayramına dair son bir anlatıyı da İngiliz gezgin James Richardson'dan yazdıklarından saptayabildim.[11] Bu anlatı Libya'nın güneybatısındaki Gadames yerleşimiyle ilgilidir; ki burası aslında 1820'lere kadar Tunus ve Trablusgarp'a (Libya) siyahi köle ithal eden kervanların ana konaklama noktalarından biri olmuştur.[12] 1845 ve 1846'da bölgeyi ziyaret eden Richardson, kendisi de köle olmasına rağmen, şehirdeki diğer kölelerin

10 Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* (Ankara, Bilgi Yayınevi, düzeltilmiş üçüncü baskı 1972).

11 James Richardson, *Travels in the Great Desert of Sahara in the years of 1845 ve 1846*, 2 cilt (Londra, Richard Beatley, 1848); krş. c. 1. s. 101-102, 223-224, 279-280,302 ve c. 2, s. 39-40,377-380. Bu referansı Allan G. B. Fisher ve Humprey J. Fisher'e borçluyum: *Slavery and Muslim Society in Africa. The Institution in Saharan and Sudanic Africa and the Trans-Saharan Trade* (Garden City NY, Doubleday & Company, 1971).

12 Khélifa Chater, *Dépendance et mutations précoloniales. La régence de Tunis de 1815 à 1857* (Tunus, Publications de l'Universite de Tunis, 1984), s. 142.

iyi davranmalarından sorumlu olan bir siyahi şeyhin varlığından söz eder. Eğer bu "kölelerin şeyhi" rivayetine inanılacak olursa, bu kişinin hatırı sayılır bir ahlaki otoritesinin olması gerekiyor, ama bununla birlikte Gadames'teki köle kutlamalarında herhangi bir rol oynarmış gibi görünmez. Bu bayramlar arasında, Richardson bir "Kadir Gecesi" kutlamasından bahseder; Kuran'ın inişi, yerel olarak "köle oyunu" diye bilinen oyunlar ve dansların birbirini izlemesiyle kutlanmıştır. Bu kutlamalardan bahsederken, Richardson, sadece erkek köleler tarafından icra edilen, halka biçiminde bir danstan ayrıntılar verir. Bu kişiler bir liderin etrafında dans etmektedirler ve temponun hızlanmasıyla birlikte heyecana gelen katılımcılar, lideri dışarı atmışlardır. Bundan sonra da çiftler dans etmiştir, fakat Richardson'ın bayramın bu kısmıyla ilgili anlatımı fazlasıyla üstünkörüdür.

Richardson'ın Gadames'te tanık olduğu bir diğer köle bayramıysa bir mezarlık ziyareti içermektedir. Girişteki şarkı söyleme ve dans etme safhasından sonra, ölüler ziyaret edilmiş ve kadın katılımcılar "*bekhour* tütsüsü" yakmışlardı.[13] Kölelerin mezarlığı diğer özgür insanların mezarlarından ayrılmıştı. Ziyaret sona erdikten sonraysa köleler "kendilerine ayrılmış bir bahçeye gittiler ve orada dans edip şarkılar söylediler, köle olduklarını unuttular."[14] Kimi kölelerin üzerinde ödünç alınmış fitilli tüfekler vardı ve bunlarla havaya ateş açıyorlardı. Richardson bu bayrama katılan köle kadınların renkli giysileri ve takıları üzerine yorumlar yapar, aynı şekilde Kadir Gecesi'nde dans eden erkek dansçıların şıklığını da belirtir. Anlaşıldığı kadarıyla bu bayramlara katılan izleyiciler de vardır. Richardson, yanında siyahi uşağı olduğu halde kendisinin orada bulunmasının mevzu olduğundan bahsetmezken, kimi Gadameslilerin kölelerin dansını seyretmek için bahçeye geldiklerini açıkça ifade eder. Sadece birkaç gün sonrasında, bir diğer ölülerin anılması töreni gerçekleşmiştir: Bu tören işlek bir pazar alanının (*suk*) tam ortasında, ağır bir ayin dansıyla başlamıştır

13 Richardson, *Travels in the Great Desert of Sahara...*, c. I, s. 279.

14 Richardson, *Travels in the Great Desert of Sahara...*, c. I., s. 280.

ve hem erkekler hem de kadınlar en güzel giysileri içindedir. Yine fitilli tüfekler, muhtemelen erkek dansçılar tarafından taşınmıştır ve kadınların ellerindeyse tütsüler vardır. Dansı yine mezarların ziyaret edilmesi izlemiştir. Bu bağlamda Richardson, herhalde Gadamesli izleyicilerin ona aktardıkları düşünceleri de yansıtarak; İslama sahip çıkan kölelerin sınırlı anlayışları ve yerel kölelerin dinî inançlarının karakterize eden paganist ve İslami inançların birleştirilmesi üstüne çeşitli yorumlar da yapar.

Çöldeki Ghat şehrinde, yine Richardson'ın tanık olduğu bir bayramda, şehrin köleleri, seyir halindeki köle kervanından birkaç ayrıcalıklıyla beraber, meydanda "gece yarısına kadar" dans edip şarkılar söylemişlerdir.[15] Ne yazık ki Richardson bu törenle ilgili hiçbir ayrıntı vermez, sadece bu bayramın vesile olduğu, henüz bölgeye ulaşan ve uzun zamandır orada olan köleler arasındaki iletişim fırsatları üzerine yorumlar yapar.

Özellikle, dışarıdan birisi olarak Richardson'ın, sadece yerel halka açık etkinliklere tanıklık edip kaydettiği göz önüne alındığında, Gadames'teki köleler arasındaki törensel hayatın zenginliği gerçekten çarpıcıdır. Gadames'teki kölelerin Orta Afrika'nın farklı bölgelerinden bir araya getirildiğini, bu dansları ve törenleri de birbirlerinden öğrenme olanakları olduğunu düşünebiliriz. Gadames'te köle sahiplerinin kölelerine, yalnızca bu bayramlara katılma izni vermekle kalmayıp, taşımaları için fitilli tüfekler ve muhtemelen güzel giysiler vermeleri de fazlasıyla dikkat çekicidir. Her iki tören de şehrin en işlek pazar meydanında başladığı halde, şehir otoritelerinin hiçbir şekilde müdahalede bulunmaması da bir başka dikkate değer özelliktir.

BİR YORUMLAMA ÇABASI

Burada toplanan bulgular esasen çeşitliliği nedeniyle kayda değer. Yetersiz belgeleme nedeniyle İzmir'deki Siyahi topluluğun sonbahar bayramını, Ghat'taki kutlamaları ve halihazırda hastalıkların iyileştirilmesi meselesiyle ilgilenmedi-

15 Richardson, *Travels in the Great Desert of Sahara...*, c. 2, s. 39.

ğimiz için özel şifa verme ritüellerini dışarıda tutsak dahi, yine de çeşitli kutlamalarla karşılaşırız. XVI. yüzyılda Aydın'da kutlanan ve amacı bilinmeyen o gürültülü ve şiddetli bayramların dışında, İstanbul'daki Afrikalı kadınlarının bahar bayramı, İstanbul ve İzmir'de gerçekleşen "Dana Bayramı"–ki bu, Kurban Bayramı'nın belirli özelliklerini kapsıyormuş gibi görünüyor– Gadames'teki iki ayrı ölü töreni ve yine Gadames'teki kölelerin Kadir Gecesi'nde gerçekleştirdikleri danslar var.

Afrikalı kutlamalarının zamanlamaları ve amaçlarındaki bu farklılık, bizim bakış açımızdan hayal kırıklığına yol açsa bile, kendi içinde hiç de şaşırtıcı değildir. En iyi bilinen çıkış bölgelerini söyleyecek olursak, siyahi köleler Orta Afrika'nın Sahra çölü kuşağının çok farklı bölgelerinden, Sinnar ve Darfur yoluyla Çad topraklarından getiriliyorlardı.[16] Köle tacirleriyse pazarladıkları kölelerin kesin kabile bağlantılarına genellikle herhangi bir ilgi de göstermezlerdi ve bu nedenle de bu konudaki bilgilerimiz epeyce kıttır.[17] Bununla birlikte duruma bakıldığında, herhangi bir bölgedeki siyahi kölelerin, Orta Afrika topluluklarında belgelenmiş geleneklerle illa örtüşmesi gerekmeyen çeşitli toplumsallaşma biçimleri geliştirmiş olmaları da pekâlâ mümkündür; ayrıca tarihe dayalı ikincil kaynaklarımız da bizlere Orta Afrika'da yapılan köle bayramlarıyla ilgili pek fazla bir şey de söylemiyor.[18]

16 Rex S. O'Fahey, "Slavery and the Slave trade in Dar Für," *Journal of African History*, XIV, 1 (1973), 29-43. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılda Orta Afrika'yla ilişkileri hakkında krş. B. G. Martin, "Kanem, Bornu and the Fazzan: Notes on the Political History of a Trade Route," *Journal of African History*, X, 1 (1969), 15-27.

17 Walz, *Trade between Egypt and Bilad as-Sudan*, s. 176, 5. not. Bu kurala bazı istisnalar için krş. Jennings, "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640."

18 Bununla birlikte bkz. Edmond Bernus, Suzanne Bernus, "L'évolution de la condition servile chez les toaregs sahéliens," (ed.) Claude Meillassoux, *L'esclavage en Afrique précolonia* (Paris, François Maspéro, 1975), s. 39: köleler ve efendilerin Ramazan orucunun bitişini ayrı ayrı kutlayış biçimlerine dair.

Bununla birlikte, XVI. yüzyılda Aydın bölgesinde olduğu gibi, XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyahi köleler ve azat edilenlerin, kendi bayram ritüellerini geliştirecek kadar birlik oluşturduklarını belirtmek önemlidir. Hıristiyan olarak kalmayı sürdüren Avrupalı esirlerin oldukça farklı durumları bir yana bırakılacak olunursa, Afrikalılar ortak bayramları kaydedilmiş tek köle grubu gibi görünmektedir.

Anlaşılan Aydın şenliği, bir zamandır Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleşik ve siyasi yapılanmasına aşina olan Afrikalılarca ortaya çıkarılmıştı. Anadolu'da olduğu gibi Osmanlı döneminde Mısır'da bey, kadı ve kethüda ile karşılaşılırdı, fakat XVIII. yüzyıldan önce Sudan'ın Müslüman bölgesinde kadılar dahi mutlaka tanınan figürler değildi.[19] Dahası, bu şenliklerin biçiminin kent ortamına aşina insanlar tarafından tasarlandığını da tahmin edebiliriz. Burada *bey* ünvanı büyük ihtimalle vilayet yöneticisini kastediyordu, kadılar orayla sınırlı olmasa da esas itibariyle kasabalarda mevcuttu ve *kethüda* ise genellikle kent kurgusunda yer alan lonca memurlarını veya etnik ve dinî grupların sözcülerini akla getirmektedir.

XVI. yüzyılda Aydın'daki bayramın zamanlaması göz önüne alındığında, muhtemelen eyaletin birden fazla yerinde kutlanan bayramlar, düzenli aralıklarla gerçekleşmekteydi. Hiçbir şekilde emin olmamakla birlikte, bunların yıllık olduklarını dahi tahmin edebiliriz. Eğer bayramlar herhangi bir şekilde Hicri takvimle ilişkilendirilmişse, fermanda bu mefhumdan bahsedilmiş olması da mümkündür; çünkü dinî bir arkaplan bu tür şamatacı kutlamaları daha da kınanır bir hale getiriyormuş gibi görünmektedir. Mart ayının başında söz konusu bayram tarihinin yaklaştığı söylendiği için,

19 Rex S. O'Fahey, "The Office of qadi in Dar Fūr. A Preliminary Inquiry," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XL, 1 (1977), 110-124. Muhtemelen XIX. yüzyılda Siyahilerin kadısı olarak bilinen bir Osmanlı memuru üzerine, krş. Boratav, "Les Noirs dans le folklore turc et le folklore des Noirs de Turquie," s. 13.

bu hadisenin baharda ve büyük olasılıkla da mayısta gerçekleştiğini tahmin edebiliriz; tıpkı 1920'lerin İstanbul'undaki kadınlar bayramı gibi. Bununla birlikte, Aziz Nesin'in anlatımına bakılırsa, bu ikincisi, Aydın'daki kutlamalar gibi üç gün boyunca değil, sadece bir gün sürüyormuş gibi görünüyor. Fakat o sırada sadece küçük bir çocuk olan yazarın, sadece tanıklık ettiği günü hatırlıyor olması da elbette mümkündür. Muhakkaktır ki, bir zamanlama söz konusu olduğunda, XVI. yüzyılda Aydın'daki kutlamalarının, Avni Sap'ın XX. yüzyılda İzmir'de tanıklık ettiği dört hafta boyunca süren cümbüşle hiçbir ilişkisi yoktu.

TOPLUMSAL GERİLİMLERİN DIŞA VURULMASI

Daha başka belgeler bulunana değin, XVI. yüzyılda Aydın'ın Afrikalı sakinlerinin, bayramlarına başkanlık etmeleri için kendi aralarından "yöneticiler" saptama nedenlerini tespit edemeyiz. Buna uzaktan bile olsa tek benzer örnek olan Gadames'teki kölelerin şeyhi de bu resme uymadığı için, Sap'ın anlattığına göre İzmir'deki *godiya* vakasıdır. Fakat görünüşe bakılırsa bu *godiya,* 1576 tarihli hükmün Aydın köleleri ve azatlılarının "bey" ve "kethüda"sına atıfta bulunmadığı, dinsel/büyülü güçlere sahip biriydi. Bu tür figürleri bu denli merak uyandırıcı hale getiren şey de, ortaçağ ve erken modern Avrupası'nın karnaval evrenine, yani bir festival kalabalığına nezaret eden "krallar," "başrahipler" ve "kraliçeler"in de ait olduğu gerçeğidir.[20] Bu "*reinages*" sıklıkla devrin nüfuzlularına karşı gelme öğesini barındırsalar bile, aynı zamanda geleneksel düzeni tekrar savunmak için de bir fırsat oluşturuyorlardı. Aydın kutlamasında, bu duruma karşı çıkma öğeleri de sahnelenmiş gibidir: Kölelerinin bayrama katılmasına izin vermeyen köle sahiplerine ve katılmayı red-

20 Krş. Natalie L. Davis, "La règle à l'envers," Natalie Z. Davis, *Les cultures du peuple. Rituels, savoirs et résistances au 16e siècle* (Paris, Aubier-Montaigne, 1979), s. 159-209.

deden azatlılara karşı yapılan misillemeler sayesinde söz konusu grubun dışarıdakilere karşı gücü teyit edilmişti. Burada aynı şekilde, varlıklı şehirlilerden ve köle bayramına bir katkıda bulunması istendiğinde bunun reddetmiş olan toprak ağalarından, yiyecek maddeleri ve özellikle koyunların çalındığı da tahmin edilebilir. Dahası, böylesi bir çerçevede ölümcül sonuçlara yol açabilen birtakım çekişmelerin yaşandığı dahi düşünülebilir.

Anlaşıldığı kadarıyla, Aydın'daki köle sahipleri ve idari otoritelerin tavrı, Richardson'ın 1840'lardaki Gadames için bildirdiği hafif kibirli hoşgörüden fersah fersah uzaktı. Aydın köleleri ve azatlılarının toplantılarına, İstanbul'daki yetkililerin dikkatini kimin çektiğini bilmediğimiz gibi, yapılan suçlamaların doğruluğunu da değerlendiremeyiz. Osmanlı hükümetinin emirlerini Aydın'a getiren müderris Mehmet'in, esas itibariyle meseleyi başkentteki yetkililere bildirmek üzere oraya gönderilmiş olması dahi kuvvetle muhtemeldir. Hatta bu yolculuğu ya köle saldırılarının kimi kurbanları veya genel olarak durumdan tedirgin olan köle sahipleri adına yapmış da olabilir. Bununla birlikte, arz ettiği suçlamalar fazlasıyla abartılmış dahi olsa, görünüşe bakılırsa, Aydın'da yaşayan ve sayıları herhalde pek fazla olmayan siyahi köleler ve azatlılar, 1840'larda Gadames'te yerleşik bir hayat sürdüren pek çok siyahi köleden daha fazla gerginliğe yol açmışlardı.

1576 tarihli hüküm, sadece ileri sürdüğü iddialar nedeniyle değil, aynı zamanda *söylemedikleriyle* de dikkate değer. Söz konusu devirde, çeşitli nedenlerle istenmeyen her türden insanı heretik olarak suçlamak alışılmış bir durumken, Aydın köleleri arasında en azından son gelenlerin henüz tamamıyla İslama geçmediği de farz edilebilir. Üstelik, Afrikalıların bayramlarında kadınların oldukça önemli bir rol oynuyor olmaları, sapkınlık suçlamalarını da özellikle kolaylaştırmış bir özellik olsa gerek. Bilgimizin sınırlılığı göz önüne alındığında, böylesi suçlamaların olmayışı pek de kolayca açıklanamaz.

Aklımıza gelen bir varsayım, Aydın'daki kölelerin sadece erkek kölelerden oluştuğudur; bu nedenle Afrikalıların dansları, diğer türlü olabileceği kadar eleştiriye yol açmamıştı. Bununla birlikte, erkek kölelerden oluşan büyük gruplar herhalde sadece ev hizmetlerinde değil, Osmanlı merkezî idaresinde yer alan nüfuzlu şahsiyetlere ait çeşitli çiftliklerde de çalıştırılıyorlardı. Böylesi çiftliklerde kölelerin varlığı İstanbul ve Edirne bölgelerinde belgelenmiştir; ki Aydın bölgesinin Osmanlı başkentiyle yakın ilişkileri de göz önüne alındığında, bu bölgedeki tarımsal üretimde çalıştırılan köleler az da olsa vardır.[21]

Kendi "görevliler"ini seçmek ve etraftaki diğer inatçı grup üyeleri üzerinde birtakım baskılar uygulamak için örgütsel bir uyum gereklidir. Efendilerinin sürekli kontrolü altında tekli ya da ikili üçlü gruplar halinde yerleştirilmelerindense, küçük bir köle grubu en azından yılın belirli bir bölümünde kendi düzenlerine bırakılmışlarsa eğer, bu tür bir uyuma erişmeleri daha da kolay olsa gerektir. Aydın'da çok sayıdaki küçük kasabalar düşünüldüğünde, böyle bir çiftlikte hizmet görmek, daha önceden kabul görmüş kent temelli siyasi kurumlarla aşina olmaya engel değildi. Fakat haliyle, bu tür bir açıklama şu an için daha ziyade sadece bir varsayım olarak kalacaktır.

SONUÇ

Yöntembilimsel bir bakış açısından incelendiğinde, Osmanlı köleliğinin yanı sıra diğer toplumsal görüngülerde nicel ve nitel analizin bir birleşiminden yararlanılabilir gibi görünüyor. Şimdilik, kaynakların yetersizliği göz önüne alındığında, iki analiz de fazla incelikli olamayacaktır. Fakat karşılaştırmalı tanıklık ve özellikle de Orta Afrika köleliği üstüne antropolojik çalışmalar, uzun vadede elimizdeki kısıtlı belgeleri en iyi şekilde kullanmamıza da yardımcı olacaktır. Kölelerin

21 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri," *Belgeler*, III, 5-6 (1966), s. 239 ve başka yerlerde.

faaliyette bulunduğu tarihsel çevreyi yeniden oluşturmaksa daha ziyade "geleneksel" tarihçilerin ilgi alanına girmektedir. Ama bu farklı yaklaşımları birleştirmekle, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan "sıradan insanlar"ın toplumsal bir tarihini oluşturabilecek ve salt Osmanlı devlet aygıtı çizgisinden uzaklaşabileceğiz.[22]

22 Bu makale yayınlandıktan sonra, meslektaş arkadaşlarım Osmanlı köleleri ve kadın bayramlarıyla ilgili başka kanıtlara da işaret ettiler. Börte Sagaster, *Im Harem von Istanbul, Osmanisch-türkische Fraunkultur im 19. Jahrhundert* (Rissen, E. C. Verlag, 1989) için Prof. Petra Kappert'e (Hamburg) teşekkür ederim.
Sayın Maren Fittschen MA, Reşat Nuri Güntekin'in *Miskinler Tekkesi* (İstanbul, çeşitli yayınevleri ve tarihler) adlı eserinde Dana Bayramı'nın etraflı bir tanımının yapıldığı konusunda beni bilgilendirdi. Bu yüzyılın başında Tunuslu Yahudi kadınların arasında gerçekleştirilen, hastaları iyileştirmek amacıyla toplu transa geçmeyi içeren bir törenin tarifini Dr. Heidi Stein'a (Leipzig) borçluyum: Albert Memmi, *Die Salzsäule* (Leipzig, 1978), s. 144 vd.

VII

ANKARA'DA KALPAZANLIK

Hırsızlar, soyguncular, katiller, kundakçılar ve kalpazanlar insan topluluklarının geniş kesimleri için tanıdık olsalar da, suçların hangi koşullar altında işlendiği meselesi oldukça özeldir. Bu gözlem, bir Orta Avrupa sosyalist mahallinde inandırıcı bir dedektiflik hikâyesinin nasıl yazılacağı üzerine (*preperestroika*) tartışmaların ardında yatar. XVII. yüzyılda Fransa'da yenidoğan bebeklerin terk edilmesini ya da XIX. yüzyılda Bavyera kırsalındaki bir kundakçıyı araştıran tarihçiler de belirli suçların belirli devirlere veya toplumlara özgü olduğunu bilirler.[1] Para kullanan bütün toplumlar aralarından kalpazanlar çıkaracaktır. Hal böyleyken, 1600'lerde Ankara'da aktif olup gümüş tellere ve kalıplara hile katan bir kalpazanın motivasyonları ve çalışma koşulları, XX. yüzyıl sonunda bir fotokopi makinesi kullanan karşılıkların-

1 Günter Ebert, *Männer im Keller husten, Ansichten zur Kriminalliteratur*. (Berlin/DAC: Das Neue Berlin, 1987), s. 102 vd., 1989 öncesi Doğu Almanya'da toplumsal olarak ortaya çıkan suçları saptamaya çalışır. Yazarın fazla iyimser oluşu ve ilşkili bütün bir suç dizisini dışarıda tutmasının konumuzla ilgisi yok; önemli olan bu problemin ortaya konuluşudur.

Erken modern dönem Fransa'da bebeklerin yaygın olarak terk edilmesi konusunda bkz. Pierre Chaunu ve Richard Gascon, *Histoire économique et sociale de la France*, c. 1. 1. (Paris: Presses Universitaires, 1977), s. 422.

XIX. yüzyılın sonlarında Bavyera kırsalında yaşanan kundaklamalar ve kundakçıların motivasyonları konusunda bkz. Regina Schulze, "Feuer im Dorf," (ed.) Heinz Reif, *Räuber, Volk und Obrigkeit, Studien zur Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, (Frankfurt/Main: Shurkamp, 1984), s. 100-52.

dan farklı olacaktır. Dolayısıyla burada belirlenen hedef Maj Sjöwall ile Per Wahlöö'nün bir polisiye kurgusuyla, yani başlangıç noktası olarak bir suç hikâyesini kullanmakla, bir toplum içindeki gerilimlerin tanımlanmasıyla karşılaştırılabilir.[2]

İKİ DAVA

Hikâye 1008 Muharrem ayında (Temmuz-Ağustos 1599) Ankara kadı sicillerine kaydedilmiştir.[3] O yaz günlerinde, isimlerini vermemeyi tercih eden Sabuni mahallesinden bir grup insan, komşuları boyacı Abdi bin Murad hakkında sahte sikkeler bastığı suçlamasıyla mahkeme önüne çıktılar. Yetkililer de bu suçlamaya geniş kapsamlı bir soruşturmayla yanıt verdiler. Vali şehirde olmadığı için bu görevi vekili Çelebi bin Mustafa üstlendi, Ankara kadılığınıysa müderris Mevlana Mehmed temsil etti. Kurul hızla harekete geçti ve Abdi'nin evini bastı. Evinin zeminin altında, gümüş işleme (veya kalpazanlık) işliklerinde kullanılan birtakım malzemeler bulundu: Bir örs, iki çekiç, gümüş bir tas, kuyumcu pensesi, tel çekmekte kullanılan ahşap bir alet, bir körük, bakır bir kalıp, ahşap bir levha ve bir miktar alüminyum. Abdi ise suç isnat edilen bu malzemeyi yakındaki Kütahya'da yaşayan bir Çingeneden aldığını öne sürerek, kanıtların varlığını açıklamaya çalıştı. Fakat araştırmanın devamı, toprak bir küpün içine gizlenmiş halde ve hâlâ sıcak bir kuyumcu ocağının yanı sıra sahte gümüş *guruş*ları ortaya çıkardı.

Bu keşfin üzerine, Abdi karısını suçladı ve araştırmayı yapan görevliler onun bastığını düşündükleri altın paraları nereye sakladığını sorduklarındaysa, bundan kesinlikle haberdar olmadığını söyleyerek inkâr etti. Ardından karısı da usulünce sorgulandı; fakat kadın ısrarla kocasının sırlarını kendisiyle paylaşmadığını söyledi. Ama bununla birlikte,

2 Maj Sjöwall ve Per Wahlöö'nün dedektif hikâyeleri, 1960'lar ve 70'lerin sonlarında Stockholm'de hem polislerin hem de yoksulların hüsranlarını açık bir şekilde tanımlamaktadır. Krş. *The Laughing Policeman*, çev. Alan Blair (New York: Vintage Books, 1977).

3 Ankara Kadı Sicilleri (AKS) 6, s. 88, n. 526.

Abdi'nin sırma çekmek için yanında bir çırak çalıştırdığını da belirtti; dahası, suça konu olan kanıtları kuyuya atmış olabileceğini de düşünüyordu. Çırak kaçtığı için aramalar bir sonuç vermedi ve soruşturmayı yürütenler de kuyuyu taramaya değmeyeceğini düşündüler. Fakat görünüşe bakılırsa Abdi'nin mahallede düşmanı çoktu ve bunlar, onun zaten kalpazanlık suçlamasıyla üç dört kez arandığı haberini derhal yetiştirdiler. Bununla birlikte Abdi her defasında kanunun elinden sıyrılmayı becermişti. Komşular onu kaşarlanmış bir kalpazan olmakla suçladıkları halde, sahte para bastığını gözleriyle hiç görmediklerini de kabul etmek zorunda kaldılar. Bundan sonra soruşturmacılar, zanlıyı, sahip olduğu şüpheli nesnelerle beraber halka sergilediler. Söz konusu alet edevat adamın kapısının önüne serilmişti ve bunların onun evinde bulunduğunu onaylaması istendi.[4] Kendisinden önce aynı şeyi söylemiş komşularına atıfta bulunarak, Abdi bu durumu rahatça doğruladı.

Vali vekilinin talebi üzerine, bütün bu bilgiler kadı sicillerine işlendi. Esasen, mevcut sicilde, ilgisi olmayan elli kalemden ayrılan ve bu konuyla ilgili iki kayıt bulunuyordu. İkinci versiyon birincisinde yer almayan kimi ayrıntıları içerdiğine göre, muhtemelen önceden gözden kaçmış ve formüle etmekteki hataları düzeltmek için tanıkların ifadelerini birleştirmek için yazılmıştı.[5] Önceden anonim olan Abdi'nin karısı şimdi Bacı bint-i [kızı] Boyacı Dede olarak kayda geçmiş, Kütahyalı Çingenenin Şeyhli mahallesinden geldiği ilave edilmiş ve suç unsuru malzemelere tamamlanmamış akçeler ve düşük ayarlı (*zuyuf*) gümüş parçaları da eklenmişti. Bundan sonra ne olduğuysa meçhul; Abdi paçasını bu kez de kurtarabildi mi, yoksa bu onun kalpazanlık kariyerinin veya belki de hayatının sonu muydu, sadece bazı tahminler yürütebiliriz.

Bu hikâyeyi yorumlarken, yaklaşık aynı döneme tekabül eden (Şevval 1010 / Nisan 1602) Bursa'dan benzeri bir kay-

4 Benzeri sergilemeler 1970'ler ve 80'ler boyunca Türk televizyonunda da yaygındı.

5 AKS 6, n. 576.

dı da kullanabiliriz.[6] Bu olayda, çeşitli sahte paralar bulundurduğu için tutuklanan bir adam, bunları Bursa'nın İğneci mahallesinde Mansur'un evinde oturan Ruhi Hüseyin adlı birinden aldığını öne sürmüştü. Mansur'un evi arandığında, ev sahibinin kaçtığı anlaşıldı, fakat karısı ve oğlu göz altına alınırken bir miktar sahte para da bulundu. İlaveten guruş yapmakta kullanılan bir kalıp ya da sikke mühürü, bir çekiç, baskı tezgahı, eğe, küskü, pergel ve (herhalde çelik) pense de vardı. Bu hadisede, suçlama yerel darphanenin başından gelmişti ve Bursa kadısı tarafından hukuki olarak eğitilmiş bir kişi hazır bulunurken, valinin adamları soruşturmaya katılmamışlardı.

NEDEN SAHTE PARA BASILIR?

XVI. yüzyılın son çeyreği ve XVII. yüzyılın başlangıcında kalpazanlık özellikle kârlı bir alandı. Paranın değeri düşmüştü, farklı ağırlıklarda ve farklı madenlerden yapılmış paralar dolaşımdaydı ve paraya talep epeyce yüksekti;[7] hatta kısmen Amerikan madenlerinden Doğu Akdeniz'e ulaşan büyük miktarlardaki gümüş nedeniyle Osmanlı parasının alım gücü düşerken de malların fiyatları yükseliyordu. Bunda nüfus artışının da bir rolü vardı: Yiyeceğe olan talep tarımsal üre-

6 Bekir Sıtkı Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeniyle İlgili Belgeler," *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 13.17 (1988): 87-116. Söz konusu belge s. 88-99'da.

7 XVI. yüzyıl sonundaki enflasyona dair krş. Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle Eastern Studies* 6 (1975): 3-28; Holm Sundhausen, "Die 'Preisrevolution' im osmansichen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts: 'Importierte' oder intern verursachte Inflation?' (Zu einer These Ö. L. Barkans)," *Südost-Forschungen* 42 (1983): 169-81; Cemal Kafadar, "Les troubles monétaries de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin," *Annales ESC* 46.2 (1991): 381-400; ve Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326 to 1914," (ed.) Halil İnalcık ve Donald Quataert, *The Social and Economic History of the Ottoman Empire*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 947-986.

timden daha hızlı artar ve tedavülün hızı ithal edilen gümüş kadar tırmanırken, ipek, baharat ve Hindistan pamuğundan kumaşlara yapılan ödemelerle piyasadan emilmişti. Aynı zamanda, 1585-86'daki resmî devalüasyon akçede kullanılan gümüş miktarını yarıya indirmiş, ama yine de paranın değerini korumakta başarılı olamamıştı. Önceden basılmış paraları ellerinde bulunduranlardan, yeni basılanlarla değiştirmeleri istenirken, çoğu insan iyi paraya karşılık kötüsünü kabul etmekte epeyce temkinli davranmış olsa gerek. Dolayısıyla kaliteli paralar saklanırken, piyasayı standartların altındaki paralar istila ediyordu. Büyük bir ihtimalle, epeyce bir kalpazan rahatsız edilmeksizin işlerini sürdürdüler; çünkü darphanelerin çıkardığı paraların kalitesi de kötüydü ve bu nedenle sahtesinden ayırt edilmeleri çok güçtü.

Ekonomi piyasaya giderek daha fazla para sürer ve vergilerin iyi kalitede gümüş ve altın para olarak ödenmesi talep edilirken, paraya olan talep de fazlasıyla artmıştı bu devirde. Bu talep aynı zamanda Anadolulu şehir ahalisinin hevesli bir şekilde nakitlerini yatırıma çevirme yolu aramalarının ve borç vermeye ilgilerinin artmasının nedenini de açıklar.[8] Vergi mükellefleri resmî kabul gören sikkeleri elde etmek için değerinin üzerinde paralar ödüyorlardı ve bu amaçla gereken parayı kazanmak için de başka piyasa işlemlerine girişiyorlardı. Üstelik, XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca Osmanlı devleti, bir gelir kaynağı olarak günlük piyasa işlemlerinde dolaşıma soktuğu bakır paralar da kullanmıştı. Ama hazine, vergilerin ödenmesinde bakır kabul etmezken, bakırla akçeyi değiştirme hizmeti de bozuk para karşılığında halktan gümüş sikkeleri toplamayı üstlenen ve en yüksek teklifi veren kişiye kiralanıyordu.[9] Bu bakır paraların madeni değeri, vergi ödeyenlerin elden çıkarmak zorunda bırakıldıkları akçe ve guruşunkinin oldukça altındaydı. Sonuç iyi kalitede paraların getirisi durumunda olduğu gibiydi; piyasa işlem-

8 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, 19 (1969): 97-140, özellikle s. 135 vd.

9 Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları, The Ornamental Copper Coinage of the Ottoman Empire* (İstanbul: n.s., 1975), s. 9 vd.

leri ve paranın tedavüldeki hızı, ilave enflasyonist baskılar yaratarak arttı.[10]

Vergilendirme ekonominin piyasa yönelimine artık başka bir şekilde katılıyordu; ki bu durum Hindistan tarihçilerince tartışılmış, fakat Osmanlı tarihçileri tarafından şimdiye değin büyük ölçüde göz ardı edilmiştir.[11] Osmanlı merkezî hükümeti, tımar sistemi işlerken dahi vilayetlerden büyük miktarlarda nakit talep ediyordu ve tımarın yerini iltizam aldıktan sonra daha da arttı bu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğu bölgesi yerel gümüş tedarikine sahip değildi ve Rumeli ocakları dahi daha ucuz Amerikan madeniyle rekabet sonucunda kâr getiremez hale gelmişlerdi. Teker teker kapandılar.[12] Bu eksiklik, taşradaki nüfusun idarecilerin kasasına ödediği gümüşün yegâne kaynağının, aslında dış ticaret olduğu anlamına geliyordu; fakat çoğu bölgenin yabancı tüccarlarla teması azdı. Dolayısıyla, iç ticaret yoluyla para kazanmanın başka aracı yoksa, istif edilmiş bütün paralar ve mücevherat kısa sürede İstanbul'da toplanıverdi. Köylüler geçen kervanlara erzak temin ettiler, şehirli tüccarlar için pamuklu giysiler dokudular ve çocuklarını ücretli işçi olarak kasabalara gönderdiler; şehirliler ise tanımları gereği pazar ekonomisine yöneldiler.[13] Bu şekilde üretilen mal ve hizmetlerden dolaylı olarak İstanbul sakinleri, özellikle de Osmanlı merkezî yönetiminin üyeleri faydalanıyordu; çünkü en büyük nakit tedariki bunların elindeydi. Dolayısıyla, taşralılara önceki yıllarda İstanbul'a gönderdikleri nakit parayı "geri

10 Kafadar, "Les troubles monétaries de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin," s. 388.

11 C. A. Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 63 vd.

12 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)," *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi özel sayısı* (1978), s. 1-38, özellikle s. 14.

13 Suraiya Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979):32-80.

satın alma"ları için sıkı baskı uygulanırken, para artışı hem dış hem de iç ticaretin artışı anlamına geliyordu.

Abdi ya da Ruhi Hüseyin gibi kalpazanların, standardın biraz altındaki sikkelerden bir kâr elde etmiş olmaları oldukça mümkündür. Kıtlık koşullarında vergi memurları böyle akçe ve guruşları kabul edebilirlerdi ve kalpazanlar da vergi mükelleflerinin iyi kalitede paralara ödemek için ihtiyaçları olan primleri toplayabilirlerdi. Fakat görünüşe bakılırsa düşük kaliteli sahtekârlıklar dahi alıcı buluyordu; diğer türlü XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kötü kaliteli Avrupa paralarının geniş ölçekte ithal edilmesi açıklanamaz.[14] Osmanlı ahalisi, en azından bir iki kez dolandırıldıktan sonra, ellerindekinin kalitesi kötü paralar olduğunu fark etmiş olsa gerektir. Yine de bu paralar bile kendilerine alıcı buluyordu, çünkü vergiye bağlı madeni para basmak durumu gerçek bir para kıtlığı ortaya çıkarmıştı; ki Abdi ve diğerlerinin bastığı paralar, sahte Avrupa paraları gibi talebi karşılıyordu.

YEREL DARPHANELER, YETKİLİLER VE KALPAZANLIK

Osmanlı merkezî idaresi vergi mükelleflerinin nakit bulma sıkıntısı yaşadığını anlamıştı. 1035'te (1626) Ankara'daki darphane tekrar açıldığı zaman, bir fermanla kuruma, daha iyi kalitede akçenin eskilerinin yerini alacağına dair bir para reformunun yakınlarda karara bağlandığı bildirilmişti.[15] Bu, paranın değer kaybını engellemek için uzun vadede

14 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Essai d'histoire institutionelle, économique et sociale,* Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archeologie d'Istanbul (Paris: Adrien Maisonneuve, 1962), s. 261 vd.

15 Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeniyle İlgili Belgeler," s. 94-97. Para kıtlığına dair bkz. İnalcık, "Capital Formation," s. 107.
XVI. yüzyılda Ankara'da bir darphane işliyordu (krş. Anton C. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik. Von den Anfängen des Osmanischen reiches bis zu seiner Auflösung 1922* [Braunschweig: Klinghardt & Bierman, 1973], s. 30).

işe yaramayan geçici çabalardan biriydi. Fakat vergi mükellefleri yeni paraları elde edemiyordu ve eskiler dolaşımda olmayı sürdürüyordu. XVI. yüzyılın sonunda, Ankara'da uygulanan döviz kuru oranlarının, sadece 450 kilometre uzaklıktaki İstanbul'da geçerli olanı izlemesi için yaklaşık on yıl gerekti.[16] Yerel tüccarlar, bu nakit kıtlığına komşu eyaletlerde para arayışına çıkarak karşılık verdiler.[17] Bunların rakiplerinin sayısı çok fazla olsa gerekti ve talep hem yüksek hem de sürekli olduğundan, bu tüccarlar parayı kendi kasabalarına çekebilmek için yerel bir akit sunabilecek güçteydiler. Ankaralı tüccarlar rakipleri karşısında muhtemelen avantajlıydılar; çünkü Orta Anadolu tiftik keçilerinin tüylerinden dokunan kumaşlar varlıklı Osmanlılar arasında revaçta olduğu gibi Polonya, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde de pazarları vardı.[18] Fakat Ankaralı tüccarların başarıları diğer yerlerdeki nakit kıtlığını çoğaltmaya bağlıydı ve darphane kurumu da paranın daha adil dağıtımını sağlamayı hedeflemişti.

Bu hedefe muhtemelen erişilemedi. Osmanlı İmparatorluğu'na giren Avrupa gümüşü Hindistan ve İran'a çekildiği için, çok büyük bir ihtimalle darphaneler resmî olarak yalnızca sınırlı miktarda gümüşle görevlendirilmişlerdi.[19] Bu nedenle de para ancak tüccarlar ve diğerleri darphaneye gümüş getirirlerse basılabilirdi ve diğer eyaletlerden eski akçeleri toplayan kişiler de, en azından bu kurumun varlığıyla cesaretlendiriliyorlardı.

---

16 Özer Ergenç, "XVI Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler," *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi özel sayısı* (1978), s. 86-97.

17 Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeniyle İlgili Belgeler," s. 94.

18 Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, (ed.) Osman Okyar ve Ümit Nalbantoğlu (Ankara Hacettepe Üniversitesi, 1975), s. 145-63, özellikle s. 155-60.

19 Kafadar, "Les troubles monétaries de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin," s. 384.

İlaveten, eyaletlerde denetimleri sağlamak çok daha güçtü; İstanbul dışındaki darphaneler sıklıkla ayarı düşük paralar ürettiği için, Abdi bin Murad gibi kalpazanların kendi işliklerinin ürünlerini dolaşıma sokmaları daha da kolaylaşıyordu.[20] Dolayısıyla Ankara'daki darphanenin 1626'da tekrar açılması, taşradaki darphanelerin birer birer kapandığı ve Osmanlı ahalisinin büyük ölçüde yabancı parayla ödeme yapmak zorunda bırakıldığı XVII. yüzyıldaki gidişata ters bir gelişmeydi aslında. Muhtemelen Ankara'daki kurum da çalışmaya uzun süre devam edemedi.

Taşradaki darphaneler standartların altında para üretmiş olsalar da, buralarda çalışan kişilerin en azından özel girişimle sahte para basmanın önüne geçmekte maddi bir çıkarları vardı. Tevekkeli değildi, ki Bursalı kalpazanlar ile darphane memurları kıt gümüş kaynakları için rekabete girişmişlerdi. Darphane memurlarının tekrar basmak için eski ve standart dışı akçeleri toplamaları bekleniyordu ve Ankara'ya ticarete gelen tüccarları arama yetkileri de vardı.[21] Bunlar paralarını mala harcamazlarsa, darphane memurlarınca ellerindeki gümüşü yeni basılmış akçelerle değiştirmeye zorlanıyorlardı; para olarak basılmamış gümüş, 100 dirheme karşılık gelen (1626 resmî kuruna göre 880 akçe değerinde) çeki ile ölçülüyordu.

Gümüş kaplarını elden çıkarmak isteyenlerin de sadece darphane memurlarına satmaları gerekiyordu; bu hüküm gümüşçüleri ya ağır rüşvetler vermek ya da kapanmak zorunda bırakmış olsa gerektir.[22] Kalpazanlar darphane me-

20 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)," s. 16.

21 Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeniyle İlgili Belgeler," s. 96.

22 Bu düzenlemeler Fatih Sultan Mehmed devrinden (1451-81) öncellerini andırır: Ne var ki Fatih'in fermanlarında, kuyumcuların ellerinde bulundurabilecekleri sabit gümüş miktarını belirlemesi, XVII. yüzyıl fermanlarında yer almayan bir ayrıcalıktı (Robert Anhegger ve Halil İnalcık (ed.), *Kanunname-i sultani ber-müceb-i 'örf-i Osmani, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine ait Yasakname ve Kanunnameler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), s. 5, 9, 13, 14 ve 16.

murları gibi zorlayamıyorlardı; fakat muhtemelen gümüş sahiplerine daha iyi fiyatlar teklif ediyorlardı. Bundan dolayı, resmî görevinin parçası olarak kalpazanları gizlendikleri yerden bulup çıkarması beklenen ve maaşını herhalde darphane gelirinden alan *gümüş arayıcıları,* kalpazanların algısında özel bir yere sahiptiler.

SAHTE PARA İMAL EDİLİŞİ

Erken modern dönem Osmanlı paraları elle imal ediliyordu ve süreç yine o dönemde Avrupa'da yürürlükte olana oldukça benzer işliyordu. Metal gerekli incelik ayarına gelene kadar eritildikten sonra, küçük parçalar kalıplara dökülüyor ve ardından olması gereken kalınlığa ulaşana dek çekiçleniyordu.[23] Böyle elde edilen gümüş veya bakır parçalar para için fazla büyük olduğundan, makasla kesilerek biçim veriliyordu; pek çok parada kesme izleri görülür haldedir. Bundan sonra maden ateşle temizleniyordu ve ardından yapılan sülfirik asit banyosuyla müstakbel paranın bakır yüzeyi temizleniyordu. Daha sonra gümüş ya da bakır parçalar tartılıyordu; fazla hafif bulunanlar eritiliyor, fazla ağır olanlar gerekli ağırlığa gelmeleri için törpüleniyorlardı. Sürecin son aşamasında, maden parçaları sikke damgası vurularak paraya çevriliyordu. Çoğu durumda, paranın üstünde sadece kaligrafi bulunmakla birlikte, birkaç Osmanlı hükümdarı hayvan imgeleriyle süslenmiş para da bastırmıştı. XVII. yüzyılın sonuna kadar kalıplar tek tek elle kesiliyordu.

Abdi bin Murad'ın işliğinde bulunan alet edevat, farklı bir teknik kullandığını gösterir. Kalpazanımız tel çekmek için bir çocuk çalıştırmakla yakalanma riskini arttırdığına göre, gümüş tel önemli bir rol oynuyordu. Muhtemelen paranın üstündeki yazıları gümüş tellerle imal ediyor ve sonra ısıtılmış maden yüzeyine çekiçle sabitliyordu. Ek olarak Abdi bin Murad'ın kalıp veya dökmede kullandığı bir kalıbı vardı. Öyle olması halinde Abdi, sikke üstündeki yazının yansıtılan

23 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik,* s. 13-14'te Osmanlı darphanesinin teknik yanlarına dair bilgiler verir.

imgesini kalıba nakşetmiş olsa gerek. Bursalı kalpazan Ruhi Hüseyin, bir guruş için kullanılan, herhalde paranın üstündeki yazıyı önlü arkalı aynı anda basmakta kullanılan bir çifte kalıba sahipti. Abdi'nin neden gümüş tel kullanmayı tercih ettiğiyse bir muamma olarak kalmıştır; belki de sikke damgası yapmak, onun küçük kuyumcu fırınından elde edebildiğinden çok daha yüksek bir ısı gerektirdiği içindir.

TOPLUMSAL İLİŞKİLER

Hem Abdi bin Murad'ın hem de Ruhi Hüseyin'in hikâyelerinde aile üyeleri, çıraklar ve komşular arasındaki ilişki canalıcı bir rol oynamaktadır. Abdi bin Murad el altından yürüttüğü işinde yardımcı olarak bir çırak çalıştırıyordu. Kalpazanlık aletlerini işliğinde değil de evinde tuttuğu için çırağın eve girmesine izin verilmiş olsa gerek. Bu alışılmadık bir durum değildi: XVII. yüzyılda kaydedilmiş Merzifonlu derviş Piri Baba efsanesi de efendisinin hanımının ayak işlerini gören ve muhtemelen efendisinin evinde yaşayan bir yardımcıyı anlatmaktadır.[24] Fakat Abdi bin Murad'ın çırağı sorgulanmadan kaçtığından, kendisini nasıl savunacağı ya da efendisinin işi hakkında ne bildiğine dair hiçbir fikir yürütemiyoruz.

Bursa ve Ankara'daki her iki vakada da kadınların bahsi geçer. Bursa'da Ruhi Hüseyin'in oturduğu evin sahibi, oğlu Hasan'la birlikte tutuklanan Mansur'un karısı Fatma'dır. Ankara'daysa Abdi'nin karısı Bacı bint-i Boyacı Dede'dir; belli ki Abdi hemşehrisi olan bir zanaatkârın kızıyla evlenmiştir. Ayrıca Abdi, sahte paralardan karısının sorumlu olduğunu öne sürerek kendini kurtarmaya çalışmıştır; ki belki de eşi ona yardım etmişti; böylece kadının işinin sadece evle ilgili sorumluluklarla sınırlı olmadığı izlenimi ediniyor insan. Fatma ise soruşturmacıların kayda değer bulacağı bir şey söylememiştir.

24 Suraiya Faroqhi, "The Life Story of an Urban Saint in the Ottoman Empire, Piri Baba of Merzifon," *Tarih Dergisi* 32 (1979): 653-678, özellikle s. 670.

Kalpazan olarak mahkûm olmaktan kurtulmak için umutsuzca çırpınan Abdi bin Murad, Kütahyalı bir Çingeneyi de suçlamıştı. O devirdeki Çingeneler üzerine çok az araştırma yapıldığı için konuyla ilgili tek kaynak, 937'de (1530) derlenmiş ve Balkanları konu alan *kanunname-i kıbtıyan*'dır.[25] Hukuki bir metin olarak bu kanunname bize elbette Çingenelerden ziyade Osmanlı bürokrasisinin hedefleri ve varsayımlarına dair fikirler verir. Bu devirde Rumeli çingeneleri kısmen Müslüman, kısmen de kâfirdi. Bu terimle derleyicinin Hıristiyanları mı, yoksa kadim inançlarını sürdüren Romanları mı kastettiğini bilemiyoruz. Fakat XVII. yüzyılda Felemenk yetkilileri vaftiz olmayı isteyen Çingeneleri reddetme eğilimdeyken, Osmanlı memurları İslama girmiş Çingenelerin Müslüman kalmalarını güvenceye almak için hükümler çıkarmışlardı: Bunlar arasından Müslüman olmayan gruplarla dolaşmakta ısrar edenler cezalandırılıyor ve bu kişilerden daha yüksek vergi ödemeleri talep ediliyordu.[26] Yasal olarak Çingenelerin göçü kayıtlı oldukları kadılıkla sınırlandırılmıştı, ayrıca bireylerin ve ailelerin resmî parçası oldukları cemaatten ayrılma izinleri de yoktu. Bu düzenleme sadece vergilerin zamanında ödenmesini güvence altına almakla kalmıyor, muhtemelen kanunname derleyicilerinin Çingene kadınların namuslarına dair pek fikirleri olmadığı için bir kontrol ölçütü olma amacı da güdüyordu. Abdi'nin özel davasında inanılmaz olsa bile, Kütahyalı Çingeneye karşı getirdiği suçlama kanunnamece kaydedilmiş varsayımlar çerçevesinde anlaşılırdır.

Kalpazanların suç ortaklarıysa hikâyemizde çok küçük bir rol oynarlar. Çok daha fazla öne çıkanlarsa ne yazık ki anonim kalmış komşulardır. Abdi'nin mahallesinin sakinle-

25 Ömer Lütfi Barkan (ed.), *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943), s. 249-50.

26 Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 250. Felemenk tepkilerine dair bkz. Simon Schama. *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Londra, Collins, 1987), s. 595-96.

ri, onun durumuna yetkililerin dikkatini ilk çekenler arasındaydılar ve kadı sicillerinde mevcut kaydın ortaya çıkmasında tanık olarak yer almışlardır. Kaşarlanmış ve gedikli bir suçlu olduğu fikrini vererek, Abdi hakkında bilgi bile vermişlerdir. Herhalde yetkililerden korkunun bir işareti olarak, kimse onun lehine tanıklık etmeye gelmemiştir. Ya da talihsiz boyacı pek sevilmiyordu. Bursa vakasındaysa, darphane kurumunca soruşturma başlatıldığı için komşular daha az görünür. Bununla birlikte Mansur'un evinin aranmasında muhtemelen mahalleli tanıklar da toplanmıştı.

Komşular kendilerini Abdi'nin yaptıklarıyla ilgilenmek zorunda hissetmişlerdi yoksa onlar da sorumlu tutulabilirlerdi.[27] Bir mahallede suç işlenmişse, mahalle sakinleri suçluyu bulmak ya da zararı karşılamak zorundaydılar. Aynı şekilde, ev sahipleri de misafirlerinden sorumluydu. Zor zamanlarda, soyguncuların saldırmasında veya bir ayaklanmadan korkulduğunda, bütün mahallelinin birbirlerine resmen kefil olmaları gerekebilirdi ve kefil bulamayanlar bölgeyi terk etmek zorunda kalabilirdi.[28] Resmî garanti gerekmediğinde bile, ortak sorumluluk bazılarının yine de komşularının yaptıklarını gözlemelerine yol açıyordu. Dolayısıyla Abdi bin Murad'ı şikâyet edenler, sorumluların sahte paraları eninde sonunda bulacaklarını biliyorlardı ve ihbarlarının zamanlamasını da buna göre yapmışlardı. Geçici gözlemciler paraları görmediklerine göre, Abdi'nin komşularından kimileri çırağını sorguya çekme ya da avlusunu gözetleme zahmetine girmiş olsa gerek.

Abdi'nin birkaç kez tutuklandığını ve her seferinde allem edip kallem edip postu kurtardığını iddia ettiklerini de biliyoruz. Doğruysa bu, kalpazanın şehirdeki kimi nüfuzlu insanlarla iyi ilişkilerinin olduğunun işareti olabilir; ve XVI.

27 Uriel Heyd, *Studies in the Old Ottoman Criminal Law*, (ed.) V. L. Menage (Oxford: Clarendon Press, 1973), s. 238 vd.

28 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine," *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984):69-78, Osmanlı mahallelerine ve aralarındaki ilişkilere, Ankara kadı sicillerine dayanan kapsamlı bir bakış sunar.

ve XVII. yüzyıllarda vali ve adamlarıyla sıkı fıkı olanlara pek de iyi gözle bakılmadığından, böyle bir ilişki komşularının Abdi'yi ayıplamalarının sebebini açıklayabilir.[29]

Osmanlı kadı sicilleri bir yargılamadan nadiren söz ettikleri için, Abdi'nin şahsına yapılan bu genel karalamanın bir etkisinin olup olmadığını söylemek güçtür. Osmanlı mahkeme tutanaklarında, sanığın ilk suçu mu yoksa kaşarlanmış bir suçlu mu olduğu sorusu bazen yer alır ve bunun da cezanın belirlenmesinde önemi olsa gerektir. Dolayısıyla 1004-5 (1595-97) Çorum sicil defterine kaydedilmiş bir davada, suçüstü yakalanmış bir hırsız, geçmişte hırsız olarak tanınmadığını belirten bazı tanıklar göstermişti.[30] Bununla birlikte kötü şöhretine bakıldığında, Abdi'nin başı büyük belada olsa gerek ve eğer varsa hamileri de bu durumdan paylarını almışlardır.

CEZALAR

Abdi'nin yazgısıyla ilgili elimizde herhangi bir kanıt olmadığından, başına ne gelmiş olabileceğini sadece XVI. ve XVII. yüzyıllarda yürürlükte olan Osmanlı ceza hukukuna dayanarak çıkarabiliriz. Para basma ve sahte paralarla ilgili kanunlar Fatih Sultan Mehmed devrine kadar uzanır ve kalpazanların infazı emredilmiştir.[31] Abdi suçu reddettiğinden ve ortada bir tanık da olmadığ için, kadının mahkemesinin onu bu suçtan mahkûm edip etmediğini söylemek zordur. Yine de, en azından, kalpazanlıkta kullanılan aletlere sahip olmaktan cezalandırılmış olması gerek; çünkü nişancı ve tarihçi Celalzade Mustafa Paşa'nın derlediği Kanuni Sultan

29 Suraiya Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXIV (1992), 1-39.

30 Çorum Kütüphanesi'ndeki Çorum kadı sicili n. 1. Ama ben ODTÜ, Ankara için yapılmış bir mikrofilmi kullandım. Krş. d. 56a (farklı sayfa numaralandırmasına göre d. 45b).

31 Anhegger ve İnalcık, *Kanunname-i sultani ber-müceb-i 'örf-i Osmani*..., s. 5 ve 9. Bununla birlikte daha az cezaların verildiği de oluyordu (krş. Heyd, *Studies in the Old Ottoman Criminal Law*, s. 270).

Süleyman'ın ceza yasası, böyle bir tasarrufu ayrı bir suç olarak tanımıştır. Bununla birlikte, kanun böyle durumlarda "ağır ceza" verilmesiniyse belirtmemiştir.[32] Abdi'nin Ankara kadı mahkemesine hiç çıkarılmayıp doğrudan İstanbul'a gönderilmiş olması mümkündür, böylece davası Divan'da kararlaştırılacaktır. XVII. yüzyılın sonuyla XVIII. yüzyılın başlarında kalpazanların bazen bir hisara kapatıldıkları da oluyordu.[33] Fakat erken modern dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda suç ve cezalandırmaya dair o kadar az şey biliyoruz ki, Abdi'nin infazdan paçayı sıyırma ihtimali üstüne fikir yürütmemiz imkânsızdır.

SONUÇ

1600'lü yıllara tarihli padişah fermanları ve kadı sicillerini şöyle bir okumak, devletin gerçek veya sözde hizmetkârlarınca yapılan hırsızlıkların, o devirde toplumsal olarak en fazla görülüp muhtemelen en sık rastlanan suç olduğu izlenimini verir. Başıbozuklar hanelere saldırıyor, taşıyabildiklerini çalıyor, taşıyamadıklarınıysa harap ediyorlardı. Diğerleri de talihsiz köylülere musallat oluyor ve Osmanlı ceza sisteminin önemli bir parçasını oluşturan para cezalarını sıklıkla kötüye kullanarak, ev sahibinden yasal veya yasadışı bağışlar talep ediyorlardı.[34] Tarihçiler, erken modern dönem Avrupası'nda savaşma ve devlet kurmanın organize suçla ilişkilendirdiğimiz pek çok özellik gösterdiğini vurgulamışlardır; bu ve daha pek çok başka bakımlardan Osmanlı yönetimi bir erken modern dönem devletiydi.[35]

---

32 Heyd, *Studies in the Old Ottoman Criminal Law*, s. 83 ve 121.

33 Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine bir Deneme," *Osmanlı Araştırmaları*, 4 (1984):79-88.

34 Halil İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler* 2-3-4 (1965), 49-145, özellikle s. 75-84.

35 Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime," *Bringing the State Back In*, (ed.) Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 169-91.

XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın başlarında Anadolulu genç köylülerinin bir tüfek edinip paralı askerlere katılmaları çok da güç değildi; fakat resmî talana karşı böyle bir tepki –diğerlerinin yanında– daha yaşlı olan şehirlilere pek uygun değildi.[36] Açıkçası, şehirlilerin çoğu yolculuk etmedikçe ya da çok sayıda başıbozuk çetesi tarafından şehirleri işgal edilmedikçe, taşralı mevki sahibi paralı askerler tarafından köylülere göre daha az soyulmuşlardı. Gelgelelim, "Kimi sizi çifteyle soyar, kimi de dolmakalemle" deyiminin belirttiği gibi, şehirliler para ekonomisine köylülerden daha fazla girdikçe, zamanın mali istikrarsızlığının ve fiyat artışlarının da özellikle mağduru oldular. Bu koşullar altında, gerçekten kalpazan değilseler bile oldukça fazla sayıda insan paraya hile karıştırmaya çalışarak içinde bulundukları duruma karşılık verdi. Paranın törpülenmesi elbette bir kitle fenomeniydi. Bu açıdan bakılınca, Abdi bin Murad ya da Ruhi Hüseyin'in faaliyetleri, tıpkı uyuşturucu kaçakçılığının ya da yabancı göçmenlere şiddet uygulanmasının bizim toplumumuzun fay hattını gözler önüne sermesi gibi, kendi devirlerinin toplumsal gerilimlerini gösterir.

36 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337, bkz. özellikle s. 292-95.

VIII

ÇORUM'DA HAYDUTLARIN HAYATI VE ÖLÜMÜ

Her polisiye roman okuru belli dönemler ve yerlerle belli suç ve sorgulama yöntemleri arasında bağlantı kurar. Sherlock Holmes, suç dâhisi Profesör Moriarty'nin entrikalarından kendisini ve diğerlerini korumak için, gaz lambasıyla aydınlanan puslu Londra'da bilimsel ipuçlarını toplar. Agatha Christe'nin Hercule Poirot'ı, genellikle profesyonel bir suçlu olmayıp sadece büyük mali kazanç dürtüsüyle baştan çıkmış sıradan bir insan olan acımasız bir katili bulmak için kafa patlatır. Ve Robert van Gulik'in Yargıç Dee'si, bütün davaları ustaca düzenlenmiş bir mahkeme salonu finaliyle çözerek Çin dedektif hikâyeleri geleneğine sadık kalır.[1]

Peki ya Osmanlılar? Osmanlı suçluları ve aşağılık bir hayat sürdürenlere dair bilgimiz henüz çok kısıtlı olmakla birlikte, taşra şehirlerinin kadı sicilleri, Mühimme Defterleri ve Şikâyet Defterleri suç davalarına referans oluştururlar.[2] Fakat sadece kadı sicilleri yerel olarak oluşturulduğu ve diğer bütün malzeme İstanbul'da toplandığı için, daha ziyade *Divan-ı Hümayun*'a gönderilecek kadar önemli sayılan davalarla ilgili kanıtlara sahibiz. Kaldı ki kadı sicilleri bile önemli boşluklar

1 Polisiye hikâyeleri üzerine krş. Julian Symons, *Bloody murder, from the detective story to the crime novel: a history* (Harmondsworth: Penguin Books, 1975)

2 Krş. İsmet Binark vd., *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Rehberi* (Ankara: TC Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992). Bu çalışma Mühimme Defterleri, Şikâyet Defterleri ve bunların XVIII. yüzyıldaki ardılı Ahkam Defterlerinin bir listesini içerir.

içermektedir: Örneğin Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğunun köylerde yaşamasına rağmen, bunlara kaydedilen suçlar nadiren kırsal kesimde işlenmiştir. Şehirliler arasındaysa kadı sicillerinde yer alan suçlar da şaşılacak kadar azdır. Osmanlı tebaasının alışılmadık şekilde kanunlara saygılı olduklarını varsaysak bile, kadı sicillerine dayanarak hesaplanacak bir suç oranı imkânsız şekilde düşük görünecektir.

Bununla birlikte bol bol belgemizin olduğu bir suç türü var: Yol kesen eşkıyalar. Özellikle Mühimme Defterleri, yolların yeterince güvenli olmadığından endişelenen yöneticiler, kadılar ve sıradan Osmanlı tebaasının şikâyetlerine cevap veren hükümlerle doludur.[3] Bu sorunun kökeni epey derinlerdedir ve hem o dönemin hem de çağımızın tarihçilerinin eşkıyalığın altın çağı saydıkları 1600'lerin öncesi ve sonrasındaki çalkantılı yıllara kadar iniyordu. Eşkıyalara korku salıp yollardan kaçırmakla övünen Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığında dahi, soyguncular, şehrinin sınırları dışına çıkmayı göze alan herkes için bir tehdit unsuruydu aslında.[4] Orta Anadolu'nun bozkırlarında yaşayan göçerler yolculara saldırmakla kıt kanaat geçiniyorlardı; düşük maaşlı küçük memurlar, medrese öğrencileri, hatta yol muhafızları bile şu ya da bu zamanda yol eşkıyalığıyla suçlanmışlardı.[5] Fakat bu işin baş sanıkları, resmî bir görevde olsalar ya da olmasalar da *levend* tabir edilen paralı askerlerdi. Hatta bu sözcüğe ve soyguncu anlamında kullanılan *eşkıya* terimine dayanarak yeni bir bileşik deyim Osmanlı söz dağarcığına girmişti: *levend eşkıyası.*

---

3 Muhtemelen 1600'lerde etkin olmuş soylu bir eşkıyayla ilgili edebiyat geleneğine dair krş. "Köroğlu" maddesi (Pertev Naili Boratav), *EI*, 2. basım.

4 Cornell Fleischer'ın "Legalism and Political Legitimation in the Ottoman Empire and the Early Turkish Republic, y. 1500-1940" (Bochum, 1988) sempozyumunda yaptığı sözlü sunumdan.

5 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (Ankara: AÜ DTCF Yayınları, 1963); Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Leventler* (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi, 1965), Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi yayınları, 1967), s. 88.

Levend eşkıyası, askerlerin konumuna dair az çok şaibeli iddialar birlikte 1570'ler ila 1700'ler arasında alabildiğine yaygındı. Durmadan artan savaş masrafları Osmanlı merkezî yönetimini, taşra idarecilerini düzenli askerî kurumun parçası olmayan kendi paralı asker güçlerini toplamalarına sevk etmişti.[6] Bir valinin görevinden alındığı her seferinde ya da işverenleri rakip bir paralı asker çetesinin kendisine daha iyi hizmet edeceğini düşündüğünde, bu insanlar işlerinden oluyorlardı.[7] Ek olarak, Habsburg sınırlarında görev yapan ordular büyük ölçüde Rumeli bölgesinden ve İran'a karşı harekete geçirilen ordular da Diyarbakır eyaletinden zorla toplanıp getirilen askerlerle destekleniyordu; yani uzak sınırlarda gerçekleşen savaşlar askerlerin ülke toprakları içinden hatırı sayılır bir gidiş geliş trafiğine yol açıyordu hâlâ.[8] Sonuç olarak da bunların bazılarının askerden kaçması ya da geride bırakılarak kendilerini yasal bir geçim kaynağından yoksun halde bulmaları da kaçınılmazdı. Böylece bu adamların hepsi genellikle eşkıyalık yaparak geçinmeye çalışıyorlardı.

OLAY MAHALLİ

Görünüşe bakılırsa, Çorum bölgesi muhtemel soygunculara vasat imkânlar sunmaktaydı. Ankara'dan, Çorum üzerinden Amasya'ya izlenen bölgesel gidişgeliş rotasını, Kanuni Sultan Süleyman'ın Amasya'da kanunkoyucu olduğu devirde Busbecq ve Dernschwam da kat etmişti.[9] Fakat XVI. yüzyılın

6 Halil İnalcık "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700, *Archivum Ottomanicum*, VI, 283-337 (1980).

7 Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-gideri, Diyarbekir 1670-71*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981).

8 Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana: VWGÖ, 1988), c. I, s. 42 vd.; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, I, 1578-1590* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962), s. 30 vd.

9 A. G. Busbequis [= Ogier Ghiselin de Busbecq], *Travels into Turkey, containing the most accurate account of the Turks and neighbouring nations* (Londra: J. Robinson and W. Payne, 1744), s. 58-75;

kapanış yıllarında, sultanlar ve şehzadeler artık Amasya'da ikamet etmediler; ki böylece şehir, hem siyasi bir merkez oluşunun sona ermesinden hem de ticaret yollarının eşkıyalar ve asi paralı askerlerce tutulmasından mustarip oldu. 1576 ile 1642 arasında nüfusunun yarısını kaybetti ve Sultan II. Bayezid'in yaptırdığı büyük caminin bile doğru düzgün bir cemaati kalmadı.[10] Normal olarak Ankara-Çorum-Amasya rotasının son durağı Karadeniz'deki Samsun şehriydi. Fakat Samsun da derin bir krizin içindeydi ve XV. yüzyılda ticari bir merkez olmasından getirdiği önemden geriye çok az şey kalmıştı.[11] Şehir, Osmanlı garnizonlarının bölgeyi Kazak akınlarından korumaya çalıştığı sıradan bir kale olarak ayakta kaldı, gerçi bunda da pek başarılı olamamıştı. Bu nedenle Çorum ana yolundaki trafik iyice düşmüştü; İran'dan Bursa ve İstanbul'a giden zengin ipek kervanları artık birkaç kilometre kuzeyden geçmeye başlamışlardı ve böylece Çorum'daki ticaret de iyice durgunlaştı.

Yine de birazcık yerel ticarete sahipti. Çorum'da pamuk, sıvıyağ ve tahılın depolanabildiği çeşitli hanlar bulunuyordu. Ticareti yapılan sadeyağ yerel bir ürün gibi görünüyor; fakat XVI. yüzyılın sonunda, bu gıda maddesinin sultanın ambarı için talep edilmesi, şehrin kendi arzının önünde engel oluşturdu.[12] Potansiyel soyguncular için, çaldıkları ya-

---

Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien 1553/55*, (ed.) Franz Babinger (Münih, Leipzig: Duncker & Humblot, 1923), s. 151 vd.

10 Ronald Jennings, "Urban population in Anatolia in the sixteenth century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), 21-57; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1984), s. 273.

11 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (1984), s. 106, 107.

12 Bu bilgi XVI. yüzyıldan günümüze kalan ve Çorum Halk Kütüphanesi'nde bulunan bir Çorum defterinden alınmıştır; ki bu sicil izleyen notlarda ÇD olarak anılacaktır. Defterin iki farklı sayfa numaralandırması var, fakat sayfa numaraları çoğunlukla okunaksız. Burada anılan bilgi fol. 33b'de (diğer numaralandırma yöntemine göreyse

ğın pazarda satılmak ya da sultana gönderilmek üzere mi yola çıktığı çok fark etmiyordu. Bir yağ satıcısı, gerçekten de yolda soyulduğu için mahkemeye şikâyette bulunmuştu. Bununla birlikte uzun vadede, suçlu olarak yakalandıklarında, tüccarlardan çok daha iyi bir konumda oldukları için sultanın görevlilerine saldırmak daha tehlikeliydi.

Hırsızlık ve soygun fırsatları Çorum şehrinin içinde de eksik değildi. Yerel bir han sakini, içeri girip kendisini soyan hırsızlardan şikâyetçi olmuştu; pazarlarda ve alışveriş sokaklarındaki hırsızlıklar da kayıtlarda yer alır. Fakat bu ikincisi sadece bir ya da iki kişi tarafından işlenmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla hırsız çeteleri açık kırsal alanda daha iyi fırsatlar yakalıyorlardı. Hatta eğer tatmin olmazlarsa köyü yakmakla tehdit ederek, fidye olarak yiyecek, yem ve para talep edebiliyorlardı. Kadınlara ve oğlanlara saldırılar da başka bir şikâyet kaynağıydı.[13] Konu genç delikanlılar olduğunda, kimin kaçırıldığı ve kimin kendi iradesiyle gittiğini söylemek çoğunlukla imkânsızdır. Esasen zorla götürülmüş olanların bir kısmı zaman içinde eşkıyaların gezgin hayatlarından hoşlanmaya başlamış dahi olabilirler. Fakat köylülerin çoğu için, eşkıya saldırıları köyün hayatta kalmasına karşı bir tehdit oluşturuyordu. Tek çareleri de müstahkem bir yere sığınmalarıydı. Ne var ki Çorum bölgesinde her türden kale, sadece birkaç kilometre güneyde bulunan Kırşehir civarında olduğu kadar yaygın görünmez ve dahası, şehrin içi de dahil güvenli bir yere kaçılması, ancak önceden uyarı olduğunda mümkündü.[14] Bu nedenle köyleri soymak, Çorum bölgesinde faal olan eşkıyaların en fazla tercih ettiği eylemdi.

25a vd) bulunmuştur. Çoğu durumda her iki numaralandırma arasında on sayfalık bir fark vardır.

13 ÇD fol. 129b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 34-35.

14 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (1984), s. 273.

SOYGUNCULAR

Bu sıkıntılı devrin soyguncuları arasından, 1004 (1595-96) civarında yakalanmalarından önce belirsiz bir dönem boyunca Çorum, Sorgun ve Osmancık yörelerinin sakinlerine saldırmış olan karanlık bir grup adamı seçtim. Bu seçimimin nedeni tamamıyla tesadüf eseridir: Şöyle ki, XIX. yüzyıl öncesinden günümüze kalan tek Çorum kadı defterleri bu eşkıyaların davalarıyla ilgili on altı belgeyi içerir ve bu görece yeterli belge, araştırmacılar için aslında nadir rastlanan bir altın madeni sayılabilir.[15] Mahkeme tutanaklarından çıkarılan mevcut bütün belgeler Canfedaoğlu namlı bir elebaşları olan bu eşkıyaların aleyhinedir; ki bu mahkeme şahısların 1595-96'da idam edilmeleriyle sonuçlanmıştır. Belgelerimizin eleştirel bir şekilde ve dikkatle kullanılması gerekir, çünkü bütün anlatı eşkıyaların and içmiş düşmanları tarafından yazılmıştır. Güya eşkıyaların ağzından yazılmış birkaç örnekte dahi kasıtlı ya da kasıtsız bir şekilde ifadelerin çarpıtılmış olması pekâlâ mümkündür.

Mahkeme kayıtlarından bu Canfedaoğlu'nun sadece bir lakap olup elebaşının gerçek isminin Taşdemur bin İshak olduğunu öğreniriz. Bu adam Yeni İl kazasındaki Altundeğin köyünden bir Türkmendi.[16] Yeni İl sakinleri büyük ölçüde göçerdiler, fakat Taşdemur'un bir aşiret mensubu olup olmadığı kaydedilmemiştir; akrabaları buraya muhtemelen bir veya iki kuşak önce iskan edilmişlerdi. Neden Canfedaoğlu adını aldığı da kaydedilmemiştir; fakat çetesindeki üyelerden ihtiyar bir adam Canfeda diye biliniyordu. Canfedaoğlu ihtiyar yoldaşına hürmeten bu lakabı almış olabileceği gibi, gerçekten onun oğlu olma iddiasında da bulunmuş olabilir.

Canfedaoğlu'nun kimliğinin biraz farklı bir anlatımı ikinci bir mahkeme kaydında da bulunmuştur. Burada onun aslında Halil Fakihlü köyünden Gediz Mehmed olduğu yazar ve

15 ÇD fol. 127a-132a, fol. 161a, 165a. Bu belgeler Çorum Halkevi tarafından yayımlanan *Çorumlu* dergisinde de yayımlanmıştır. Krş. *Çorumlu* vesika zeyli. 28-47.

16 ÇD. fol. 127b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 42-43.

Altundeğin köyünün bahsi bile geçmez.[17] Canfeda'nın önünde, Halil Fakihlü'den getirilen tanıklara ihtiyar eşkıyanın gerçekten de elebaşının babası olup olmadığı sorulmuş. Köylüler bilmediklerini söylemişler: Canfeda'nın köyden ayrılmış bir oğlu varmış, ama daha sonrasındaysa ihtiyar oğlunun döndüğünü öne sürmüştü. Daha ileriki sorgulamalarda bu Canfeda, oğlu farzedilen kişi birkaç yüz koyunu çalarken yanında olduğunu kabul etmişti. Böylelikle ikinci hikâye de Mehmed'in gerçekten Canfeda'nın oğlu olup olmadığına karar vermemizde bize yardımcı olmaz. Osmanlılar normalde kimliklerini babalarına atıfta bulunarak tanımladıkları ve evlatlık olup olmadığı da bilinmediğinden bu iki adam arasındaki ilişkiyle ilgili belirsizlik kendi içinde dikkate değer bir noktadır. Bununla birlikte, köylüler muhtemelen, şehir dışından gelmiş bir kadının ve oldukça korkutucu üst düzey bir askerî yetkilinin huzurunda kurulmuş bir mahkemeye katılmışlardı ve köyün sırlarını yabancılara ifşa etme konusunda dikkatliydiler herhalde. Yine de, kökeni ne olursa olsun, Canfedaoğlu'nun muhtemelen büyüdüğü çevre tahmin edilebilir. Altundeğin ve Halil Fakihlü köylüleri muhtemelen yeni mahsul almışlardı ve yanı sıra çoğu koyun besliyordu ve acemi bir soyguncu için koyun hırsızlığı faydalı bir ön hazırlık çalışması olsa gerekti.

Canfedaoğlu, Demirkapı seferi için Osmanlı ordusunun süvari birliklerine katılmış bir "sipahi oğlanı" olduğunu iddia etmişti; ki 1578'deki Kafkas savaşına atıfta bulunmuş olabilir.[18] Geçit törenlerinde birliklerin kırmızı ve sarı sancaklarını taşıyan bir "sipahi oğlanı" olarak tanıtmıştı kendini Canfedaoğlu; ama bu hem soyguncuların hem de gerçek paralı askerlerin yaptığı genel bir söylemdi.

---

17 ÇD. fol. 127a, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 29. XVI. yüzyıldaki Çorum'a dair krş. Suraiya Faroqhi, "Town officials, *tımar*-holders and Taxation: the late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica*, XVIII (1986), s. 60-62; Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991); Üçler Bulduk, "XVI. Yüzyılda Çorum Sancağı" *OTAM*, 3, 129-168 (1992).

18 ÇD fol. 127a, 128a, *Çorumlu*, s. 28, 30-31; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, I, 1578-1590* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962), s. 37 vd.

Sipahi oğlanlarının bir mensubu olarak, Canfedaoğlu söylendiğine göre, günlüğü on iki akçeye *sağ ulufeciler, 13. bölük* mensubuydu ve hakkında başka hiçbir şey bilinmeyen Cafer Paşa adlı biri tarafından atanmıştı. Tutuklanmasının ardından, merkezî hükümetin *kapıkulları*, bu eşkıya elebaşının bir zamanlar asker olduğunu kabul ettiler. Fakat iddiaya göre seferlere katılmayı uzun yıllar önce bırakmıştı. Bundan sonra mesele İstanbul'a gönderildi ve bir süre sonra Çorum mahkemesine, Canfedaoğlu'nun isminin söylediği birliğin *mukabele* kayıtlarında bulunamadığı bildirildi.[19] Bundan dolayı da bir askere tanınan ayrıcalıklar, yani davasının İstanbul'a gönderilmesi ve birliğinin ağası tarafından yargılanması süreci reddedildi. Onun yerine adi bir soyguncu olarak muamele gördü, yargılandı ve yerel olarak cezalandırdı. Fakat hayatının bir yerinde Kafkas savaşına katılmış olması oldukça mümkündür; çünkü pek çok düşmanından bir tanesi bir gaflet anında onu, bir İran seferine başka bir gönderme olan Şirvan *kulu* olarak anmıştır.[20]

Canfedaoğlu Sorgun'u icraatlarının merkezi yapmış gibi görünür ve ismini aldığı Canfeda da dahil olmak üzere yanındaki adamların hepsi o bölgeden geliyordu. Rum eyaletinin bir kazası olan Sorgun o zamanlar tamamıyla kırsal bir bölgeydi ve Canfedaoğlu çetesinin mensupları muhtemelen yakın zamanlarda oraya iskan ettirilmiş göçerlerdi. XVI. yüzyılın başlarında bu bölgenin halkı geniş oranda kabilesel bir yapısa sahipti ve ancak yüzyılın il çeyreğindeki nüfus artışıyla birlikte bölgenin kırsal yerleşimleri de iyice kök salmışlardı.[21]

Canfedaoğlu'nun Sorgun kazasındaki icraatlarının, eski bir valiye hizmet ettiği iddiasıyla bir ilgisi olabilir; çünkü savunmasında, "beylerbeyinin" namına vergileri topladığını öne sürmüştü.[22] Bu iddia kendi başına ihtimal dışı değildir;

19 ÇD fol. 161a, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 45. Diğer metinlerde, Canfedaoğlu sadece 19 akçe olduğunu öne sürer.

20 ÇD fol. 150b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 42-43.

21 İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü* (1991), s. 68.

22 ÇD fol. 128a. *Çorumlu* vesika zeyli, s. 31.

çünkü dönemin adaletnameleri, normalde valilerin paralı askerlerin eşliğinde gerçekleştirdiği teftiş turlarına sık sık atıfta bulunur. Paralı askerler kendi başlarına da kırsal bölgeleri dolaşırlardı, çünkü beylerbeyleri sıklıkla seferlere katılır ya da bölgenin uzağındaki yeni görev yerlerine atanırlardı. Hata bu beyler yeni görev bölgelerine çağrıldıkları zaman, çoğunlukla eski görev yerlerinde ait henüz kapatılmamış gelirlere sahip olur ve bundan dolayı da söz konusu paralar, kolayca eşkıyalık hayatına kayabilen, tabiri caizse pek de denetlenmeyen adamları tarafından toplanırdı. Canfedaoğlu ve adamlarının tam da mahkûm edildiği sırada, Çorum mahkemesinde önemli bir dava daha görüldü: Söz konusu olan şey, eski bir beylerbeyinin bölge sakinlerinden yasadışı şekilde topladığı hasılattı. Yani tahıl ve yemlerin gerçek memurlar tarafından alınıp götürüldüğü koşullar, Canfedaoğlu ile adamlarının yağmalamasından pek de farklı olmayabilirdi. Fakat bu beylerbeyi her kim olursa olsun, eşkıyaların yakalanmasının ardından olaylara ismini karıştırmamayı yeğlemişti; artık umutsuzca boynunu kurtarmaya çalışan Canfedaoğlu'nun bir uydurması değil de gerçek bir şahıssa elbette.[23]

Canfedaoğlu'nun muhtemel patronu böylece gölgemsi bir figür olarak kalırken, eşkıya başının epeyce bir düşmanı bulunmaktaydı ve bu ziyadesiyle gerçek olan insanlar epeyce güçlü mevkilerdeydiler. Tahminimizce mukabele defterlerinde isimleriyle uygun şekilde kaydedilen dört *ebnayı sipahiyan,* aradan geçen on iki veya on üç yıldır hiçbir sefere katılmamış olan Canfedaoğlu'nu asker kaçağı olarak suçlamışlardı. Bu askerler ayrıca, Canfedaoğlu'nun, İstanbul'da hâlâ sekiz ulufesi olduğu, fakat onları toplamaya gidemediği yolundaki iddiasının tamamen yalan olduğunu ifade etmişlerdi. Herhalde Canfedaoğlu, kendisine hâlâ ödenmemiş maaş borçları aracılığıyla askerlik hizmetinde olduğunu öne sürmüştü. Söz konusu bu askerlerin öfkesi, Canfedaoğlu'nun

23 İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler,* II, 3-4 (1965), 49-145; Faroqhi, Town officials, *timar*-holders and Taxation: the late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica,* XVIII (1986), s. 60-62.

kanun ve nizamla önceki çatışmalarından kaynaklanmış olsa gerek. Anlaşıldığı kadarıyla Canfedaoğlu, idam edilişiyle sonuçlanan bu yakalanışından önce Sivas'ta da tutuklanmış; fakat yerel otoriteler talimat için İstanbul'a yazdıkları sırada bir şekilde hapisten kaçmayı becermişti. Özel bir tebliğde bu askerler, eşkıya başının şiddetli bir şekilde cezalandırılmaması halinde, meseleyi kendi yöntemleriyle çözecekleri tehdidinde dahi bulunmuşlardı.[24]

BİR KADIYLA HUSUMET

Canfedaoğlu için meselenin daha da tehlikeli olan kısmı, tanınan yerel ulemayla olan husumetiydi. Kısmen, bu husumetin yapısal olduğu bile söylenebilir: Askerî sınıftan biri olduğu iddiasıyla, Canfedaoğlu, kendisini aslında kadının ve mahkemesinin tam karşısına koymuştu. XVI. ve XVII. yüzyılda Osmanlı eyaletlerinin idaresi öyle düzenlenmişti ki kadıların mahkemeleri, bir beylerbeyinin ve subaşının yardımı olmaksızın verdiği kararı uygulamaya koyamazdı. Beylerbeyine gelince, "adil" bir memur olarak meşrulaştırılmaya ihtiyacı vardı ve bunu da sadece kadı sağlayabilirdi.[25] Her iki memurun olayları İstanbul'daki Divan-ı Hümayun'a ayrı ayrı bildirilir ve böylece bir anlamda birbirlerini denetlerlerdi. Özellikle de askerlerin serkeşçe tavırları hakkındaki şikâyetleri dinlemek için yerel ahali tarafından sık sık çağrıldıkları için kadıların büyük bölümü, kendi bölgelerindeki düzeni sağlamakta beylerbeyinin tuttuğu paralı askerleri bir tehdit olarak görmüş gibidir.

Fakat bu Çorum haydutlarının kendilerine aşırı derecede düşman bir mahkemeyle karşılaşmalarının daha özel nedenleri de vardı. Çetenin baş düşmanlarından bir tanesi, yakın geçmişte ve muhtemelen mahkeme olduğu sırada da Sorgun

24 ÇD fol.129a. *Çorumlu* vesika zeyli, s. 33

25 Akdağ *Celali İsyanları 1550-1603* (Ankara: AÜ DTCF Yayınları, 1963), s. 117; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman criminal law*, (ed.) V. Ménage (Oxford: Clarendon Press, 1973), s. 219-221 kadılar ile askerî idare personeli arasındaki yapısal gerilimleri ele alır.

kadılığını yürüten Veliyeddin Efendi idi. Bu kadı, İstanbul-Erzurum kervan yolu üstünde bulunan ve Kızılırmak'ın üstünden zarif, taş bir köprüyle geçilen Osmancık'ta kendisine ikinci bir ev almıştı.[26] Canfedaoğlu ve adamları, Veliyeddin'e ait olan bir eve iki kez saldırmışlardı. Üstelik kaza eseri ya da kasten, her iki seferinde de kadının orada olmadığı bir zamanı seçmişlerdi. İlk saldırıya neyin yol açtığını bilmiyoruz; fakat Veliyeddin'in yerel ölçütlere göre hayal edilemeyecek kadar zengin olması şeklindeki basit bir gerçek de olabilir. Bunun üzerine, kadı, Çorum'daki meslektaşına Sorgun'daki evinden çalınan eşyaların bir listesini sunmuştu. Ya da, bunlardan en azından bir tanesi için doğru sözcük "azat edilen" olabilir; çünkü, güya haydutlarca kaçırılmış bir kölenin aslında kendi iradesiyle onlarla birlikte gitmiş olması oldukça mümkündür. Kadının, azatlı hizmetkâr olarak kullandığı eski kölelerinden bir diğeriyse efendisinin mallarını korumaya kalkışmış ve bu esnada öldürülmüştü.

Bu kısa hikâye, Veliyeddin'in en azından iki hizmetkârı beslemeye gücünün yettiğini göstermektedir. İlaveten, kadı üç at ve üç deve kaybettiğini de iddia etmişti. Bir taşra kadısının bir ahır dolusu kıymetli hayvana sahip olması için ne yaptığı tahmin edilebilir. O zamanın Orta Anadolu köylüleri için atlar neredeyse erişilmez bir lükstü, develerinse hem beslenmesi hem de bakımı çok pahalıydı. Sorgun kadısı herhalde taşıma işine yatırım yapmıştı; yani Ankara-Amasya ve İstanbul-Erzurum güzergâhlarında yolculara at veya deve kiralıyordu. Öte yandan bu hayvanların varlığı, en azından iki hizmetkâra sürekli ihtiyaç duymasının nedenini de açıklamaktadır.

Sorgun kadısı ekonomik bakımdan faal biriydi, muhtemelen taşıma işine girmişti ya da tefecilik yapıyordu. Çünkü evinde tuttuğu paranın miktarı gerçekten şaşırtıcıdır: Soyguncular dair şikâyetinde, kadı aynı zamanda birkaç bin guruşunun da çalındığını iddia etmişti; ki XVI. yüzyılda Ço-

26 ÇD fol.127a, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 29. Osmancık'taki köprü hakkında krş. Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975), s. 112-115.

rum bölgesinde bu paranın birkaç yüz kuruşuyla ev satın alınabilirdi, gerçi develer, dokumalar ve atlar da nispeten daha pahalıydı. Eğer bu kadı, Canfedaoğlu ve adamlarının baş düşmanı olarak, kayıplarını ziyadesiyle abartmamışsa, yatırım yapmak yerine bu kadar parayı evinde tutma nedenlerini merak edebiliriz. Çünkü o devirdeki çoğu varlıklı insan sermayesini ticarete yatırarak ya da faizle borç vererek işletirdi.[27] Sorgun'da münasip bir ticari girişim bulmak, Bursa veya İstanbul'a göre çok daha zor olsa gerek. Ayrıca hizmet süresinin dolmasından sonra kendisine yeni tayin yeri bulmak için İstanbul'a gidecek olan Sorgun kadısının, gerekli "nüfuz"u sağlamak için ihtiyaç duyması halinde evinde parayı hazır tuttuğundan da kuşkulanabiliriz.[28] Belki de bu durumda, Canfedaoğlu'nun çetesince öldürülen eski kölesine yazmayı planlıyordu ve bu hizmetkârı da parayı güvenilir bir kervan bezirganı aracılığıyla ona ulaştıracaktı.

Veliyeddin'in, Osmancık'ta bulunan ikinci evi, bir anlamda servetine uygun döşenmişti ya da bu eşyaların bir kısmının ticari mal olması bile mümkündür. Veliyeddin Efendi İstanbul'da bulunduğu esnada eve saldıran haydutlar, iki küfe dolusu kumaş ve İran çinisinin yanı sıra istiflenmiş kurutulmuş et, kuru üzüm ve büyük miktarda sadeyağ bulmuşlardı.[29] Vurguna iyi bir at ve silah da dahildi. Sivil bir görevlinin evinde tüfek bulundurması biraz şaşırtıcı gelebilir. Gelgelelim Veliyeddin Efendi açıkça düşmanlar edinmişti ve XVI. ila XVII. yüzyılda Osmanlı idarelerinin tüfeklerin yayılımını kısıtlama çabalarına rağmen, gerçekten isteyen herkes silah buluyormuş gibi görünüyor. Kadı olarak Veliyeddin Efendi'nin hem Çorum'da hem de İstanbul'da çok fazla kişiyle bağlantıları vardı. Çorum, Sorgun ve Osmancık hepsi de küçük kazalardı ve daha az önemli böyle yerlere kadı olarak

27 İnalcık, "Capital formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, XIX (1969), 97-140.

28 Taşra kadılarının atanmaları sürecine dair bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965), s. 87 vd. Ayrıca bkz. ÇD fol. 30a, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 40.

29 ÇD fol. 30a, b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 40.

atanma konumundaki ulemanın, ulema hiyerarşisinde daha yüksek mevkilere tırmanma şansı çok azdı. Bunlardan bazıları tek bir bölge içinde, bu örnekte Orta Anadolu'da ardı ardına tayinler yaptırmayı becermişlerdi ve görevlerinden alındıklarında bile aynı bölgede ikamet etmeyi sürdürüyorlardı. Eski kadıların resmî olarak istihdam edilmeyip, görevdeki kadıların naibi olarak tekrar atanmaları da mümkündü.[30] Her halükârda, bölge hakkında fazla bilgisi olmayan yeni tayin edilmiş bir kadı, tavsiyelerini almak için çoğu kez eski meslektaşını bulurdu; fakat o da bir menfaat karşılığında kendi işlerinin gözetilmesini beklerdi. Veliyeddin Efendi işte bu yerel hukuki ağın bir parçasını oluşturuyormuş gibidir.

Ek olarak, yeni tayin yeri aramak üzere başkente gittiğine göre, İstanbul'da da ilişkileri vardı. Ayrıca bu ilişkilerini Canfedaoğlu ve adamlarına karşı şikâyetini uygun kalemlere götürmek için bile kullanmıştı ve böylece Şaban 1004'te (Mart-Nisan 1596) Çorum kadısına davayı görmesini buyuran bir hüküm çıkmasını sağladı. Bir başka seferindeyse, herhalde daha sonrasında, Canfedaoğlu'nun birini öldürmüş gibi infaz edilmesini sağlayan bir hüküm de çıkarttıracaktı. Veliyeddin keskin zekâsı ve becerileri olan bir şahsiyet olsa gerek; ama ne yazık ki arkadaşları ve kendisine arka çıkanlarının kimliklerine dair türden bilgilere sahip değiliz.

EŞKIYALARIN BAKIŞ AÇISINDAN

Sorgun kadısı, eşkıya başının kendisini neden ve nasıl kişisel düşmanı olarak gördüğünü bize söylemez. Canfedaoğlu ise Sorgun'da bulunduğu esnada, Veliyeddin Efendi tarafından soyulduğunu ve işlenmekte olan bir miktar ipeğini kaybettiğini öne sürmüştü. Maalesef, bunun ne zaman olduğunu kayıtlarda anlatmaz.[31] Fakat buna ilave olarak kadı kayıplarını uysallıkla kabul etmeyip, üstüne bir de meseleyi İstanbul'a taşımakla eşkıyanın öfkesini uyandırmış olabilir. Bu da, eşkıya başını ona meydan okumaya, yani kadının Os-

30 Naipler üzerine krş. "Mahkama" maddesi (Halil İnalcık), *EI*, 2. basım.
31 ÇD fol. 30a, b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 40-41.

mancık'taki evine vurucu bir saldırı düzenlemeye kışkırttı. Eşkıyalar, Veliyeddin'in bir Hanefi fıkıh alimi olduğunu simgeleyen "Hazreti İmam-ı Azam tacı"nı ele geçirmiş ve paramparça etmişlerdi.[32] Dahası Canfedaoğlu, eğer tacın sahibi orada olaydı, onun da aynı akıbete uğrayacağını ilan etmişti. Esasında eşkıya başı kadının evini yakmayı da planlamıştı, fakat eşraftan bazı kimseler, bu durumun bütün kazayı yakabilme riskine işaret edip onu bu niyetinden caydırabilmişlerdi. Bununla beraber Veliyeddin Efendi intikamını yine de almıştı; çünkü bu ikinci saldırıda ölen ya da yaralanan hiç kimse olmadığı halde, Canfedaoğlu ikinci kez ölüme mahkûm edilmişti.

Anlaşılan o ki eşkıya başı Veliyeddin Efendi'ye karşı güttüğü kan davasını yarı resmî bir usülle de sergilemeye çalışmıştı; çünkü metinlerden birisi, düşmanı olan kadının hapis ve teftiş edilmesi yolundaki bir girişimine atıfta bulunmaktadır. Buradaki teftiş, iş başındaki beylerbeyi ya da onun subaşısı tarafından yapılan bir misilleme seferiydi. Canfedaoğlu asla böyle bir mevkide bulunmamışsa bile, bu rolü benimsemiş gibi görünüyor.[33] Muhtemelen bu, çetesinde, onunla birlikte yakalanan Ferhad adlı eski bir Çorum bölgesi subaşısının olması gerçeğiyle kolaylaşmıştı.

Bu tavırlar, pratik koşullarda nafile olsalar bile, Canfedaoğlu ile adamlarının basit yiyecek ve yağma kaygılarının ötesinde, yaptıkları şeye dair bir vizyonları olması bakımından önemli görünüyor. Çıkış noktası, her yerdeki haydutlar köylerinden tam da bu nedenle kovulduklarına göre, kan davası olabilir. Fakat adaletsiz bir kadıya karşı resmî işlemlere girişme iddiasıyla birlikte Canfedaoğlu, Osmanlı devletinin

32 Benimle bu sorunu tartıştığı ve kıymetli önerilerde bulunduğu için Ahmet Karamustafa'ya (Washington University, St. Louis) teşekkür ederim.

33 Teftiş hakkında bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman criminal law*, (ed.) V. Ménage (Oxford: Clarendon Press, 1973), s. 228-229; Fikret Yılmaz ve Christoph Neumann, "Die 'Inspektion der Ungerechtigkeiten' und die Kontrolle der Lokalverwaltung im Osmanischen Reich (16Jh.), *Periplus*, 3 (1993), 15-30. Krş. ÇD fol. 161a, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 44.

sistemini kabul etmiş ve bu kaynaktan bir meşruluk çıkarmaya uğraşmıştı. Bununa birlikte çabası tam bir hataydı. Canfedaoğlu'nun asker olma iddiası en azından otoriteler tarafından çürütülmeye değer görülürken, kan davasını resmî bir işlemin parçası olarak gösterme uğraşısı da sadece küçümseyen bir sessizlikle karşılanmıştı.

Eşkıyaların, kadının sarığını (tacını) parçalamaktaki kasıtlarını kestirmek zordur. Osmanlı toplumunda Tanzimat'ta ve öncesinde, hatta değiştirilmiş bir şekilde günümüz Türkiye'sinde bile başlık bir kişinin toplumdaki konumunu simgeler.[34] Ulema sınıfından olanlar ve önde gelen devlet memurları özel tür bir türban (kavuk ve sarık) takarlarken, tac da esas itibariyle derviş tarikatlarının ayırıcı özelliğiydi. Yine de Ebu Hanife'ye (İmam-ı Azam) atıfta bulunulması, bu özel türbanın dervişlere değil, ulema dünyasına ait olduğunu açıklamaktadır. Türbanı parçalara ayırarak, eşkıyalar herhalde ulema sınıfının bir mensubu olarak Veliyedddin Efendi'nin meşruiyetini inkâr etmişlerdi. Ayrıca genel olarak tüm ulema sınıfına bir mesaj vermeye niyetlenmiş olmalarıysa o kadar da kesin değildir. Ulema sınıfı ile taşradaki askerî personel arasında var olan gerilim göz önünde tutulduğunda, böyle bir niyet pek de anlaşılmaz durmuyor. Kadılar (gerçekten ya da güya) sultanın kullarının koruyucusu olmanın yanı sıra beylerbeyleri, subaşıları ve onların diğer askerî hizmetlileri hakkında hor gören açıklamaları kaleme alma rolünü oynamayı üstlenebilirlerdi. Ayrıca askerler de sık sık saygın bir toplumun marjinalleri olarak görülüyorlardı: Delişmen, kavgaya meraklı, sağı solu belli olmayan ve iflah olmaz şarap düşkünleri şeklinde. O nedenle, bütün bu ağzı kalabalıkların, bir grup olarak ulema sınıfına karşı pek de dostane olmayan hisler beslemeleri o dönem için pekâlâ da mümkün görünüyor.[35]

---

34 Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (Ankara: Sümerbank Yayınları, 1969), s. 162 vd türbanla ilgili pek çok bilgiyi içerir.

35 Faroqhi, "Political activity among Ottoman taxpayers and the problem of sultanic legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXV (1992), 1-39.

Eşkıyaların yakalanış anlatılarına baktığımız zaman, bu nokta daha da muhtemel görünmekte. Karşılarına çıkan askerler Canfedaoğlu ile adamlarına, *şeriat* adına teslim olmaları çağrısında bulunduklarında, iddiaya göre şöyle cevap verilmişti: "Dahi bir siz ve bir de şeriatınız mı varmış?"[36] Sanki bu ifade, hem onları yakalayan askerleri hem de şeriatı küçümser gibidir. Ama öte yandan bu dönemdeki Osmanlı küfür ve sövgülerine dair araştırmalardan yoksunuz; bu nedenle de yapılan hakaretin ne kadar ciddi olduğunu veya şeriatı küçümsemenin ne kadar ciddiye alındığını söylememiz zordur. Yani bu türden ifadelerin dine karşı bir meydan okuma anlamına gelmemesi oldukça mümkündür; tıpkı XVI. ve XVII. yüzyıl Avrupalı paralı askerlerin ağzından çıkan küfürlerde de olduğu gibi. Fakat yine de, zamanın Osmanlı başıbozukları arasında ulema sınıfına karşı yaygın bir düşmanlık havasının olduğunu düşünmek, akla yakındır.

MAHKEME VE İNFAZ

Ne Osmancık baskınının ne de yakalanmasının tarihini tam olarak bilmediğimiz için Veliyeddin'e gerçekleştirdiği ikinci saldırının ardından Canfedaoğlu'nun daha ne kadar serbest bir şekilde dolaştığını bilmiyoruz. Bununla beraber, Veliyeddin'in ısrarcı şikâyetleri nedeniyle, tutuklanması için peşinden askerlerin gönderilmiş olması mümkün. Dahası, Veliyeddin kendisine imparatorluk topraklarında görevli idareciler arasında, Valide Sultan tarafından atanmış bir müttefik de bulmuştu; çünkü Canfedaoğlu'nun yağmaladığı birkaç köy vergisi güçlü Safiye Sultan'a ödeniyordu.[37] Daha düşük mevkide olan ve sefere gittikleri için sıksık yerlerinde bulunmayan tımar sahiplerinin sorumluluğu altındaki köylüler şikâyetlerini merkezî idare yerine, güçlü dinî vakıflara

36 ÇD fol. 28a *Çorumlu* vesika zeyli, s. 30.

37 ÇD fol. 129b, 130a. *Çorumlu* vesika zeyli, s. 35. Valide Sultan'la ilgili krş. Leslie Peirce, *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford, Londra: Oxford University Press, 1993) Safiye Sultan Cemazievvel 1003'te (Ocak 1595) valide olmuştu.

veya hanedan ailelerine yakın olanların dikkatine sunmayı çok daha kolay buluyorlardı. Canfedaoğlu'na askerler tarafından mahkemeye gelmesi emredilmiş, fakat o direnmeye karar vermişti. Böylece dört kişi yaralandıktan sonra, eşkıya başı ve adamlarından on ikisi ele geçirildi. Küçük, fakat sağlam bir yapı olan ve günümüze değin ayakta kalan Çorum kalesine hapsedildiler.

Bunu izleyen mahkeme uzun süren ve oldukça çetrefilli bir süreçti ve Osmanlı sultanının, Canfedaoğlu'nun infazını buyurmasıyla sonuçlanacaktı.[38] Başlangıçtaki bir safhada, eşkıya başına karşı takibatlar Sivas'ta başlamıştı. O devrin Sivas kadı sicilleri kayıp olduğu için sadece Rum beylerbeyi tarafından İstanbul'a arzedilmiş bir şikâyeti biliyoruz. Muhtemelen bütün bu meselenin ardındaki itici güç yine Kadı Veliyeddin idi; çünkü evlerinden birine yapılan saldırı İstanbul'a kadar rapor edilmişti. Bunun ardından Divan-ı Hümayun da Sivas ve Gelmugad kadılıklarına davayı görmelerini ve beylerbeyinin de onlara yardım etmesini buyurmuştu. Şayet Canfedaoğlu'nun bir şaki ve katil olduğu kanıtlanırsa infaz edilecekti. Canfedaoğlu'na karşı bir kanıt olarak sunulmak üzere, bu fermanın bir nüshası Çorum'a da gönderilmişti ve Sivas kadısı Hayrünnas Efendi, nüshanın aslı gibi olduğunu tasdik etmişti. Böylelikle Canfedaoğlu ve adamları kanlı bir suçlu geçmişine sahip ve ikinci kez tutuklanmaları halinde, çok ağır bir cezaya çarptırılacak insanlar haline gelmişlerdi.

Çorum duruşmasında, farklı insanlardan oluşan bir kalabalık, Canfedaoğlu ile çetesinin mensuplarını yağma, kadınlara saldırı ve oğlan çocuklarını kaçırmakla suçladılar. Kadı Veliyeddin'in evinin soyulması sırasında bir cinayet de işlenmişti. Ayrıca davacılar arasında, Valide Sultan'ın mülklerinin idarecisi ve eşkıyaların yakalanmasından sorumlu saray süvarilerinin kumandanı gibi çeşitli memurlar da bulunuyordu. Fakat çoğunluk sıradan köylüler ve küçük tacirlerdi. Çorum havalisinde bulunan Aliki (Ali Bey) köyünden

38 ÇD fol. 161a. *Çorumlu* vesika zeyli, s. 44-45.

İsmail bin Ali'nin şikâyeti de oldukça tipikti.[39] Canfedaoğlu'nun esasen bu köyde zaman geçirmeyi planladığını, fakat nihayetinde yakınlarda başka bir yerde kamp kurduğunu beyan etmişti. Bununla birlikte, yiyecek, giyecek ve gerekli diğer malzemeleri toplamak üzere pek çok adamını İsmail'in köyüne göndermişti. Köylülerin çoğu zamanında kaçabilmişler, fakat davacı yakalanmış ve birkaç *guruş* ödeyerek paçayı kurtarmaya teşebbüs etmişti. Gelgelelim, eşkıyalar teklif ettiği paranın miktarıyla rencide olduklarını ileri sürerek zavallı adamı çok fena dövmüşlerdi. Ayrıca köydeki diğer evleri yağmalamış ve kadınlara tecavüz etmişlerdi; fakat İsmail bin Ali kendi dışındaki kurbanların adlarından söz etmez. Sonunda 20 guruş ve 10 kile arpayla köyden ayrılmışlardı. Davacının ve bir diğer köyden gelen iki ziyaretçiden oluşan tanıklarının yeminli ifadesinden, bu olay, diğer köylüleri rahat bırakmaları karşılığında, eşkıyaların alma lütfunda bulundukları bir ödeme gibi görünüyor.

Canfedaoğlu ile adamlarının işlediği suçların tam bir listesini çıkarmak ve kurbanlara ödenecek tazminatın bedelini tespit etmek mahkemenin sorumluluğuydu. Otuz ayrı suçun kanıtlandığına hükmedildi ve İsmail bin Ali ile köylüleri, kesin miktarı bilmesek de tazminat almaya hak kazanan davacılar arasındaydılar.[40] Toplam tazminat ödemesi 72.000 akçe tutarındaydı. Bununla birlikte saptanan bu miktar sadece Kadı Veliyeddin'in evine saldırıları ve Çorum civarındaki Şekerbey, Yoğunpelit ve Bayat gibi köylerin talanını karşılıyordu. İddiaya göre Canfedaoğlu'nun faal olduğu Sivas bölgesindeki köylülere verdiği hasarlar dikkate alınmamıştı. Kayıplarının çapı ve siyasi nüfuzunun ağırlığı göz önüne alındığında, söz konusu 72.000 akçenin aslan payı muhtemelen Sorgun kadısına ödenmişti; fakat belgemiz küçük ve büyük tüm davacıların ortak bir şekilde hareket ettiklerini gösterir. Tazminat duruşmalarında, saldırı ve yağmaların bir

39 ÇD fol. 129b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 34-35.

40 ÇD fol, 131b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 46'da "sadece" bütün alacaklıların onlara verdikleri paralar oranında bir miktar para aldığını söylenir.

kısmını üstlenen, ama bazılarını da inkâr eden Canfedaoğlu ile adamları da hazır bulunmuşlardı.

Ama sonunda, tazminat düzenlemeleri oldukça manasız bir hal aldı, çünkü eşkıyalar meteliğe kurşun atıyorlardı ya da bu izlenimi vermekte başarılı olmuşlardı. Canfedaoğlu, kaçtıklarında, adamlarından bazılarının üzerinde 50 parça altın, 30 guruş ve belirsiz miktarda akçe bulunduğu yolunda ifade vermişti. Ayrıca yakalandıkları yerin yakınındaki bir köye gömdüğü, içinde biraz altın, gümüş ve bir kılıç bulunan sandığın ve para kesesinin kendisine ait olduğunu kabul etmişti.[41] Gelgelelim, söz konusu olan bu gömülü hazine asla ortaya çıkmadı ve yakalanışının ardından ele geçirilen mal varlığı da çok azdı: İki at, iki tüfek, birkaç parça giysi ve özel eşya. Anlaşılan, Canfedaoğlu'nun kendi köyünde ne toprağı ne de koyunları vardı. Canfedaoğlu ile birlikte yakalanan diğer çete mensuplarının kişisel mal varlıkları tutanakta yer almamakta. Eşkıya başının bizzat katılmadığı, fakat adamları tarafından işlenen çeşitli suçlar da olduğu için bu durumu açıklamak pek kolay değildir. Aklıma gelen tek açıklama, çete mensuplarının tutuklu kaldıkları doksan gün boyunca yemek ihtiyaçlarını karşılamak üzere atlarını ve silahlarını satmış oldukları; ki Canfedaoğlu, bu maksatla ve borçlarını ödemek üzere mal varlığının bir kısmını elden çıkardığını da kabul etmişti. Bununla birlikte, Canfedaoğlu'nun giysilerinin ve kişisel eşyalarının neden satıldığı sorusunu hâlâ çözemedik; diğer davalarda böyle yapılmadığına göre, muhtemelen giysileri ve kişisel eşyaları borçlarını ödemek için ölümünden sonra satılmıştı. Her halükârda, satıştan sadece 10.380 akçe elde edildi ve davacılar arasında bölüştürüldü; bu aslında çok düşük bir tazminattı.

Sonraki aşamada, eşraftan saygın bir grup, daha mütevazı toplumsal konumlara sahip diğerleriyle birlikte, eşkıyaların idam edilmelerini talep ettiler. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Sorgun kadısının vekilleri davada öne çıkan bir rol oynadılar; ne de olsa Kadı Veliyeddin'in yerel ulema arasında arkadaşla-

41 ÇD fol. 130b-131b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 37-39.

rı vardı herhalde.[42] Kadı, hem eşkıya başı hem de eski subaşı Ferhad'ın da içlerinde olduğu on iki adamı için ölüm cezası verdi. İhtiyar eşkıya Canfeda'nın adı zikredilmez, herhalde hapishanede ölmüştü. Elimizdeki son kanıt, Ferhad'la birlikte beş adam hakkındaki infaz kaydıdır. Diğer yedi adama ne olduğu meçhul olmakla birlikte, arkadaşlarıyla aynı sonu paylaşmış gibidirler. Kayıt tarihsizdir, fakat idamlar muhtemelen, infaz tarihlerinin kadı sicillerine kaydedildiği Şaban 1004 (Nisan 1596) civarında gerçekleştirilmiştir.[43]

SONUÇ

Canfedaoğlu, yaşam koşullarının kabaca karşılaştırılabildiği komşu bir kazadan gelmesine karşın, Çorum dolaylarında yakın toplumsal bağlara sahipmiş gibi görünmez. İhtimal ki göçer kökeni, gezgin bir askerin ve Anadolu göçerlerinin, fırsat düştükçe şakilik etme şeklindeki hayat biçimine uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte, Canfedaoğlu'nun eylemlerini, kurbanlarının çoğu köylüler olsa bile, göçerler ile yerleşik köylüler arasındaki derin düşmanlığın bir işareti olarak yorumlanmak mümkün değildir. Orta Anadolu bozkırlarında, bu iki grup arasındaki ayırt edici çizgi genellikle belirsizdir ve Canfedaoğlu'nun üstlendiği gerçek ya da sahte asker kimliği, atalarının göçebe geçmişinden daha önemliydi.

Şayet mevcut belgeler gerçeği yansıtıyorsa, Canfedaoğlu'nun düşüşünü hazırlayan şey Kadı Veliyeddin Efendi'yle arasındaki kan davası olmuştu. Divan-ı Hümayun, Rum beylerbeyi ve imparatorluk süvari birliğinin yüksek rütbeli subayları onun tutuklanması ve infazında başrolü hep birlikte oynamış olsalar da, yetkilileri düşmanına karşı hareket geçiren kişi Veliyeddin Efendi'ydi. Bu durum da kısmen, Osmanlı taşra idaresinin ikili yapısının sonucuydu; kadı şeriatı temsil ediyordu ve Osmanlı'nın vergi ödeyen tebaasını ordunun haraç kesmesine karşı koruma iddiasındaydı.

42 ÇD fol.130b-131b, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 39.

43 ÇD fol. 132a, *Çorumlu* vesika zeyli, s. 47.

Askerlerin düzenli istihdam edilmesi ya da paralı asker olmalarıysa çok fazla bir fark yaratmıyordu. Canfedaoğlu'nun şeriata ve ulema sınıfına meydan okumasıysa elbette bu bağlamda yorumlanmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, Canfedaoğlu ile adamları, dallanıp budaklanmasını bir türlü kavrayamadıkları bir siyasi çatışmanın hem aktörleri hem de kurbanlarıydılar.

Fakat bu yapısal faktörden ayrı olarak, Canfedaoğlu ile çetesi özel bir siyasi konjunktür içinde de incenebilir. XVI. yüzyılın kapanış yılları Habsburg sınırında uzun ve tereddütlü bir savaşa, İran'la çatışmalara, Kalenderoğlu, Kara Yazıcı ve diğer isyancı ordularının Anadolu taşrasındaki Osmanlı hakimiyetini tehdit ederken, Anadolu'nun pek çok bölgesinde gerçekleşen bir tür iç savaşa tanıklık etmişti.[44] Bu koşulların altında, Sultan III. Murad ve III. Mehmed, imparatorluk adaletinin bir imgesini yansıtarak kalan reayanın sadakatini elde tutma derdindeydiler. Daha dünyevi bir düzlemde, mümkün olan yerlerde yasadışı vergi kesmelerin önüne geçmek ve köylülerin vergi ödeme konumlarını korumak önemli hale gelmişti. Tam da Canfedaoğlu'nun yargılanıp infaz edildiği yıl, Çorum kadısının şehrin varlıklı sakinlerinin baskısı karşısında pes edip, eski bir valiyi, yasadışı topladığı tahıl ve paranın hiç olmazsa bir kısmını geri ödemeye zorlaması elbette sadece tesadüf değildi.[45] Genelde, çoğu eşkıyanın kısa bir dönem aktif olabildiği doğrudur; bu insanların çoğunluğu yakalanmış ve kısa sürede cezalandırılmıştır.[46] Fakat Canfedaoğlu ve adamları eğer Osmanlı idaresinin siyasi ajandasında eşkıyayı bastırmanın üst sıralarda yer aldığı bir zamanda talan yapmayı seçmeselerdi, daha uzun süre faal olabilirlerdi.

Canfedaoğlu'nun herhalde bir zaman sürdürdüğü askerlik hayatından ayrılma nedenini bilmiyoruz. Çetesi tarihinde

---

44 William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983), s. 157 vd.

45 Faroqhi, "Town officials, *tımar*-holders and Taxation: the late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica*, XVIII (1986).

46 Eric Hobsbawm, *Bandits* (New York: Pantheon Books, 1981), s. 55

zaman zaman seksen, doksan atlıdan oluştuğuna göre, oldukça iyi bir kumandan olsa gerek. Bir beylerbeyinin hizmetinde olma hikâyesi yarı yarıya doğru bile olsa, Osmanlı taşra idaresine hizmet sunan, yerine göre kiralanan ve ardından kovulan çok sayıdaki paralı asker kumandanlarından biri olsa gerek. Canfedaoğlu, çağdaş Çin tarihçileri için de tanıdık olan "asker-eşkıya"lardan biri gibi görünüyor; bu kişiler ordu içinde güvenlik ve statü arayışındaydılar, ama tesadüf eseri girmeyi becerseler dahi resmî görevde sürekli kalamıyorlardı.[47] Eski eşkıyalar olarak ya Kafkas cephesinde ölüme göndermek üzere kullanılan askerlerden oluyor ya da sonları Çorum yakınlarında darağacında gelene değin şakiliğe itilen, marjinal insanlar olarak kalıyorlardı. Canfedaoğlu ile adamlarında bize "asil soyguncu"yu hatırlatan hiçbir şey yoktur ve maceraları Çorumlu, Sorgunlu ya da Osmancıklı âşıklarca söylenmiş gibi de görünmez.[48]

47 Phil Billingsley, *Bandits in Republican China* (Stanford: Stanford University Press, 1988), s. 200 vd.

48 Hobsbawm, *Bandits* (1981), s. 127-134 eşkıya kahramanların simgesel rolünü tartışır.

IX

OSMANLI ANADOLUSU'NDA EŞKIYALAR, ASİLER VE OTORİTE

Çoğu sanayi öncesi toplumda (bazen sanayileşmiş olanlarda bile) kimin eşkıya, kimin asi olduğunu saptamak güçtür. Vergiler ve hizmetlerle bunalmış köylülerin çoğu eşkıyalara sadece soyulma korkusundan ya da yakınlık duyduğu için dayanışma duygusuyla değil, kendi zorlu hayatlarına karşı çıkmak için de destek veriyordu. Gelgelelim, asil eşkıya, zenginden alıp yoksula veren Robin Hood, gerçekte hiçbir eşkıyanın uzun süre dolduramayacağı bir idealdi daha ziyade.[1] Para sıkıntısı, çeteye yeni dahil olmuş mensupların baskısı ya da ihtiyaçları, bildikleri yerlerin dışında düşman bir çevrede faaliyette bulunmaları, neredeyse bütün çete başlarını yoksullara da saldırmak ya da zenginler veya soyluların amaçlarına hizmet etmek zorunda bırakıyordu. Ama uzun vadede bunun öcü alınabiliyordu, çünkü çevresinde artık kabul görmeyen bir çete başı sıklıkla ya öldürülüyor ya da devlet güçlerine teslim ediliyordu.[2]

Öte yandan yöneticiler, sultanlar ve onların memurları bütün isyancıları soyguncu ve suçlu olarak görüyordu. Her halükârda Osmanlı topraklarında elimizdeki tek kaynağı oluşturan –hiçbir soyguncu anı bırakmamıştır– resmî belgelerde *şaki* (çoğulu *eşkıya*) sözcüğü soygundan yaşayan, fakat

1 Eric Hobsbawm, *Bandits*, New York 1972.

2 Hobsbawm'ın modeline bir eleştiri olarak krş. Anton Block, *The Mafia of a Sicilian Village, 1860-1960:z<a A study of violent peasant entrepreneurs* (Prospect Heights 1988) ve Phil Billingsley, *Bandits in Republican China* (Stanford 1968).

aynı zamanda saldırılarının siyasi bir amacı da olan insanlar olarak tanımlanır. Günümüz tarihçileri olarak bizler, soygun ve isyanı birbirinden ayırmayı deneyebiliriz, ancak farkın tartışmalı kalacağı pek çok gri bölge var. Dahası, eşkıya başlarının sadece bir kısmı geleceğin siyasetçileri olmakla kalmaz, pek çok general ve yönetici de –hatta bunların en başarılıları– örgütlü suçların temsilcileri olarak yorumlanabilir.[3] Amerikalı tarihçiler erken modern Avrupa'yı bu açıdan incelemişlerdir ve Wallenstein'ın yanı sıra XVI. Ludwig de vergi memurları ve maliye bakanlarıyla halktan haraç toplayıp eşkıya başılığı yapmış gibi görünürler.

Aşağıda, Osmanlı merkezî idaresi ile taşrada yaşayan –ve resmî kaynaklarda eşkıya olarak görülen– sıradan insanlar arasındaki "temas noktaları"nı ele alacağız. Bunun yanı sıra da Osmanlı hükümetinin bu eşkıya hayatını zorlaştırmak için kullandığı çeşitli siyasi taktikleri ve bu siyasetlerin neticesinde ortaya çıkan sonuçları inceleyeceğiz.

YÜZYILIN BAŞINDA YOL KESEN EŞKIYANIN MEYDAN OKUMASI

İlgi odağımızı, şimdiye değin çok az araştırılmış bir devir olan XVIII. yüzyılın başları oluşturmakta. Bu dönem, 1683-1699 arasında Osmanlı-Habsburg savaşları sırasında dönemin Osmanlı hükümetinin hakimiyetini giderek kaybettiği taşrayı yeniden kontrol altına almaya uğraştığı için de ilginçtir. Viyana kuşatmasıyla başlayıp çok uzun süren ve anahtar konumdaki Belgrad kalesinin kaybedilmesiyle sona eren bu savaş boyunca, savaşla doğrudan ilgisi olmayan idari işler için hiç para kalmamıştı.

Siyasi olarak öneme sahip Mekke'ye giden hac yolu da, kendilerine devlet hazinesinden yapılan tahsilatlardan

3 Frederic Lane, "Economic Consequences of Organized Violence," *The Journal of Economic History, XVIII*, 1958, s. 401-417; Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime," (ed.) Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer, Theda Skocpol, *Bringing the State back in* (Cambridge 1985), s. 169-191.

memnun olmayan Bedevilerin saldırılarına uğramaktaydı. Bir bakıma hacıları rahat bıraksınlar ve zaman zaman onlara yiyecek satsınlar diye, Bedevilerin zararını tazmin için yüzyıllardır yapılan bu ödemeler, Osmanlının durumunun kötüye gidişiyle birlikte tüm hac yolcuları için büyük bir risk anlamına geliyordu.[4] Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ana yollarında da, bir anlamda polislik görevlerini de üstlenen yeniçeriler ve tımarlıların uzun süren yokluğunda çok fazla sayıda saldırı kaydedilmişti.

Karlofça Antlaşması ve özellikle de 1715'te Venedik savaşından sonra Osmanlı merkezî hükümetine düşen görev, anayollarda güvenliği yeniden kabul edilebilir bir seviyeye getirmesiydi. Bu, imparatorluğun ticari merkezlerinin bağlı olduğu kervan ticareti için önemliydi; hatta XVIII. yüzyıldaki Halep krizi de yolların güvensiz oluşunun bir sonucuydu.[5] Bunun yanı sıra Osmanlı sultanlarının –özellikle de Mekke ve Medine imparatorluğun parçası olduktan sonra– hacıların koruyucusu olarak tasvir edilme meşruiyetlerini de tehlikeye sokmuştu.[6] Suriye ve Anadolu yollarındaki artan güvensizlik, Osmanlı merkezî iktidarı için "ideolojik" nedenle de büyük bir meydan okumaya dönüşmekteydi.

Eşkıyalığı kontrol altına almak için nicedir uygulanan siyasi tedbirler daha da yoğun olarak uygulamaya kondu. XV. ve XVI. yüzyıldan beri tehlikeli geçitlerin ve yolların yakınındaki köylerin yolcuların güvenliğinden sorumlu kılınması alışıldık bir durumdu.[7] Bu hizmetlerinin karşılığı olarak köylüler de çeşitli vergilerden muaf tutuluyorlardı, fakat bunun karşılığında kendi bölgelerinde bir soyguna kurban giden yolcuların zararlarını tazmin etmeleri gerekiyordu. Bu riske rağmen derbentcilerin imtiyazları oldukça imreni-

4 Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, NJ 1980).

5 Robert Paris, *Histoire da commerce de Marseille, Bd. V De 1660 a 1789,* (ed.) Gaston Rambert, (Paris 1957), s. 412-413.

6 Suraiya Faroqhi, *Herrscher über Mekka, Die Geschihte der Pilgerfahrt,* (Münih, Zürih, 1990), s. 75 vd.

7 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul 1967).

lesiydi. Vergi muafiyetlerinin yanı sıra, yolculardan az çok kanuni yollardan koparılabilen paraların da bunda bir rolü vardı. Aşırı durumlarda, soygunlara bizzat katılan derbentciler dahi vardı.

Bu derbentciler XVIII. yüzyıl başında yeniden bir düzene sokuldular; her halükârda kumandanlar, silahlar ve resmî görevle ilgili kanıtlar bu zamana tarihlenir.[8] Artık derbentciler de belirli sabit yerleri koruyabilirlerdi. Çünkü, Anadolu ve Balkanlardan hacıların kullandığı ve ticari açıdan da son derece önemli İstanbul-Şam hattı boyunca pek çok han mevcuttu.[9] Avlu içinde ahırlar ve yolcuların konakladıkları odalardan oluşan bu hanların tek girişi ana bir kapıdan yapılıyor ve bu kapı da geceleri sürgüleniyordu. Penceresiz dış duvarları bu hanların küçük hisarlar olarak da kullanılmasını sağlıyor, hatta acil durumlarda civar köylerden kaçabilenler de buralara sığınıyordu. Bu nedenle böylesi hanlardan yerleşim mahalli doğduğu bile oluyordu; örneğin İç Anadolu'daki Argıthanı ve Kadınhanı ortaya çıktıkları hanların isimlerini bugün dahi taşırlar.

KEFALET

Aynı zamanda tebaa da komşusunun itaat etmesini sağlamakla yükümlüydü. Şeriatta borçların tahsilini kolaylaştırmak için bir kefalet sistemi geliştirilmişti. Bu suretle İslam alimleri iki farklı biçim ortaya koymuşlardı: Birisine kefil olma ve gerçek anlamda üçüncü bir şahsın borcuna kefil olma. Birinci durumda, kefil olan kişi sadece borçlunun mahkeme önüne çıkmasını sağlamakla yükümlüydü ve bunu yapamadığı takdirdeyse kendisinin tutuklanmasını göz önüne almak zorundaydı. Her iki durumda da kefillik işlemi kişinin kendi iradesine kalmış bir sorumluluktu.[10]

8 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul 1967), s. 72

9 Jean Sauvaget, "Les caravansérails syriens du hadjdj de Constantinople," *Ars Islamica* IV (1937), s. 98-121.

10 Krş. "Kafala" maddesi (Y. Linanat de Bellefonts), *Encylopedia of Islam* 2.

Osmanlı İmparatorluğu'nda borca kefil olmanın bu şekli son derece yaygındı ve özellikle de bir derbentci görevine başvurularda gerekliydi. Bu durumun kötüye kullanıldığı da oluyor ve insanlar kendi iradeleri ya da bilgileri dışında bir derbentciye kefil olarak gösteriliyorlardı. Osmanlı mali yönetimi öncelikle bu konuyla ilgilenmiş ve bu şekildeki kefaletlerin ödenmesine meydan vermemek için bu tür hileleri yasaklamıştı. Fakat müşterek sorumluluklar da vardı. Böylece XVII. yüzyılın sonuna kadar, yerleşik oldukları yerleri terk eden Müslüman olmayanlardan alınan kelle vergisi, kaçakların kayıtlı olduğu köylerin veya mahallelerin sakinlerine yazıldı.[11] Aynı şekilde *avarız-ı divaniye* denilen savaş vergisi de, özellikle bu amaçla gruplara ayrılmış hane başına alınırdı. Vergi mükelleflerinin sayısının yüksek olduğu dönemlerde bu katlanılır bir düzenlemeydi; fakat XVII. yüzyılda pek çok bölgede yaşandığı gibi, hasatın kötü oluşu veya salgın hastalıklar nedeniyle nüfusun azaldığı günlerde feci sonuçlar doğururdu. Azalan nüfus, kaçanlar için de vergi ödemeliydi, ki bundan dolayı kendileri de kaçmak zorunda kalıyordu. Aynı zamanda vergi mükelleflerinin farklı grupları arasında sık sık çekişmeler ortaya çıkıyordu: Örneğin hali vakti yerinde olan bir aile, köyden şehre taşınırsa, köylüler hemen şikâyet edip onların geri dönmelerini talep ederlerdi. Fakat yeni komşular, gerektiğinde mahkemede tanıklık yapma aracılığıyla bu göçmenleri savunur ve kalmalarına imkân sağlayabilirlerdi.[12]

Cezai alanda başka müşterek sorumluluklar da vardı. Bir köy veya bir mahallede birisi öldürüldüğünde ve suçlusu bulunmadığı takdirde, o köy veya mahallenin sakinleri tahakkuk eden para cezasını ortaklaşa karşılamak zorundaydılar. Osmanlı sultanının yabancı tüccarlara sunduğu ve "kapitülasyonlar" denilen ayrıcalıklarda, ziyaretçinin bu yükümlülükten özellikle muaf olduğunu belirten bir ibarenin yer

11 Krş. "Cizye" maddesi (Halil İnalcık), *Encylopedia of Islam* 2.

12 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge 1984), s. 270.

aldığı vakiydi.[13] Bu nedenle, şehirlerde ya da şehirlere yakın köylerde yaşayan sakinler, bir kazadan sonra sıklıkla, tanıkların ifadeleri doğrultusunda olayın seyrinin yer aldığı bir tutanak tutarlardı.[14] Mesela bir işçi, böyle bir riske girmesi için zorlanmadan sadece kendi isteğiyle bir kuyuya inmişse ya da bir çocuk aniden bir arabanın önüne atlayıp ezilmişse bu ibare belirleyiciydi. Çünkü bu durumda, çevre sakinlerinin yükümlülüğü kalkıyordu. Bütün bu düzenlemelere rağmen, XVI. yüzyılın sonuyla XVII. yüzyılın başından kalma belgelerde pek çok suistimalin hâlâ sürüp gittiği görülmektedir. Nitekim merkezî idare, "köy topraklarında birinin soğuktan donması veya bir ağacın devrilmesi nedeniyle ölmesi yahut da suda boğulması halinde" cinayet ve adam öldürme cezalarıyla cezalandırılmaları yüzünden kendi taşra görevlilerini suçlamıştı.[15]

Bu koşullarda komşular birbirini gözetleyip şehir ya da köy dedikodularına dayanarak, sık sık birbirlerini itham ediyorlar, hatta resmî olarak kadının mahkemesine bile başvuruyorlardı. Köylerinin veya mahallelerinin "memurlar" tarafından ziyaret edilmesini ahalinin çoğunluğu kabul etmiyordu, çünkü bunlar yerel sosyal kontrol kurallarına uymuyorlardı. Özellikle genç bekâr delikanlılara pek iyi gözle bakılmıyordu. Büyük şehirlerde, muhtemelen son derece düşük nitelikli, sefil durumda "bekâr evleri" bulunmaktaydı. Yerleşiklerin bakış açısına göre, bu tür bir düzenlemenin faydası vardı; çünkü yer değiştirene ya da evlenip yerleşik hayata geçerek "saygın"laşana kadar, göçmenleri şehrin sakinlerinden uzak tutuyordu.

Gidiş gelişler ve göç yine de vardı, fakat yabancılardan bir kefil talep ediliyordu. Mesela tüccarlara çalışan bir deveci veya toprak sahiplerinin kiraladığı mevsimlik işçi sağ-

13 Nicolaus Biegman, *The Turko-Ragusan Relationship* (Den Haag 1967).

14 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, (1984), s. 281.

15 Halil İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler, II, 3-4* (1965), s. 49-142. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, (İstanbul, 1965).

lam bir kabile yapısına sahipse, grubun en eskisi olarak görülebilirdi. Sonuç olarak bu kişi, sorumluluğu altında bir kaza ya da adamlarından bir şikâyet olduğunda, mahkemeye çıkmakla yükümlüydü. Durumu daha iyi açıklamak için bir örnek verelim: Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıla kadar Arnavutluk'tan, iş bulmak için ovalara göç eden büyük gruplar vardı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Selanik'te bunlar varlıklıların evlerinde hizmet ediyor, zaman zaman da işverenlerinin intikamını sokakta alıyorlardı. Bu insanların daha 1600'lerde bile İstanbul çevresinde tarım işçiliği yaptıklarını ya da Kuzeybatı Anadolu'nun üzüm bağlarında bekçilik ettiklerini görürüz.[16] Sık sık hadiseler çıktığı için bölgedeki toprak sahiplerine hiçbir Arnavutu kefilsiz çalıştırmamaları resmî olarak bildirilmişti. Grubun en yaşlısı, adamlarının arkasında durabiliyor muydu ya da bunlar birbirine kefil olabiliyorlar mıydı, yoksa toprak sahibi grup dışından mı bir kefil mi buluyordu, bu tür ayrıntıları maalesef bilemiyoruz. Kefaletin neye dair olduğu hakkında da bilgimiz yok. Bunun yabancı (ve kesinlikle çoğu da silahlı) işçilerin yol açabileceği zararlara karşı bir kefalet olduğu düşünülebilir. Fakat muhtemelen gerektiğinde mahkemeye çıkmasını garantiliyordu.

Bu düzenlemenin de birtakım sonuçları vardı elbette; namlı kabadayılar olarak adları kötüye çıkanlar kendilerine kefil bulamayıp tekrar dağlarına geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Bununla birlikte, yerleşik şehirlilerin bile kefile ihtiyaçları olabiliyordu. 1600'lerde Anadolu'da pek çok askerî güç ayaklanmış ve bütün ülkeyi yağmalamışlardı. İmparatorluğun ticari merkezlerinden biri olan Bursa'yı dahi bir süreliğine ele geçirmişlerdi. Ayrıca bu çeteler ateşli silahlar bulundurmakla birlikte, büyük şehirleri her zaman silah zoruyla ele geçirmişler gibi de görünmüyorlar. Sıklıkla, şehirde yaşayanlardan bir grup kapıları asilere kendileri açıyordu; ki bu da genellikle hiç de müstahkem olmayan şehir içini yağmadan ve hasardan koruma amaçlı yapılan

16 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia...*, s. 271.

bir anlaşmanın neticesinde gerçekleşiyordu.[17] Bu yüzden de bu türden anlaşmaların önüne geçmek için bazı şehirlerde, sakinlerden komşularının güvenilirliğine karşılıklı kefil olmaları talep edilirdi. Böyle bir durumda işleyişin nasıl gerçekleştiğine dair elimizdeki bilgi az; oysa bu tür bir durumla karşılaşılması halinde, kefili olmayan kişilere ne olduğunu bilmek önemli olurdu. Bu insanlar şehri terk etmek zorunda mı kalıyorlardı ve sürekli bir yasaklama söz konusu muydu, yoksa bu sadece kriz dönemi için mi geçerliydi?

TEMİNATLAR "YENİ ÜSLUPLAR"

XVII. yüzyılın sonlarıyla XVIII. yüzyılda da kefaletin yeni bir türü ortaya çıkmıştı. Köylerinden bir eşkıya ya da asi çıkan köylüler, bunların köyde görülmeleri halinde hemen yakalayıp görevlilere teslim edeceklerine dair kadının huzurunda resmen söz vermek zorundaydılar. Sözlerini tutmamaları halindeyse devlet hazinesine ya da sultanın sarayının mutfağına para ödemeleri gerekirdi. Bu yükümlülüğe kaynaklarda *nezir* adı verilir.[18] Çoğunlukla 1000 ila 2500 guruş taahhüt edilirdi; ki bu zamanın çok varlıklı Bursalı bir şehirlisinin bütün terekesine karşılık geliyordu. Köylüler çoğunlukla yoksul oldukları için, bu parayı ödemeleri gerektiğinde her ailenin payına 50 ila 100 guruşluk bir toplam düşerdi. Anadolu kırsalına göre, para kazanma imkânlarının çok daha fazla olduğu Bursa civarındaysa köylü başına birkaç yüz gu-

17 Böyle bir saldırının tasviri için krş. Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları 1550-1603* (Ankara 1963), s. 190-250. Bu devirde şehrin nüfuzlularını Özer Ergenc incelemiştir, "Osmanlı Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (1982), s. 105-118.

18 *Encylopedia of Islam* 2'de "*nezir*" sözcüğü yer almaz, fakat Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde (İstanbul 1971) bir açıklama vardır. Yazar burada terimin Kuran ve İslam hukukundaki anlamlarını verir. Burada *nezir*'in hiçbir siyasi manası yoktur, tam tersine "ahid" ve "adak" demektir, ki bir kimsenin üzerine vacip olmayan hayırlı bir işi kendine vacip kılarak, yapayım diye taahhüt etmesidir. Din adamları, yerine getiremeyecekleri sözler vermemeleri yolunda müminleri sık sık uyarmışlardır; fakat bir kez söz verildiğinde de mutlaka yerine getirilmesi gereklidir.

ruş düşerdi.[19] Dolayısıyla, alışılmış vergilerin dışında böyle bir toplamın ödenmesi de çoğu aile için aslında tasarruflarını elden çıkarma, borçlanma ve dara düşme anlamına gelmekteydi.

Üstelik bu para gerçekten de talep edilirdi. Şu ya da bu köyün sözünü yerine getirmediğini ve daha önceden bildirilen miktarın vadesinin dolduğunu bildiren sultan hükümleri olduğunu biliyoruz.[20] Bir örnekte, köylüler söz konusu miktarı atanan memura vermişler ve o da devlet hazinesine götürmüştür.[21] Ama sultanın affının bu yasanın önüne geçtiği de oluyordu: Böylece önceden yapılan anlaşmaya rağmen, aranan bir soyguncuyu veya asiyi teslim etmemiş bir köyün sakinleri ikinci kez görevlendirilmişlerdi.[22] Bu tür bir kayırmaya yüksek dereceli bir memura hediye verdikleri için mi yoksa başka yollarla mı mazhar olduklarını maalesef bilemiyoruz.

KÖYLÜLER, KADILAR VE YÖNETİCİLER

Bu teminatların köy halkının hayatını nasıl etkilediğini anlamak için şimdi birkaç örneğe yakından bakacağız. Hikâye, Batı Anadolu'daki Kütahya sancağına bağlı Çal nahiyesinde geçmiştir. Nahiye, Akdeniz ikliminin hakim olduğu Ege bölgesi ile, yazların sıcak, kışlarınsa soğuk ve az yağmurlu geçtiği Orta Anadolu bozkırları arasındaki sınırda yer alır. Bozkırdaki çiftçiler geçimlerini buğday ve arpadan sağlıyorlardı; yağmur az yağdığı için tarlaların iki yılda bir nadasa

19 1734-37 yıllarına ait ve Ankara Millî Kütüphane'de bulunan No B160 ve B162 numaralı Bursa kadı sicillerinden çıkarılmıştır. *Guruş* ise çoğunlukla yabancı kaynaklı gümüş paralar için kullanılan ortak bir terimdir.

20 Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver (MM) 4017, s. 329. Bu sicil neredeyse sadece *nezir* konusunu içerir. Mehmet Genç'in (Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü) verdiği bilgiye göre XVIII. yüzyıl sonundan da böyle siciller olsa gerek.

21 MM 4017, s. 329.

22 MM 4017, s. 391-2. Metinde, ilk söz verilen 5000 *guruş*un ödendiğine dair hiçbir bilgi yok; bu nedenle, ertelendiğini tahmin ediyorum.

bırakılması gerekiyordu. Genel olarak bahçecilik şehrin yakınlarında yapılıyordu. Muhtemelen köylüler, yan gelir olarak yetiştirdikleri kendi sebzelerinden ve zaman zaman da otlaklarını kullanmaları karşılığında göçerlerden aldıkları peynir ve yoğurttan besleniyorlardı. Ağırlıklı olan geçimlik tarımdı; geçen kervanlar yiyecek maddesine ihtiyaç duyduğunda pazara çıkarlardı. Bu şekilde kazandıkları parayla da vergi ve harçlarını öderlerdi.

XVIII. yüzyıl başındaki Çal nüfus sayımı verileri henüz açığa kavuşmamıştır. XVII. yüzyılda Anadolu'nun çoğu bölgesinde görülen nüfus azalması, muhtemelen Çal'da da yaşanmış, XVI. yüzyıldan beri çiftçi ve köylü nüfusu düşmüştü.[23] Çünkü en fazla nüfus kaybeden yerler tahıl üretiminin az olduğu bozkır çevresiydi ve o insanlar da daha büyük şehirlerin civarına yerleşiyordu. Özellikle elverişli iklimi ve daha iyi pazarlama imkânlarıyla İzmir çevresi çoğu göçmeni kendine çekiyordu; oysa XVI. yüzyılda tarım alanı olarak kullanılan Ankara'nın batısındaki geniş bozkırlarda XVIII. yüzyıla gelindiğinde neredeyse hiçbir köy yerleşimi kalmamıştı. Ekonomik etkenlerin yanı sıra güvenlik sorunu da bu göçlerde bir rol oynamaktaydı: Soyguncuların ve vergi toplayıcılarının kolayca ulaşabildiği yerlerde, yolu olmayan, dağlık bölgelerdekilere göre daha az köylü kalıyordu.[24] Bu göçler nedeniyle tarımdan kesilen vergilerde aşırı bir düşüş yaşandığı için Osmanlı hükümeti misilleme seferleri ve ortak teminatlar yoluyla soyguncuları toplumsal ortama çekmeye çalıştı. Yine de vergi toplayıcılarına yapılan saldırıların önüne geçemediler.

Çal nahiyesinde, Muharrem Efendi adında bir kadı öldürülmüş ve mahkeme basılıp yakılmıştı. Öldürülen kadının yanı sıra üç kurbanın daha bahsi geçer; bunların ikisi baskın sırasında ölmüş ve üçüncü bir kişi de Menderes ır-

23 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800* (Cambridge, Paris, 1981), s. 113.

24 Wolf Diether Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Anatolien in den letzten vierhundert Jahren* (Göttingen 1969), s. 174-185.

mağı yakınında ölmüştü. Anadolu'da XVI. yüzyıl sonlarında mahkemelerin basılması sıkça kaydedilmiştir; bu, kuşkusuz ki kadılar, söz konusu kişilerin hasımları olan varlıklılara mensup oldukları için böyleydi.[25] Ayrıca kadıların merkezî yönetimden aldığı maaş düşüktü; fakat bunlar asıl gelirlerini mahalle sakinlerinin çeşitli hizmetler karşılığında resmî olarak ödedikleri harçlardan sağlıyorlardı. Kadı, İslam hukuku kurallarına göre bir miras paylaştırdığında, ona da küçük bir pay düşüyordu.[26] Ama gayrıresmî olarak ne mirasçıların talep ettiği ne de hukuki olarak müdahalelerinin istendiği örneklerde, konumlarını kullanarak daha büyük pay alan kadılar da oluyordu. Bir ihtilaf halinde, daha önce kayıtlarına aldıkları bir belgeye ihtiyaç duyulduğundaysa daha yüksek bir harç talep edebilirlerdi, çünkü kadı sicilleri bir anlamda noterlik işlevini de görmekteydi.

Bu türden talepler insanı kolayca düşman sahibi yapabilirdi. Fakat verdiği hüküm dava taraflarından nüfuzlu olanları memnun etmediği zaman, aynı şey vicdan sahibi bir kadının da başına gelebilirdi. Polis kuvvetinin bulunmadığı durumlarda kadılara saldırılması daha da aşikârdı; kafa tutan bir zanlının tutuklanması, bu amaçla vali tarafından görevlendirilmiş askerlerin işiydi. Bundan dolayı kadıya bir saldırı çoğunlukla kendi hizmetkârları ya da mahkeme çalışanlarınca geri püskürtülebilirdi.

Gündelik hayatta kadı ile eyalet valisi arasında sık sık sürtüşmeler yaşanırdı. Bu, kadının, kadı ve noter olarak işlev görmesinin yanı sıra vergi toplanmasında da bir rol oynamasının sonucuydu. Böylelikle gücü idareyi etkilemeye yetiyordu ve sultanın önemli buyrukları hem valiye hem de kadıya gidiyordu. Her iki organ birbirlerinden bağımsız ola-

25 Suraiya Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation," *Journal of the Economic and Social History of the Orient, XXXV* (1992), s. 1-39'da Osmanlı tebaasının protesto şekillerini ele alır. Thomas Scheben, *Verwaltungsreformen der frühen Tanzimatzeit, Gesetz, Maßnahmen, Auswirkungen,* (Frankfurt, Bern, 1991) X. yüzyılın başındaki suçla savaş sorunlarını ele alır.

26 Akdağ, *Celali İsyanları*, 117 vd., 165 vd.

rak Divan-ı Hümayun'a rapor verirdi ve aralarındaki rekabet, merkez memurlarının yerel idare üzerindeki kontrollerini kolaylaştırırdı.

Ayrıca kadı ve valinin deneyim ufukları farklıydı: Kadılar teoloji ve şeriat hukukunu içeren Arapça bilgisini aldıkları bir eğitimden geçerler; en azından kıdemli kadılar, bu konuları gelecek kuşaklara öğretirlerdi. Buna karşılık valiler ve onların emirlerindeki kumandanlar, çoğunlukla üst düzey bir memurun evinde, hatta bazen sultanın sarayında hizmet etmiş kişilerdi. Dolayısıyla bu son derece farklı sosyal çevreler, bahsi geçen çatışmaları daha da şiddetlendiriyordu.

Bundan dolayı, gerçek askerler ya da öyle olma iddiasında bulunanların kadılara saldırmasının, onların usandırıcı kontrolden kurtulmak isteyen valinin hoşgörmesi sonucu olduğu da düşünülmeli. Fakat valiyle savaş halinde olan bir kadı da soyguncu veya isyancılarla işbirliğine girebilirdi. Çal nahiyesinin bir köyünde böyle olmuştu nitekim:[27] Sadece babasının adını bildiğimiz birisi (Hacı Oruç oğlu) Vali Eyyüb Paşa'ya karşı ayaklandığında, bu olaylar esnasında makamından olan bir kadıyla birlikte hareket etmişti.

ÇALLI KEFİLLER

Osmanlı idaresi, Çal mahkemesine yapılan saldırılarda iki köyün sakinlerinin katılımının olduğunu düşünüyordu. Netice itibariyle baş zanlı Deli Ali'ye, Deli Hüseyin'in oğlu ve büyük bölümü yine bu köylerden olan iki yüz silahlı adam eşlik etmişti. Bunun bilgisiyse, yine yakınlarda yer alan altı köyün sakinlerinden gelmişti.[28] Bunlar komşularını sürekli soygun yapmaya meyilli olmakla suçluyordu. Sanıklar halihazırda 1700-01'de, yani Çal mahkemesine yapılan saldırıdan daha önce bir voyvodanın evine saldırmışlardı. Bunun üzerine, her iki köy halkının gelecekte şeriata uygun yaşayacaklarına, memurlara itaat edeceklerine ve muhtemel soy-

27 MM 4017, s. 233.

28 MM 4017, s. 329. Sözü geçen yerleşim yerlerinin çoğunu günümüz haritalarında belirlemek zordur.

guncuları Osmanlı idaresine teslim edeceklerine dair söz vermeleri gerekmişti. Bu iki köy halkının verdikleri sözlerini tutmamaları halindeyse, köylerden birinin 1500, diğerinin 1000 guruşu devlet hazinesine ödemesi gerekiyordu. Mahkemeye saldırılması üzerine, bu toplam tazminat olarak görüldü ve toplandı. Fakat köylüler Osmanlı maliyesinin uzun kolundan bununla da kurtulamadılar, çünkü 1708'de, gelecekte itaatkâr tebaalar olmazlarsa yine bir ödeme daha yapma sözü vermek zorunda kaldılar.

Bir başka köydeki (yine Çal nahiyesinde Kayalar köyü) vakadaysa önceden belirlenmiş bir tazminat yoktu.[29] Ancak Deli Ali'nin üç adamı bu köyden gelmişti ve köylüler de zanlıların ulaşmalarından bir gün önce yandaşlarını uzun uzadıya aradıklarını söylediler. Bu köylülere pahalıya mal oldu; çünkü eğer arananlar köyde görülür ve teslim edilmezlerse, 1000 guruş ödeyecekleri sözü vermeleri gerekti. Orta köyü sakinlerindense daha fazla para talep edildi: Bunlar, aynı durum için 5000 guruş ödemekle yükümlüydüler.[30] Aradaki bu farkın nedeni bilinmiyor; eldeki metinler her iki vakada da köylülerin suç ortaklığından bahsetmez. Esasen Kayalar'da üç kişi aranırken, Orta'da bu rakam sekizdi; ve talep edilen parasal farkın nedeni de bu muydu, bilemiyoruz. Bununla birlikte daha büyük ve varlıklı yerleşimlerden, daha küçük ve yoksul olan yerlere göre daha fazla talepte bulunulduğu düşünülebilir.

Kendilerini tehdit eden cezanın yüksekliği, köylülerin Deli Ali'nin çetesine katılmış yakınları ya da komşularını yetkililere teslim etmelerine yetmedi. Çünkü mahkeme önünde verilen sözün üzerinden sadece beş gün geçmişken, çete mensupları, öyle ya da böyle ihtilafsız bir şekilde evlerinde görüldüler ve birkaç gün geçirdiler. Ardından da yerel bir yöneticinin geldiği haberi üzerine kaçtılar. Bu yönetici, köylüleri çete mensuplarıyla işbirliği yapmakla ağır bir şekilde suçlamasına rağmen, paranın derhal toplanmasını ertelemiş gibi görünüyor. Bunun yerine, köylülere, devlete bir kez daha

29 MM 4017, s. 330.

30 MM 4017, s. 331.

borçlanma imkânı tanınmış, yine 5000 guruş ödeme sözü vermişlerdi. Toplam 1000 guruş ödeme sözü yerine getirildi mi, yoksa biri diğerinin yerine mi geçti, bu ayrıntı mevcut belgelerde belli değildir.

Ayrıca otuz bir köyden ortak bir taahhütnameyle karşılaşırız; bunu ismi verilmeyen bir yerleşim izler, muhtemelen söz konusu olan bütün nahiye halkıdır.[31] Bu vakada kesin bir meblağ verilmediği gibi, sadece uygun bir yekûndan (*nezir-i misli*) bahsolunur. Bunun ne anlama geldiğini henüz bilmiyoruz. Ama bu yekûn daha sonraki müzakerelerde mi belirlenecekti, yoksa bir tür peşin ödeme mi söz konusuydu? Yoksa merkezî idare, ahali için zaten büyük olan riski daha fazla tırmandırmamak adına, miktarı sonradan belirleme hakkını saklı mı tutuyordu? Risklerin köylüleri kayıtsız kıldığı, sonraki yıllardaki uygulamalarda ortaya çıktı. Çünkü, burada analiz edilenden sadece birkaç yıl önce ele alınan bir hadisede, kalabalık nüfuslu köy sakinleri, yine Çal nahiyesinde, yalnızca kendi komşularına kefil olup, kişi başına yüz guruşu riske atmak mecburiyetinde kalmadılar, fakat bir grubun bütün mensuplarından birbirlerine kefil olmaları da talep edildi.[32] Bunun neticesinde toplam 25.000 guruşluk bir toplu kefalet ortaya çıktı ve ki bu toplam bir Osmanlı taşra sakininin kazanabileceğinin çok üzerindeydi.

Buraya kadar bahsi geçen soyguncular ve asiler son derece "sıradan" insanlar gibi görünürler. Aralarından hiçbiri toplumsal olarak üst sınıftan geldiklerini gösterecek bir ünvan taşımaz. Sadece "Deli" lakaplı çete reisinin askerî bir geçmişi olduğu düşünülebilir; çünkü bu sözcük, bugün de kullanılan anlamının yanı sıra düzensiz askerî birlikleri işaret ediyordu. Öte yandan bu reisin babası bir dede idi; dolayısıyla yaşlı ve saygın bir derviş veya bu bölgede yaygın olan Alevi inancına sahip dinî bir liderdi. Bununla birlikte, Çal'dan birazcık uzakta ve bugünkü Denizli il sınırları içinde yer alan Saray köyünde, Deli Ali'nin taraftarı olmakla suçla-

31 MM 4017, s. 333.
32 MM 4017, s. 337.

nan Halil Kethüda ile karşılaşırız.[33] Ne yazık ki bu ünvanın çeşitli anlamları vardır; bu unvan kabilelerde kimi yaşlılara atfedilirken, şehirlerde veya devletin tanıdığı dinî gruplardaysa müzakerelerin bir kethüda tarafından yürütülmesi de yaygındır. Zanaatkâr loncalarında da sorumlulardan birisi bu ünvanı taşır ve Saray dokuma sanayisi olan büyük bir köy olduğu için bir zanaatkârın soygunda yer aldığı düşünülemez. Her halükârda, burada ele alınan dava, isyan eden askerler veya taşra sermayedarlarına karşı değil, sıradan tebaanın üzerinde uygulanan baskıyla ilgilidir.

İTAATKÂR BİR TEBAA MI?

Burada tanımlanan toplu kefalet, sıklıkla ateşli silahların toplanması gibi başka tedbirlerle de bağlantılıdır.[34] Bu şekildeki yasaklamaların XVIII. yüzyılda aslında uzun bir geçmişi vardı. Çünkü XVII. yüzyıldaki ağır çalkantılar esnasında, Osmanlı merkezî idaresi, yolcuların veya göçebelerin kılıç türü silahlar bulundurmalarını engelleyemese bile, tebaasının elindeki ateşli silahları sürekli olarak almaya uğraştı.[35] Yine de, genel olarak ateşli silahların yasaklanması her seferinde boşa çıkacaktı: XVII. yüzyılda çoğu saygın aile babasının tüfeği vardı. Bununla birlikte kargaşa veya soygun durumlarıyla alakası olan köylüler, ateşli silahlarını teslim etmek ve gelecekte de bulundurmamak zorundaydılar.[36] Tüfek ve tabancaların sıkça bulunduğu ve pahalı da olmadığı

33 Krş. *EI*²'de "kethüda" maddesi (Cengiz Orhonlu ve Gabriel Baer).

34 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East," (ed.) V. J. Parry ve M. E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra 1975), s. 195-217. Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı," *Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 301-318. Ronald Jennings, "Firearms, Bandits and Gun Control: Some evidence of Ottoman policy toward firearms in the possesion of reaya, from judicial records of Kayseri, 1600-1627," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 339-358.

35 Göçmen işçiler, silah taşıma izni için başvuruyor ve zaman zaman sultanın yazılı iznini alabiliyorlardı.

36 MM 4017, s. 336-337.

bir ortamda, köylülerin yasaklara uymasını sağlamak pek de kolay olmasa gerek. Bunun sonucu olarak da yerel yönetici için tutulmayan sözleri hatırlatma ve taahhüt edilen miktarın ödenmesini talep etme fırsatı doğuyordu.

Osmanlı merkezî idaresi, tebaasının en azından yakın dövüş silahlarını bulundurmasına izin verdiğinden, devlet toplu bir kefalet talebinde bulunduğu zaman kimi köylülerin açıkça söz vermeleri gerekiyordu: Köylüler, soyguncuları ve isyancıları derdest edip hükümete teslim etme sözü verdiklerinde, esasen karşı koymaları halinde soyguncuların başlarını uçuracaklarını kastediyorlardı.[37] Fakat önceki bir toplu kefalette ateşli silah bulundurmama sözünü vermişlerse, böyle bir durumda köylüler kolayca tuzağa düşürebiliyordu. Çünkü ellerindeki birkaç paslı kılıç ve mızrakla, üstlerine saldıran tehlikeli soyguncuları ve isyancıları alt etmeleri imkânsızdı.

Ortak yükümlülüğün, herkesin malumu olan boş devlet hazinesine fazladan bir gelir kazandırma fırsatı olarak mı görüldüğü sorusunu da sormamız gerekiyor. Şimdilik bu düşüncenin bir mesneti varmış gibi görünmüyor, çünkü XVIII. yüzyılda Osmanlı devlet maliyesi üzerine iki ayrıntılı monografi de *nezir* sözcüğünü kayıtlarına almamıştır.[38] Yani ortak yükümlülüklere bağlı bu ödemeler gerçekten devlet bütçesinin önemli bir geliri olsaydı, durumun tam tersi olması gerekirdi. Ayrıca, burada incelenen kayıtların sadece birkaç on yılı kapsadığı da göz önünde tutulmalı. Bu gerçek, ortak yükümlülükler yüzünden ödemelerin sık sık kesintiye uğradığı ve devlet maliyesinde önemli bir kalem haline geldiği kanısını da çürütmektedir; çünkü eğer öyle olsaydı, mevcut kayıt sayısının çok daha fazla olması gerekirdi. Ya da saray mutfağının bütçesine ortak yükümlülük ödemelerinin bir kısmının aktarılmış olması mümkündür.

37 MM 4017, s. 330-331.

38 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul, 1985). Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi* (İstanbul, 1986).

Çünkü sultanın saray mutfağı sıkıntıda da olsa, harcamaları hazineninkiyle kıyaslanamazdı. Bin veya on bin guruş ödenmesinin orada esamesi bile okunmazdı. Fakat saray mutfağının muhasebe defterleri henüz tam manasıyla incelenememiştir.[39]

Böylelikle Osmanlı merkezî idaresi için köyler ve göçebe topluluklarındaki grup dinamiğini saltanatlarını koruma yolunda kullanabilme umudu ön plana çıkmış olabilir. Anadolu'da nüfusun seyrek olduğu bölgelerde çok az kolluk kuvveti bulunuyordu ve aile, mahalle, köy baskıları da tebaanın itaat etmesi yaklaşımına her zaman arka çıkmışlardır. Bir suç işlendiği zaman da ailenin ve köyün fikri önem taşıyordu. Mahkemenin zaman zaman, failin köyünde nasıl bir namının olduğunu bilmek istediği olurdu; yani ceza biçerken bile bu bakış açısını göz önünde bulundurabilirdi.[40] Soyguncular ve asiler de memleketlerinin grup dinamiğine maruz kalmaktaydılar. Fakat mahalle baskısı sadece mahkeme kararlarını etkilemekle kalmazdı. Diğer sanayi öncesi devletlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da çeşitli alt gruplar vardı; ki soygunculuğun yaşam biçimlerinde esaslı bir yeri olduğu Bedeviler bunların en tanınmışlarıydı. Bu köyler ve gruplarda, diğer türlü hiç de bu yola girmeyecek genç erkeklerin üzerinde, zaman zaman yapılan soygunlara katılmaları için bir çevre baskısı vardı.

XVIII. yüzyılın başında İç Anadolu'da, en azından Osmanlı idaresinin kanaatince, soygun veya isyana yol açan bir çevre baskısı var gibi görünür. Bu türden bir iddianın kanıtı olarak sorumlu memurlar, komşu köylerin temsilcilerinin ifadelerini gösterirler.[41] Ne var ki bu ifadelerin değerlendi-

39 Bu türden bir mutfak muhasebesi Ömer Lütfi Barkan tarafından hazırlanmıştır: "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri," *Belgeler*, IX, 13 (1979), s. 1-380.

40 Böyle bir hadise, Çorum Halk Kütüphanesi'nde bulunan 1595/97 Çorum kadı sicilinde yer alır. Sicilde iki ayrı numaralandırma vardır: krş. 45b, 56a.

41 Sultanın emirlerini yerine getirmek, yani köylerinin adına komşularını belli bir şekilde davranmaya mecbur bırakmak için belirli kişilerin neden seçildiğine dair bir ipucumuz ne yazık ki yok. Köylerini bu şekilde temsil edenlerin sayısıysa duruma göre değişmekteydi.

rilmesinde, komşu yerleşimlerin arasında, örneğin otlak kavgası, hayvan çalma ya da kız kaçırma gibi nedenlerle sık sık düşmanlıkların yaşandığı akıldan çıkarılmamalı. Dahası, istenen ifadeleri almak için ne kadar yönlendirici soruların sorulduğu ya da hissedilir bir baskı aracının kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz.

Osmanlı yetkilileri bütün bir köyün soyguncular ve asilerden oluştuğuna eğer bir kez ikna olmuşsa, grup sorumluluğundan gelen toplu cezalandırmaya mazeret bulmaları epeyce kolaylaşırdı. Suçsuz olanların hukuki olarak nasıl cezalandırıldıkları sorusuna, şimdiye değin bilinen idari belgeler cevap vermez kuşkusuz. Bununla birlikte, bireysel sorumluluk temelinde Müslüman hukukuna göre yetişmiş olan kadılar, bu sorun üstüne enine boyuna düşünmüşlerdir. Şimdiye değin, XIX. yüzyıl ortasından bir Osmanlı vakanüvisçisinden tek bir yoruma rastladım; dullar (evin kâhyası olabilir, fakat soyguncular/asiler üstüne bir kararın hiç bahsi geçmez) söz konusu olduğunda ortak sorumluluğu kesinlikle reddeder.[42]

Ne var ki Osmanlı merkezî idaresinin amaçları yine bir başka ipucuyla da açığa çıkarılabilir (maruz kalan köylülerin tepkileri bizim için herhalde daima ulaşılmaz kalacaktır). Kimi toplu kefaletlerde, köy sakinlerinin yerel ve taşra idarecilerine itaat edeceklerine ve vergilerini ödeyeceklerine dair söz verdikleri bir madde yer alır.[43] Bunlar, yükümlülüklerin yalnızca eşkıyalıkla savaşmanın bir aracı değil, fakat bütün itibariyle saltanatı yerleştirme çabası olduğunu biliyorlardı. Bir başka deyişle, Osmanlı memurları, tebaayı devlet organı altında tanınır hale getirmeye uğraştılar. Çünkü tebaanın arasında –uzaklardaki sultana saygı duysalar da– vergileri ve harçlarını ödediği müddetçe yerel idarecilere hiçbir şekilde saygı borçlarının olmadığını düşünenler de vardı.[44] Osmanlı idarecileri bu türden tavırlara karşı toplu kefalet

42 Pakalin, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, anahtar sözcük "Nezir akçası."

43 MM 4017, s. 336-337.

44 Metin İnalcık tarafından yayımlanmıştır, "Adaletnameler," s. 135-136.

aracılığıyla gitmek istiyorlardu. Bu tedbirlerin uzun vadede, uygulamada bir anlamının olup olmadığıysa meçhuldür.

Ama belki de bunun fazla bir önemi yoktu. Burada, köylüler ile Osmanlı idaresi arasında süregiden belli bir yapısal çekişmenin görünür hale geldiği gerçeği ağır basmaktadır. Çiftçilerin kitle halinde katıldığı köylü ayaklanmaları ya da sadece ayaklanmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ender rastlanan durumlardır. Buna karşın işsiz askerler ve göçebelerin ayaklanmalarıysa hiç de nadir rastlanan bir şey değildi. Bu durumdan sadece kimi araştırmacılar şu sonuca vardılar: Köylerdeki ilişkiler çoğunlukla ayaklanma çıkmasına ya fırsat vermiyordu ya da dinin desteklediği sultanın itibarı öylesine yüksekti ki isyan etmek akıllarına dahi gelmiyordu. Bununla birlikte yapılan yeni araştırmalar, kırsal kesimde yaşayanların sadece belirli koşullarda ayaklandığını göstermiştir; fakat bu insanlar durumdan hoşnutsuzluklarını göstermek için "daha yumuşak" başka yöntemler de biliyorlardı. Ağızdan ağıza yayılan hikâyeler anlatmak ve mevcut hükümdara daha az etkilenen taraflarını göstermek bu bağlamda hiç de önemsiz değildir.[45] Her türden iş yavaşlatma ve kaynakları gizleme, aynı şekilde eşkıyayı ve asileri sessizce destekleme biçimleri de bunlar arasına girer. Bu stratejiler, Çal nahiyesinin sakinleri için XX. yüzyılın kırsal nüfusuna olduğundan daha az tanıdık değildi. Buna karşın Osmanlı devleti, diğerlerinin yanı sıra tebaasının bütün mal varlığını komşusunun iyi davranmasına bağlayarak savaşmaya uğraşmıştı.

45 James Scott, *Weapons of the Weak, Everday Forms of Peasant Resistance*, (New Haven, Londra 1985).

X

FETİHTEN ELLİ YIL SONRA: OSMANLI GİRİTİ'NDE XVIII. YÜZYIL REFORMLARI

Bu makalede, sultanın Girit'e hakim oluşunu izleyen dönemde, adadaki Osmanlı siyasetini ele alacağız. Hukuki ve idari tarihçi bakış açısından, Osmanlı hükümetinin ilk on yılı çok özellik arz eder. Sultanın memurları ilk geldiklerinde, imparatorluğun tamamında XVI. ve XVII. yüzyıllarda görülen türden, bir dizi "geleneksel" vergi koyma uygulamasına başladılar. Halil İnalcık'ın, artık elli yıllık, ufuk açıcı makalesinden bu yana bilindiği üzere, normal bir uygulamaydı bu.[1] Eski Osmanlı uygulamalarında yine tipik olduğu üzere, yeni eyalet ilk tahrir defterine kaydedildi. Bununla birlikte, XVII. yüzyılın ortasında, bu girişim henüz ele geçirilmiş topraklarla sınırlı bir yenilik gibi görülebilirdi. Nihayetinde, 1500'lerin sonunda yerel idare ve vergi toplamanın baskın şekli olarak tımar sisteminin yerini iltizam usulü alınca tahrir uygulamasından büyük ölçüde vazgeçildi.[2]

Fakat Girit'in ele geçirilmesinden çok kısa bir süre sonra sultanlık idaresi tamamıyla yeni bir usule geçiş yaptı; bu taşranın kendisi için de geçerliydi ve Ege adalarından bazılarında da uygulandı. 1400'ler, 1500'ler ve 1600'lerin ba-

1 H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *SI*, 3 (1954), 103-129.

2 1670'ler ve 1680'lerin başında Osmanlılar o vakitlerin Leh eyaleti Kamaniçe'yi kısa süreliğine fethettiklerinde de bir tahrir hazırlamışlardı: D. Kołodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (y. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice*. 2 c., (Cambridge MA 2004).

şında Osmanlı hükümetinin temel fikri olmasına karşın, hükümdarın bütün tarım arazilerinin yüce sahibi ve köylülerin ömür boyu kiracı oldukları mefhumundan artık vazgeçilmişti. Onun yerine, şeriata uygun yasal bir dizi düzenleme yürürlüğe kondu. Diğer şeylerin arasında, bunun anlamı, özel toprak mülkiyetinin kurumsallaştığı, kamu mülkiyetindeki arazilerin (*miri*) ise kural değil istisna olduğuydu.[3]

Bu yeni yasal sistem ana prensip olarak, Müslümanların yanı sıra gayri Müslümanların da tarla, bahçe ve bağları için *haraç* vergisi ödemeleri hükmünü içeriyordu. Bu ürünün beşte birine karşılık geliyordu ve vergi mükellefinin Müslüman olup olmaması fark yaratmıyordu.[4] Dahası, din hukukunca kabul edilmiş fakat o zamana değin hukuki tedrisat ve tartışmayla sınırlı kalmış *zekat* kavramı, artık pratikte uygulanıyordu. Şimdi köylülerin, yıl içinde sahip oldukları mal ve paranın kırkta birini *zekat* olarak ödemeleri bekleniyordu.[5]

Bu önemli değişiklikler farklı şekillerde yorumlanmıştır: Ersin Gülsoy, bunların vergilendirme sistemini köklü olarak yenilemeyi içerdiğini ve tahsilat giderlerini azaltmakla sonuçlandığını vurgulamıştır.[6] Vergi mükellefleri de, çok sayıda vergi tahsildarındansa sadece bir ya da iki memurla muhattap olmayı daha rahat bulmuş olmalılar; unutulmamalı ki, bu kişilere kendi çıkarları için "gayri resmî" vergi talep etmek defalarca yasaklanmış olmasına rağmen, bu suistimalin önüne asla kesin olarak geçilemiyordu. Dahası sultanın yeni

3 Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması* (İstanbul 2004), 298-310.

4 Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması* (2004), 286.

5 Tarım arazilerinin devlet mülkiyetinde oluşu probleminin, XVI. yüzyılda düzenlendiği şekliyle tartışmaları için krş. Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti (1)," (ed.) A. Nesimi, M. Şahin, A. Özkan *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, c. 1, (İstanbul 1980), 249-280 ve H.İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600," (ed.) H. İnalcık ve D. Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 c. (Cambridge 1997), c. 1: 110-114.

6 Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması*, (2004), 284, not 231.

kazanılmış pek çok tebaası, toprakları ektikleri sürece, bu tam mülkiyet hakkı imtiyazından pekâlâ faydalanabilirlerdi ve böylelikle Osmanlı egemenliğinin meşruluğu artırıldı.

Adanın fethi tamamlandığında sadrazam olan Köprülüzade Ahmed Paşa'nın geçmişi ve ilişki ağlarından ötürü, idarenin önemli ölçüde yeni bir başlangıç yaptığı da düşünülmektedir. Din alimi eğitimi almış olan sadrazam, Kadızadeliler hareketi ayaklanmasına, en azından bazı bakımlardan yakınlık duyuyordu; Müslümanlardan oluşan bu grup, dört halifenin zamanında hüküm süren esas İslam koşullarına geri dönmeyi savunuyordu.[7]

Fakat Kadızadelilerin toprak sahipliği ve vergilendirmede Girit sistemiyle bir ilgileri olduğunu kanıtlayan bir belge şimdiye değin açığa çıkmamıştır.[8] Aynı şekilde, yeni sistemin toprak satışını kolaylaştırdığı ve bundan dolayı Osmanlı ekonomisinin tedavüle daha fazla para sürmesine bir cevap olarak görülebileceği iddiaları öne sürülmüştür. Fetihten sonraki ilk on yılda kimi mülk sahipleri kârlı toprak vurgununa giriştikleri için bu kesinlikle doğruyken, yeni sistemin kuruluşunda bu anlayışın bir rolü olmuş mudur, bilemiyoruz.[9] Çağdaş tarihçilere ket vurur şekilde, Osmanlı memurları, belli tedbirleri neden kurumsallaştırdıklarına dair genel olarak fazla açıklama getirmemişlerdir; nihayetinde yazdıklarını, toplumsal ve siyasi arka planı kendileri kadar iyi bilen meslektaşlarına hitaben kaleme alıyorlardı.

Araştırmamız 1719 ila 1721 arasındaki üç yıllık dönemi ele alır. Böylelikle Molly Greene'in temel eseriyle dönem itibariyle bağlantılıdır; Greene araştırmasını 1720'de, yani Venedik'in Doğu Akdeniz'de tekrar eski gücüne kavuşma girişimlerinin Mora yarımadasının kaybıyla (1714-15) suya düşmesinin ertesinde sona erdirmiştir.

---

7 M. Zilfi, "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul," *The Journal of Near Eastern Studies*, 45, 4 (1986), 251-269.

8 M. Greene, *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton 2000), 27.

9 Krş. Mevcut ciltteki Elizabeth Zachariadou makalesi.

Bununla birlikte Greene'in araştırması adaya odaklanmıştır ve Osmanlıların, son büyük fetihleri olan Girit'te hakimiyetlerini pekiştirmelerini sağlayan –dahili ve ticari, fakat ayrıca uluslararası düzeyde– dinamikleri ayrıntılı olarak açıklar. Başlıca kaynaklarından biri olan Girit kadı sicillerini kullanarak, dış çevreden merkeze doğru ilerler.

Öte yandan, burada ele alınan, muazzam büyüklükte ve –çağdaş tarihçiler için ne yazık ki– aşırı derecede farklı merkez bürokrasisinin kayıtlarından seçilmiş yirmi küsur belge, bize tersinden bir bakış açısı sunar, yani imparatorluk merkezinden dış çevreye doğru.[10] Başka bir deyişle, Osmanlı idaresinin bu adadan beklentisi neydi, bu arada Evliya Çelebi'nin –ve herhalde hükümetteki seçkinler arasındaki arkadaşlarının– Girit'in ikinci bir Mısır olması yönündeki umutları, fazla mı iyimserdi? Zamanın ölçülerine göre tarımsal kaynaklar bakımından zengin bir bölgeden azami ölçüde faydalanmak, aynı zamanda Müslüman ve gayrımüslim olan yerel halkla makul şekilde yakınlık kurmak için hangi tedbirler alınmıştı?[11] Çünkü, adanın tehlikeye açık konumundan dolayı, Osmanlı idaresinden hiç de memnun olmayan büyükçe Giritli bir grup, Maltalı ve diğer korsanlarla işbirliği yapmakla ve sultanın idaresinin adada hakimiyet kurmaya çalıştığı pek çok hisara saldırmakla merkezî hükümeti fazlasıyla zora sokabilirdi.

Dolayısıyla Girit'le ilgili merkezî siyasetler araştırması çevre-merkez çalışmaları geleneğine uyar. Bunlar bize, sultanlar ve memurları emirler gönderir ve bunlara itaat edilmesini beklerlerken, çevrede olanın merkez üzerinde de bir etki yarattığını öğretmiştir. Osmanlı bürokrasisinin şartlara göre davranma yönelimi göz önüne alındığında, memurlar deneme yanılma yöntemiyle ilerlemeye pek hevesliydiler.

Girit eyaletinin hem kaynaklarının hem de özel sorunlarının İstanbul'da hesaba katıldığını göreceğiz; çünkü adanın, merkezin siyasi projelerinde önemli bir rol oynadığı ortaya çıkmıştır.

---

10 BOA, İstanbul, Maliyeden Müdevver defteri (bundan böyle MM).

11 Böylelikle gayrımüslim dul kadınlar Balkanlarda ödedikleri vergiyi ödemediler: Gülsoy, *Girit'in Fethi...*, 284.

Anadolu ve Kuzey Suriye'nin yanı sıra Balkan sınır bölgeleriyle ilgili olarak, XVIII. yüzyılın başlarında Divan-ı Hümayun imparatorluk çapında kimi girişimler planladı. 1718'den sonra, (Orhonlu'nun derbentciler üzerine kitabında belirtildiği gibi) Sultan III. Ahmed ve başveziri Damad İbrahim Paşa, kamu refahına hizmet amaçlı eski uygulama ve kurumları yenilemek adına bilinçli bir siyaset güttüler. Ne de olsa, savaşsız geçen kısa dönemler dışında, geçen kırk yıldır söz konusu kurumlar fena halde çökmüştü.[12]

Osmanlıların, askerî işler bakımından Avrupalı rakiplerine yetişmek için 1718 ile 1768 arasındaki görece barışçıl dönemi kullanmadığı sıklıkla ifade edilirken, sivil sektör için aynısı söylenemez.[13] Kabul edilmeli ki biz Osmanlı tarihçileri bazen *sistemler*i tutarlı politikalardan ziyade, daha çok *idare-i maslahat* olarak görüyoruz. Fakat elimizdeki olayda durum farklıdır ve yeniden inşa ve onarım için oldukça sistemli ve bilinçli çabalar harcanmıştır.

Dahası bu politikalar, Osmanlı yöneticilerinin o sırada yurtdışına, örneğin İran'ın son Safevi şahına karşı yayılma çabasında oldukları imgesinin parçasıydı. Bu suretle, 1720-21'de Tahran elçisi olarak İran'da bulunan Dürri Ahmed, III. Ahmed'in Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan dinî vakıfların, medrese öğrencileri ve diğer dinî şahıslara ödeme yapılmasını teminat altına almak amacıyla tamir edilip yeniden yapılandırılması emrinin (herhalde savaş nedeniyle kesintiye uğramıştı) yeniden gündeme alınabileceğini bildirmişti.[14] Sultan böylece bir savaş kahramanı olarak değil, fakat dindar bir Müslüman ve etkili bir yönetici olarak sunulmuştu.

---

12 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul 1967).

13 Bruce McGowan, "The Age of the Ayans 1699-1812," (ed.) H. İnalcık ve D. Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2: 639-758, bkz. s. 644.

14 Faroqhi, "Der osmanische Blick nach Osten: Dürrî Ahmed Efendi über den Zerfall des Safawidenreichs 1720."

KALELERİN TEKRAR İNŞASI VE DONANIMI

III. Ahmed ve İbrahim Paşa, ticaretin tekrar canlandırılması ve dinî vakıflarda arzu edilen gelişmeler finanse edilecekse, iletişimin güvence altına alınmasının da vazgeçilmez bir koşul olduğunu gayet iyi anlamışlardı. Bu, imparatorluğun hem kara hem de deniz sınırları, ayrıca hac yolu gibi mühim geçitlerin üzerindeki kalelerin ve cephaneliklerin tamirini ve donanımını kapsıyordu.

Doğu Akdeniz bir Osmanlı gölü olsa bile, yabancı ve yerli tüccarların uğrak yeriydi, ayrıca pek çok korsan da bu ticaretten nemalanıyordu. Girit coğrafi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ortasında bulunmakla birlikte, ada eyaleti sınır bölgeleri için tipik olan belli özellikler göstermekteydi. Bu bağlamda Girit meselesi, XVIII. yüzyılın başındaki bürokratik yazışmalarda, Osmanlının iç kısımlarındaki, mesela Anadolu'nun can damarı olan Karaman veya Rum eyaletleri için olduğundan daha önemli bir rol oynamıştır.

Yeni ele geçirilmiş bir eyalet olarak özel korunma ihtiyacının yanında, ada vergi ve iş gücü kaynağı olarak hatırı sayılır bir potansiyele sahipti. Bu nedenle Girit'in üzerinde üst dereceden Osmanlı kontrolü, diğer sınır eyaletlerinde girişilecek projelerin önemli bir ön koşulu haline geldi. 1719-20'de Vidin kalesinin adamakıllı tamiri kararlaştırıldığında, Kandiye valisi ve kadısına yapı ustası olarak Giritlilerin meşhur oldukları söylendi.[15] Osmanlı başkentinden gelen bilgiye göre, *tabya* inşası Giritlilerden sorulurdu.

Bu nedenle, niteliksiz işçiler Balkanlardan toplanırken, 100 duvarcı ustası ve 20 doğramacı Girit'ten Vidin'e getirildi. Eyalet başkenti Kandiye'nin payına 50 duvarcı düşmüştü ve Hanya'dan 30, Resmo'dan da 20 zanaatkâr gönderilmesi bekleniyordu.[16] Hünerli insanlar arasından seçilen ve sert yol koşullarına dayanmaları için ne fazla genç ne de fazla yaşlı olan bu adamların Hıristiyan olmaları da gerekiyordu. Çünkü başlarında duracak Hanya'nın resmî mimarı bir Or-

15 MM 9908, s. 51, Safer 1132 (Aralık 1719-Ocak 1720).

16 MM 9906, s. 34, Muharrem 1132 (Kasım-Aralık 1719).

todokstu; eğer grup karışık olsaydı, başlarında bir Müslümanın olmasını bekleyebilirdik. 1719-20'de Hanya mimarının adı Vanko olarak kaydedilmişti; ve Fotya adında Kandiyeli bir ustabaşı da ona eşlik ediyordu.

Talihsiz Vanko bunun akabinde ölmüş olmalı, çünkü izleyen yıl Giritli işçilerin başında, yine Hanya mimarı olan Manyo bulunuyordu. Bu şahsa, orada olmadığı müddetçe yerine kendi seçtiği bir Hıristiyanı geçirme izni verilmişti ve üçüncü şahıslara özellikle müdahalede bulunmamaları emredildi.[17] Bu işçilerin Vidin'e kalıcı olarak yerleştirilmedikleri açıktır.

XVI. yüzyıldan beri gelenek olduğu üzere, Giritli yapı ustaları özel bir deftere kaydediliyorlardı ve kefiller "hiçbirinin kaçmayacağı"na dair güvence vermek zorundaydılar.[18] Muhtemelen yol masraflarını karşılamak ve Girit'in zeytinyağı vergisi yöneticileri işçileri toplamak için iki aylık ücret ödemişlerdi; daha sonra bu miktar üçe çıktı.[19] Bu ücret kalfalara mı yoksa zanaatkârların kendilerine mi ödendi, maalesef bilemiyoruz. Aynı fondan, işçileri İstanbul'a götürecek bir tekne kiralandı; oradan da bir Karadeniz gemisiyle Vidin'e geçeceklerdi. Mart'ın sonuna kadar varmaları umuluyordu. Ne var ki, kışın son haftalarında Karadeniz'de esen poyraz düşünüldüğünde, bunun gerçekçi bir tahmin olup olmadığını kestirmemiz zordur. Öyle görünüyor ki, Osmanlı seçkinleri, Giritlileri denizciden ziyade çiftçi olarak düşündükleri için, denize yakınlıklarına rağmen Giritliler sultanın deniz kuvvetlerinde istihdam edilmezlerdi.[20] Bunun sağlam bir temeli vardı. Fakat adalılar yapı işçileri olarak revaçtaysalar, resmî yapı projeleri için istihdam edilmeleri diğer hizmetlerden muaf tutulmalarını kısmen açıklayabilir.

---

17 MM 9908, s. 373, Receb 1133 (Nisan-Mayıs 1721).

18 Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, 2 c. (Ankara 1972, 1979); S. Faroqhi, "Migrationen in staatlicher Regie: Osmanische Handwerker des 16. und 17. Jahrhunderts beim Ortswechsel nach Istanbul," (ed.) K. Schulz, *Handwerk in Europa, Vom Spätmittelalter bis zur frühen Neuzeit*, (Münih: Oldenbourg, 1999), 277-296.

19 MM 9906, s. 34, Muharrem 1132 (Kasım-Aralık 1719).

20 Greene, *A Shared World...*, 73.

Fakat muhafaza edilmesi gereken sadece uzaktaki kaleler değildi. Bir diğer ciddi endişe adalıların kendi güvenliğiydi; özellikle de merkeze uzak İstiye nahiyesi ve güneydeki Yerapetra kalesi civarında yaşayanlar için, çünkü bu bölgelerde sürekli korsan saldırısı endişesi vardı.[21] Yerapetra kalesi karargâhı 59 asker ve 127 süvariden oluşuyordu; fakat yerel raporlar piyadelerin süvarilerden daha kıymetli olduklarını vurgular, çünkü kalenin savunması tüfekleri ve cephaneleriyle bunlara bağlıydı.

Yerapetra'yla ilgili ayrıntılı talimatlar muhtemelen daha geniş bir örüntünün parçasını oluşturur. Çünkü yaklaşık aynı zamanlarda, adanın tüm kale karargâhlarının kontrolden geçirilmesi de emredilmişti; bu, imparatorluğun bütün bölgelerinden sayısız defterde belgelenmiş standart bir işlemdi.

Girit'te 1720'lerden önceki bu türden son kayıt, Venedik'e karşı son savaşın zirvesinde, 1714 yılında hazırlanmıştı.[22] Kandiye, Hanya, Resmo, Yerapetra, Acısu, Gramvousa ve daha birkaç yerdeki kalelerde 7069 askere (eğer cümleyi doğru anladıysam) günde 5551 akçe istihkak saptanmıştı. Bu rakam doğruysa, o zaman bu insanların pek çoğu ücretsiz hizmet vermiş olmalı; çünkü diğer türlü gündelik işlerde, o vakitler paranın asgari miktarı olan tek bir akçeye erişmek zordur.

Sonrasında daha küçük iki kale, yani Spinalonga ve muhtemelen Suda, her birine 300 adamın üstünde ilave garnizonlara kavuştular. Böylelikle adada görevlendirilen garnizon askerlerinin toplam sayısı 8000 kişiye yaklaşmış olmalı.[23]

---

21 Greene, *A Shared World...*, 68; MM 9908, s. 364 Recep 1133 (Nisan-Mayıs 1721).

22 MM 9906, s. 365-6, Recep 1132 (Mayıs-Haziran 1720).

23 Venediklilerin adada inşa ettikleri kaleler hakkında, aralarda Osmanlı adlarına da göndermelerle birlikte bkz. J. Steriotou, "Le fortezze del Regno di Candia. L'organizzazione, i progetti, la costruzione," (ed.) G. Ortalli, *Venezia e Creta, Atti del convegno internazionale di studi Iraklion-Chanià. 30 settembre-5 ottobre 1997* (Venedik 1998), 283-302; ve A. Curuni, "L'edilizia civile all'interno delli luoghi fortificati veneziani," *Venezia e Creta...*, 303-336. Mevsimsiz bir sabah vakti, yılankavi bir yolda verdiği zarif ve eğlenceli tavsiyesi için Simon Price'a (Oxford) teşekkür ederim.

Fakat birkaç yıl sonra bu rakamlar büyük ölçüde geçerliliğini yitirmiştir; özellikle de bu askerlerden bir kısmı Mora yarımadasındaki Venediklilerle savaşmaya gönderildikten sonra. Yine de garnizon askerlerinin artışı muazzamdı, çünkü 1670'de bu kapasitede hizmet veren adam sayısı 2000'den fazla değildi.[24]

Fakat yeni bir kayıt derlemek özenilesi bir iş değildi: Kandiye'deki süreç tamamlandığı zaman Mustafa adlı görevli subay aynısını Hanya'da yapmak istedi, fena halde başarısız oldu; çünkü *yerlü neferat* ona vali ve vezir Esad Paşa'nın kontrolü ya tamamladığını veya bunu tez zamanda yapacağını söyleyerek, Mustafa'nın girişimini reddetti.[25] Mantıksız olmayan bir şekilde, İstanbul'daki yetkililer bunun, görevli subayın zimmetine para geçirmesini örtbas etmek için bir bahane olduğuna inandılar; vezire de adaya özellikle bu amaçla gönderilen ve ismi verilmeyen bir mübaşirin huzurunda kontrolü derhal tamamlayıp sonuç kayıtlarını İstanbul'a göndermesi emredildi. Muhtemel hilelerin bazıları açıkça telaffuz edilmişti: Subaylar, belki de atandıkları kalelerden ayrılmış olanları koruma düşüncesiyle, teftiş memurlarının önünde geçit yapmaları için askerlikle alakası olmayan adamları da getirebilirlerdi. O nedenle vali ve mübaşir, serseri subaylara sadece Allah korkusu salmakla kalmayıp, belli durumlarda kayıtlara geçmiş adamları tek tek sorgulamaları yolunda da uyarılmışlardı. Dahası kısa bir süre önce, 1720'nin sonunda, Girit kalelerinin tüm askerî teçhizatının genel olarak gözden geçirilmesi emredilmişti; bu emir Kandiye, Hanya ve Resmo'yu, herhalde Setia, Yerapetra, benim saptayamadığım birkaç yeri daha kapsıyordu.[26] Kumandanların yanı sıra cebeci başları ve topçuları, Sultan III. Ahmed'in tahta çıktığı 1703-04 yılından beri buralara gönderilmiş tüm silah ve cephanenin kaydedilmesini amaçlayan teftişe yardım edeceklerdi. Komisyonlar, merkezî otoritelerce söz konusu kalelere gönderilmiş tüm kalemle-

24 Gülsoy, *Girit'in Fethi...*, 279.

25 MM 9908, s. 165, Zilhicce 1133 (Eylül-Ekim 1721).

26 MM 9908, s. 36, Muharrem 1133 (Kasım-Aralık 1720).

ri, silah ve barutun gönderildiği sırada görevde olan valinin adıyla ve daima ilgili fermanla birlikte kaydetmeliydiler. Bu kayıtlar İstanbul'a gönderilmeliydi ve subaylar, 1720'den itibaren, merkezden emir olmaksızın teçhizatı harcamaları halinde mevkilerinden olacakları ve ilgili silah ve barutu kendi ceplerinden ödeyecekleri konusunda uyarılmalıydılar. Belli ki İstanbul'da bu emri düzenleyen, barış zamanında silah kullanımının sadece bir suistimal olabileceğini düşünmüştü. Fakat böyle emirler göz önüne alındığında, ani korsan saldırılarına karşı kalelerin adayı nasıl koruyacakları metnimizde karşılığı olmayan bir sorudur.

VERGİLENDİRME: SÜREKLİ BİR İHTİLAF KAYNAĞI

Yabancı bölgelere çalışmaya gönderilen insan sayısı sınırlandırılmışken, vergilendirme nüfusun büyük kısmını kapsıyordu ve iyi ve kötü zamanlarda tartışmalı bir konu olarak kaldı. 1695'ten sonra, imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Girit'te de *malikane* sistemi getirildi, fakat arada bir kesinti olmuş olsa gerek, çünkü 1719-20'de sistem tekrar getirilmiştir.[27] İltizam sisteminin, başka yerlerde olduğu gibi Girit'te de vergi mükelleflerinin son derece aleyhine olduğu, merkezdeki memurlar için vergi mükelleflerinin yüksek ölçülerde borçlanma derecelerini göz önüne aldıklarında özellikle açıklığa kavuştu.[28] Çünkü köylülerin ürünü geçinmeye, vergileri ödemeye, geçen yılın borçlarını kapatmaya, birikmiş faizlere yetmiyor ve sık sık çekilmez bir yük halini alıyordu. Bu yüksek borç oranı Osmanlı'ya özel bir durum değildi: XVII. yüzyılda Kuzey Fransa üzerine yapılan araştırmalar, sık yaşanan doğal felaketler ve aşırı vergi yüzünden bu bölgede yaşayanların çoğunun büyük borçlara girdiğini göstermiştir.[29]

27 MM 9906, s. 321-2, Cemaziülahir 1132 (Nisan-Mayıs 1720). Bu metni benimle tartışan Mehmet Genç'e teşekkür ederim.

28 S. Faroqhi, "Indebtedness in the Bursa area, 1730-1740," (ed.) M. Afifi, R. Chih, N. Michel, B. Marino, I. Tamdoğan, *Sociétés rurales ottomanes*, (Kahire, Paris 2005), 197-213.

29 P. Goubert, *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle* (Paris 1977), 192-193.

Fakat bu sorunun yaygın oluşu, durumun ciddiyetini hafifletmiyordu. İnanışa göre, malikane sisteminin tekrar getirilişi vergi ödeyen tebaanın yararınaydı; çünkü çiftçilerin altın yumurtlayan kazı kesmeyecekleri düşünülüyordu.[30] Yetkililer özellikle de ihtiyaç halinde, malikanecilerin köylülere tohum tedarikinde yardımcı olacaklarını umuyorlardı.[31] Fakat gerçek hayatta, sıklıkla hayat boyu hibelere mazhar olmuş seçkinlerin önde gelenleri gelirlerini elde ettikleri yerlerde ikamet etmedikleri için durum o kadar da rahatlatıcı değildi. Tam tersine, bunlar görev süresi bakımından sorumluluk almamanın tadını çıkaran ve önceki yılın korkunç mültezimlerinden farklı davranmayan astlarını gönderiyorlardı. Buna benzer bir hadise Resmo yakınlarındaki iki manastırda, Aya Hristo ve Aya Yorgi'de yaşanmış gibi görünür.[32] Keşişler, normal vergileri (*mal-ı maktu'*) ve *kalemiye* türünden harçları ödemeye hazırlanmışken, malikane vergisinin taşeronunun vergiden, hatta kendisine hibe edilenden hoşnut kalmadığı yolunda şikâyette bulundular. Onun yerine, güya uşaklarına tahsis etmek üzere çeşitli ödemelere ilaveten *hoşgeldin akçesi* gibi oldukça tuhaf isimli bir istihkak talebinde de bulunmuştu. Gerçekte Aya Hristo ve Aya Yorgi manastırlarının ve ek olarak daha küçük yedi manastırın iltizam sahibinin Hacı Mustafa diye biri olduğunu merkezî idare doğruladı; kanunsuz eziyetlerine son vermesi yolunda ihtar edilmesinin sonucunda ne olduğunuysa bilmiyoruz.

Bir diğer vergi ihtilafı, Osmanlı idaresinin adaya "İslami" vergi getirmeye kalkışmasıyla ilgilidir. Bunun arazi kayıtlarını ve ünlü Girit tahrirlerini nasıl etkilediği enine boyuna tartışılmıştır; fakat bu yeniliğin pek çok yönü vardı. Nitekim idarenin 1720-21'de çözmesi gereken ihtilaf, kısmen imparatorluğun başka yerlerinde mal varlığının kırkta birine karşılık gelen *zekat* şeklinde toplananın yerine koyun vergisini

30 M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," (ed.) O. Okyar ve Ü. Nabantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar* (Ankara 1975), 231-296.

31 MM 9906, s. 321-2, Cemaziülahir 1132 (Nisan-Mayıs 1720).

32 MM 9908, s. 248, Cemaziülevvel 1133 (Mart 1721).

(*âdet-i agnam*) getirmeye kalkışmakla ilgiliydi.[33] 1705-06 yılında bu zekat, Girit'te çok güçlü bir hanedanlık olan Köprülülerden vezir Numan Paşa tarafından toplanıp 290.000 akçeyle iltizama verilmiş olarak defterlere kaydedildi.[34]

Ne var ki, kırk koyunu olan insanları saptayıp onları zekat vergisinden sorumlu tutmanın imkânsız olduğu çok geçmeden anlaşıldı; çünkü büyük sürü sahipleri koyunlarını akrabaları ve hane halkının üzerine kaydettiriyordu. Bu nedenle eski Kandiye valisi Ali Paşa, güya hem hazinenin hem de vergi mükelleflerinin yararına yeni bir vergilendirme tarzı getirdi: Müslümanlar sahip oldukları her iki koyun veya keçi başına 1 *para*, Hıristiyanlarsa her hayvan başına 1 *para* ödeyeceklerdi. Kuzular bir yaşına girene kadar vergiye tabi değillerdi ve hesap gerçekten her yıl tekrarlandı; böylece koyun yetiştiricileri eskimiş beyanlara göre değerlendirilmekten mustarip olmayacaklardı. Yeni düzenlenmiş koyun vergisi, Aya Hristo ve Aya Yorgi keşişlerinin hayatlarını karartan taşeronlara değil de tek tek bireylere iltizam edildiğinden, muhtemelen vergi mükelleflerinin yararına olmuştu.

Tahsildarların kendileri için talep ettikleri bir sürü ilave ödeme bir kez daha yasaklandı.[35] Hanya eşrafına gelince, yeni düzenlemeden memnundular veya en azından rıza gösterdiler. Çünkü, önceki yıl malikane gelirlerinin 7500 guruşluk bir giriş zammına ek olarak 400.000 akçeye yükselmesine rağmen, yeni düzenin resmen tanınması ve devamlılığı için merkezî idareye –başarılı bir şekilde– dilekçe verdiklerini görürüz. Herhalde, belirlenen miktarların dışında toplanan

33 MM 9908, s. 159, Rebiülahir 1133 (Ocak-Şubat 1721).

34 Fransız konsolosluğu raporlarında bu şahısla ilgili birkaç gözlem için bkz. D. Sabatier, "Les relations commerciales entre Marseille et la Crète dans la première moitié du XVIIIe siècle," (ed.) J.-P. Filippini, L. Meignen, C. Roure D. Sabatier, G. Stéphanides, *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle* (Paris 1976), 151-233, bkz. s. 168.

35 Kanunsuz olmakla birlikte uygulamada talep edilen böyle ödemeler Girit ve başka yerlerde yaygındı: MM 9906, s. 259, Cemaziülevvel 1132 (Mart-Nisan 1720) tarım vergisi tahsildarlarınca fazladan harç talebi yasaklandı.

paranın vergi mükelleflerine geri döneceği sözünün yerel desteği sağlamakta rolü olmuştur. Fakat fazla verginin geri ödenmesi gerektiğinde, bugün dahi sıklıkla yaşandığı üzere, söz konusu durumda kuzuların vergilendirilmesiyle ilgili yeni kanunlar nedeniyle, sorun çıktı.[36] Her halükârda malikaneci Mehmed, Gelibolu barut imalatı müfettişi, bazı kötü niyetli kişilerin kendisini, sürünün çoğalması (*izdiyad-i agnam*) üzerine özel bir vergi talebiyle vergi mükelleflerine baskı yapmakla suçlamalarından şikâyetçi oldu.[37]

Büyük ihtimalle mültezimler o yıl doğan kuzular için para talebinde bulunmuşlardı. Bununla birlikte karşı çıkan vergi mükellefleri *izdiyad*ı yasaklayan bir ferman elde etmişlerdi; şayet ikisi aynı değilse, muhtemelen söz konusu metin tam da bizim tartıştığımızı andırır. Oldukça hayal kırıklığına uğramış malikaneci ve barut müfettişi, şimdi verginin tam olarak hangi koşullar altında toplanacağı konusunda bilgilendirme istiyordu; isteği merkezî idarece derhal yerine getirildi. Yeni düzenlemeler altında kanundışı olarak toplanmış paranın vergi ödeyen tebaaya gerçekten geri verilip verilmediğini, şimdiye kadar bulamadım.

ZEYTİNYAĞI

Greene'in araştırmasından öğrendiğimize göre, zeytinyağı Venedik idaresinin son yıllarında bir ihracat –ve daha genel olarak ticari– ürünü olarak şarapla rekabete girmişti.[38] Tüketicilerin damak tadının değişmesi ve Kıta Avrupası ile Mader adasında yetişen üzümlerle rekabet sonucunda uzun vadede bakıldığında Girit şarabı, kesinlikle ortadan kaybolmamakla birlikte geriye çekilmişti.[39]

Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarında yetiştirilen, kimi tahıl ürünleri de dahil olmak üzere, tarım ürünlerinin alım

36 MM 9906, s. 276, 27 Cemaziülevvel 1132 (Mart-Nisan 1720).

37 Girit'in vergi ödeyen tebaasının adına yayımlanan bu şikâyet metni için bkz. MM 9906, s. 251, Cemaziülevvel 1132 (Mart-Nisan 1720).

38 Greene, *A Shared World*..., 114.

39 Gülsoy, *Girit'in Fethi*..., 294-297.

satımı geniş ölçüde yerel bazlıydı ve dolayısıyla yetersiz şekilde kayıtlara geçmişti.[40] Bununla birlikte 1720'lerde zeytin yetiştiriciliği fazlasıyla artmıştı ve Osmanlı idaresi bunu bir gelir kaynağı olarak tahsis etmişti.[41] Yerliler zeytinyağını sabun imalatının bir esası olarak kullandılar ve Marsilya bölgesindeki benzer bir sanayi de Girit zeytinyağının önemli miktarını kullandı; nitekim Fransız tüccarların adaya sık sık gelmelerinin nedeni buydu.[42] Fransız kralının konsülleri adada yerleşikti; kraliyet politikasına göre, gözleri tüccarların üzerindeydi, ayrıca Osmanlı idareci elitiyle bağlantılar kurmuşlardı.[43] Hem Marsilya Ticaret Odası'na hem de Paris'teki üstlerine sık sık yazdıkları için zeytinyağı ekonomisiyle ilgili hem satıcılar hem de devlet açısından bilgiler mevcuttur. Üreticilerin umutları, korkuları ve hesaplarına dair daha fazlasını bilmeyi tercih ederdik, fakat ne yazık ki bunlar çok az yazılı belge bırakmışlardır.

Zeytinyağı imalatındaki artış göz önüne alındığında, elimizdeki belgeler ilgili vergilerin ve çıkan gelir indiriminin İstanbul'a toplanması hakkında kimi bilgileri içeriyorsa, bu şaşırtıcı olmaz. Daha 1717'de, zeytinyağı ihracatına okka başına 3 akçelik bir vergi (% 22) getirilmişti.[44] 1720-21'de, daha ayrıntılı düzenlemeler çıkarıldı;[45] o zamana değin, gümrük resmine ek olarak vergi iyi alaşımdan 6 akçeye çıkarılmıştı. Verginin ikiye katlanmasının ardındaki mali mantığı ikinci bir metin açıklar.[46] Midilli bölgesinde, zeytinyağı ihracatı

40 Greene, *A Shared World...*, 122-6.

41 Greene, *A Shared World...*, 131.

42 Y. Triantaphyllidou-Baladié, "L'industrie du savon en Crète au XVIIIe siècle, Aspects économiques et sociaux," *Études Balkaniques* 4 (1975), 75-87; P. Boulanger, *Marseille marché international de l'huile d'olive, un produit et des hommes, 1725-1825* (Marseille 1996).

43 Sabatier, "Les relations commerciales," D. Panzac, "Négociants ottomans et capitaines français: la caravane maritime en Crète au XVIIIe siècle," (ed.) D. Panzac, *Commerce et navigation dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle* (İstanbul 1996), 77-94.

44 Greene, *A Shared World...*, 136.

45 MM 9908, s. 533, Şevval 1133 (Temmuz-Ağustos 1721).

46 MM 9906, s. 526, Şevval 1132 (Ağustos-Eylül 1720).

vergisi daha önce 6 akçeydi, şimdiyse tüccarların ve özellikle yabancı ihracatçıların limana artık gelmediklerinden şikâyet ediliyordu. Nihayetinde, Girit'ten çok daha ucuza satın alabiliyorlardı ve bu durum hazinede bir kayba yol açmıştı, ilgili mültezimlerden bahsetmiyoruz bile. Sonuç itibariyle, hazinenin çıkarlarının en iyi, vergi seviyelerini Midilli'de geçerli olan düzeye yükseltmekle korunacağına karar verildi; söz konusu ferman, her yerde eşit vergilendirmenin nasıl *nizam-ı hali* getireceğini iddia ediyordu.

Toplanan her 6 akçeden beşi merkezî idareye ayrılmış, kalanı *maaş* olarak tahsis edilmişti; muhtemelen yerel bürokratların ücretlerini ödemek içindi. Fakat toplanan ödemelerin sekizde birinin tahsildar, kâtip ve amirlere ödendiğini öğreniyoruz: Eğer bu % 16,5'luk pay zaten *maaş* olarak ayrılmış okka başına 1 akçeye ilaveyse maaş ödemelerine ayrılmış pay yine de yüksek olmalı.[47] Tahsilat harcamalarını indirmek kuramsal olarak çok arzu edilse de uygulamada buna ulaşmak çoğunlukla güçtü.

Bu özel kanunnamelerin çıkarılmasının ardında yatan başlıca kaygı, gelirlerin şimdiki haline açıklama getirme tarzıydı. Fermana göre, her limanda vergi tahsildarları her gemiye yüklenen yağ miktarını, kaptanın ismi ve kısa fiziksel görünüşünün tarifiyle (*resim*) kaydedeceklerdi. Ödenen toplam vergiden, yerel olarak bırakılacak parayı muhasip toplamdan çıkaracaktı.

Böylelikle ayrıntılı kayıtlardan sağlanan bilgi, *icmal ve tezkere*nin derlenmesiyle çok daha öz hale getirilmişti. Başından sonuna özel dikkat gösterilmiş, böylece zimmetine para geçirecek olanlara açık kapı bırakacak hiçbir belirsizlik bırakılmamıştı.

SONUÇ

Bu ferman sağanağında göze çarpan birkaç nokta var: Hepsinden önce, merkezî idare açısından mevcut suistimallerin düzeltilmesi konusunda büyük endişe var gibi görünür; bir

47 MM 9908, s. 457, Şaban 1133 (Mayıs-Haziran 1721); MM 9908, s. 518, Şevval 1133 (Temmuz-Ağustos 1721).

bakıma, XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başı Celali ayaklanmalarının zirvesinde çıkarılmış olan "adalet fermanları"-nı andırır.[48] Bu, özellikle askerî sektörde şiddete karşı değil de, 1600'lerde olduğu gibi, yozlaşma ve aşınmaya karşı çetin bir mücadeleyi kapsıyordu. III. Ahmed esaslı bir hazine oluşturmayı ziyadesiyle önemsemekle ünlendiğinden, bu son durum çok daha acil gibi görünür.

Artan bürokratik kontrol soruya bir cevap gibidir: ve önceden tek kayıt dizisi yeterliyken, şimdi iki ya da daha fazla sicilin hazırlanması gerekli addedilmişti.

Burada, yazışmaların çok fazla arttığı ve genel kayıtların artık çok faydalı olmadığı ve eyaletlerden çıkan buyrukların gruplandırılmasının lüzumlu hale geldiği, XVIII. yüzyılın ortası merkezî idaresini tanımlamayan bürokratik yayılmanın başlangıcını gözleyebiliriz. Yine de, görece iyi belgelenmiş Girit gibi bölgeyi dahi kapsamaya çalıştıklarında ağır ciltler arasında iğneyle kuyu kazarak çalışan günümüz araştırmacılarının yaşadığı güçlükler, 1720'lerin bürokratlarına da aşina olsa gerektir. Öte yandan, sultanın bürokratik denetime dair kimi fikirlerinin, yalıtılmış bir mahal veya kalenin gündelik hayatında uygulanamadığı çok geçmeden anlaşılmıştır; fakat bürokrasiyle idare edilmenin bu özellikle yıldırıcı yanının XVIII. yüzyıla özgü olmadığı aşikârdır.

Malikane sisteminin getirilmesine gelince, tebaayı, iltizam sistemi ve murabahacıların suistimallerinden koruyacağı yolundaki süslü sözler eşliğinde gerçekleşti. Bu belagat *malikane*lerin kurumsallaştığı her yerde kullanımdaydı dolayısıyla kesinlikle Girit'e özgü değildi. Oldukça üretken, borç ilişkileriyle bütün köyleri kendilerine bağlayabilen tefecilere imkânlar sunan eyaletlerde dahi sermaye kıtlığı tipik olduğundan, bu hoş sözlerde inandırıcı bir unsur olduğunu varsayabiliriz.[49]

48 H. İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler*, II, 3-4 (1965), 42-149.

49 E. Gara, "Lending and Borrowing Money in an Ottoman Provincial Town," (ed.) M. Köhbach, G. Proházka-Eisl ve C. Roemer, *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums* (Viyana 1999), 113-119.

Sultanın bürokratlarının, yeni rejimin tebaanın şikâyetlerine bir cevap olacağına başlangıçta inanıp inanmadıklarını bilmiyoruz. Fakat inanmışlarsa, çabuk hayal kırıklığına uğramışlardır ve 1719-21 fermanlar dizisi *malikanecinin* emrine tabi olanların, malikane sisteminin faydalı etkilerini nasıl hızla yok saydıklarını gösterir. Günün sonuna gelindiğinde, zeytinyağı vergisiyle ilgili yazışmalarda da örneklendiği gibi, mali gelirlerle ilgili genel bir endişe hakim oldu.[50]

Fakat böyleyken dahi, belgeler zamanın Osmanlı bürokrasisinin yeniliği ve tecrübe kazanmayı, ikincil kaynaklarda iddia edildiğinden çok daha fazla istediğini gösterir. Girit-İstanbul arasındaki mesafeye rağmen, sadece bürokrasinin farklı seviyeleri arasında değil, otoriteler ve tebaanın oluşturduğu, hem Müslümanlar hem de gayrımüslimler, belli sektörler arasında oldukça fazla yazışma yapılıyordu.

Bu görece yakın ilişki, koyun vergisi tartışmasından özellikle anlaşılır; çobanları vaktinden önce ya da hatta düzmece "sürünün artışı" yoluyla aşırı vergilemeden korumanın yanı sıra kırktan fazla koyuna sahip olanların vergi kaçırmalarını engelleme çabalarından çıkarabiliriz bunu. *Zekat*ın yasal bir vergi oluşu ve "İslamlaştırma" bağlamında getirilmiş olması onu kutsallaştırmamıştı; tersine kullanışsız addedilmişse, sultanın memurları bunu değiştirmeye istekliydiler. Pragmatizm böylece yaygınlaştı; burada ele alınan yazışmalar vergi esasını korurken merkezî denetimi artırma resmî niyetini, fakat aynı zamanda Tanzimat öncesi dönemdeki Osmanlı bürokratik reformlarının sınırlarını örnekler.

50 M. Genç, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," (ed.) D. Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950* (Albany 1994), 59-86.

DİZİN

A

Abdi bin Murad 27, 166, 167, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 180
Abdülhamit, II. (Osmanlı sultanı) 155
Abou-El-Haj, Rifa'at 15, 32, 33, 35, 111, 113, 114
Acısu kalesi 229
Adanır, Fikret 109, 132
Afrika 151, 158, 159, 163
Afrikalılar 26, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163
Ağırnas köyü 119
Ahkam defterleri 181
Ahmed, III. (Osmanlı sultanı) 226, 227, 230, 237
Ahmed, I. (Osmanlı sultanı) 51, 54, 56
akçe 27, 40, 41, 74, 75, 112, 113, 167, 169, 171, 172, 173, 188, 198, 199, 229, 232, 235
Akdağ, Mustafa 24, 54, 60, 65, 72, 73, 79, 80, 83, 94, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 116, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 130, 135, 140, 142, 143, 144, 146, 182, 190, 210, 213
Akdeniz 10, 20, 111, 121, 126, 168, 211, 224, 227
Akkar 87, 88, 89, 90, 101
Aksaray 63
Akşehir sancağı 61
Ali Paşa (Kandiye valisi) 233
Amasya 135, 183, 191
Anadolu 14, 17, 22, 24, 26, 38, 41, 43, 64, 65, 69, 77, 78, 79, 80, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 96, 98, 99, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 130, 131, 132, 134, 139, 143, 145, 146, 154, 160, 169, 180, 200, 201, 205, 206, 209, 210, 213, 219, 226, 227
Anadolu beylerbeyi 68
Anadolu reayası 71, 81, 113, 114
Anadolu zaviyedarları 86, 89, 98, 100
Anadolu zaviyeleri 89
Ancien Régime 19
Anderson, Perry 11, 12
Andreasyan, Hrand 71, 136
Ankara 27, 33, 35, 39, 42, 83, 133, 136, 165, 166, 171, 173, 175, 179, 183, 212
Antalya kadısı 41, 75, 76
Arapça 54, 214
Argıthanı 206
Arguncuk köylüleri 50, 63
Arnavutluk 209
Asya Tipi Üretim Tarzı 11, 12, 17
Atina 151, 153
Atlas dağları 85
Atlas şeyhleri 86, 90
Aya Hristo manastırı (Girit) 232, 233
Aya Yorgi manastırı (Girit) 232, 233
Aydın 26, 64, 65, 123, 154, 159, 160, 162, 163
Aydın köleleri 161, 162
Aydın kutlamaları 161

B

Babür 13
Balkanlar 43, 132, 176, 206, 225, 227

Barkan, Ömer Lütfi 11, 15, 16, 51, 70, 80, 85, 90, 113, 153, 163, 168, 176, 219, 223, 228
Barkey, Karen 14, 16, 17, 18, 22
Bartın 74
Bayat köyü 198
Bayezid, II. (Osmanlı sultanı) 173, 184
Bayezıd Çavuş 63
Baykal, Bekir Sıtkı 168, 171, 172, 173
Bayly, C.A. 13, 170
Bedeviler 205, 219
Bektaşiler 86, 147
Bektaşilik 53, 89, 91, 101
Bektaşi şeyhleri 53
Bektaşi zaviyeleri 52
Berberi dağları 87
Berberiler 86
Berberi şeyhleri 86
Billingsley, Phil 23, 24, 128, 130, 131, 133, 134, 137, 141, 142, 202, 203
Bloch, Marc 10, 129
Bois, Guy 126, 127, 128
Bolu sancağı 68, 74, 77
Bolvadin 38
Boratav, Pertev Naili 68, 154, 155, 160, 182
Braudel, Fernand 31, 35, 112, 121
Brezilya 151
Bruinessen, Martinus van 84, 88, 89, 100, 132
Bubeyri, Marwan 112
Bulgaristan 132
Burke, Peter 14
Bursa 133, 152, 153, 167, 175, 177, 184, 192, 209, 210
Bursalı kalpazanlar 173
Büyük Cami (Sivas) 55, 56
Büyük Kaçgun 83

C-Ç

Canfedaoğlu 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202
Cebrail 95
Celali çeteleri 137, 140, 142
Celali isyanları 22, 24, 36, 40, 41, 54, 68, 69, 70, 78, 79, 88, 93, 96, 99, 107, 113, 115, 117, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 134, 136, 137, 237
Celaliler 24, 63, 68, 71, 94, 107, 121, 123, 135, 136, 140, 142, 143, 144
Celalzade Mustafa Paşa 178
Celvetiler 52, 97
Cennetoğlu 134
Cherif, Mohamed Hédi 31, 32
Cobb, Richard 77
Cook, Michael A. 80, 108, 118, 123
Çad 159
Çal (nahiye) 29, 30, 211, 212, 214, 215, 216, 221
Çelebi bin Mustafa 166
Çin 23, 24, 114, 116, 128, 129, 131, 133, 137, 142, 143, 147, 181, 202
Çingeneler 176
Çorum 28, 34, 145, 178, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 197, 198, 200, 201, 202, 219
Çukurova 117

D

Damad İbrahim Paşa 226, 227
Dana Bayramı 155, 159, 164
Darfur 159
Dediği Sultan (Şeyh Bektaş'ın atası) 94
Dediği zaviyesi 101
Deli Ali 214, 215, 216
Denizli 38, 55, 95, 96, 216
Divan-ı Hümayun 37, 40, 41, 42, 43, 50, 58, 91, 92, 98, 102, 141, 179, 181, 197, 200, 214, 226
Divan katipleri 57, 60, 68, 74
Divriği 57, 71, 136
Divriği Ermenileri 72
Diyarbakır 183

Dodurga 74
Doğanhisar 101
Duby, Georges 10
Dürri Ahmed (Tahran elçisi) 226

E

Ebert, Günter 165
Edirne 33, 163
Ergenç, Özer 33, 34, 35, 136, 172, 177
Erim, Neşe 179
Esad Paşa (vali) 230
Evliya Çelebi 107, 149, 225
Eyübeli kadısı 63
Eyyüb Paşa (vali) 214

F

Fas 84, 91, 98, 99
Fas zaviyedarları 86, 99
Febvre, Lucien 10
Finley, Moses 151
Fleischer, Cornell 15, 46, 59, 81, 90, 148, 150, 182
Fransa 14, 19, 77, 78, 79, 80, 102, 103, 125, 165, 172, 231
Friaul 104

G

Gadames 157, 158, 159, 161, 162
Gansu 133
Gellner, Ernest 22, 84, 86, 89, 98, 99
Gelmugad kadılığı 197
Genç, Mehmet 20, 211, 231, 232, 238
Ghat 158
Gilsenan, Michael 22, 84, 87, 88, 89, 101
Ginzburg, Carlo 104
Girit 53, 222, 224, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238
Giritliler 225, 227, 228
Gölpınarlı, Abdülbaki 53, 91, 99, 100, 146
Gramvousa kalesi 229
Greene, Molly 224, 225, 228, 229, 234
Griswold, William 74, 94, 107, 111, 123, 125, 133, 135, 137, 142, 201
Gülsoy, Ersin 223, 225, 230, 234
Gutsherrschaft 69

H

Hacıbektaş 53, 83, 84, 87, 89, 91, 94
Hacı Ferhad 50
Halep 41, 205
Halvetiler 95
Halvetilik 55
Hamid 38, 170
Hanya 227, 228, 229, 230, 233
Hapsburg sınırı 142, 183, 201
Hasan Bey (Teke beyi) 75, 76
hayduk (Balkan çetecileri) 109, 110
Hayrünnas Efendi (Sivas kadısı) 197
Heyd, Uriel 177, 178, 190, 194
Hindistan 13, 23, 169, 170, 172
Hobsbawm, Eric 132, 201, 202, 203
Hopkins, Keith 151
Hütteroth, Wolf Diether 83, 136, 212

I-İ

Ilgın 94
Ilgın kadısı 61
Irak 68, 85, 87, 88
İnalcık, Halil 18, 33, 35, 36, 46, 54, 56, 59, 62, 69, 71, 72, 78, 82, 96, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 121, 124, 125, 130, 137, 138, 147, 168, 169, 171, 173, 178, 179, 183, 189, 192, 193, 207, 208, 217, 220, 222, 237
İpekçi, İsmail Cem 105

İran 127, 172, 183, 184, 188, 192, 201, 226
İsfahan 146
İslamoğlu-İnan, Huricihan 10, 14, 21, 44, 47, 81, 105, 108, 111, 117, 118, 119, 120, 124, 148, 187, 188
İsmail bin Ali 198
İstanbul 12, 13, 17, 21, 28, 33, 34, 39, 42, 43, 46, 49, 54, 55, 60, 62, 65, 91, 96, 98, 102, 106, 115, 119, 121, 136, 137, 146, 147, 155, 159, 161, 162, 163, 170, 172, 173, 179, 181, 184, 188, 189, 190, 192, 193, 197, 209, 225, 228, 230, 231, 235, 238
İstiye (nahiye) 229
İsveç 126
İtalya 16, 104, 121
İzmir 155, 158, 161, 212

J

Japonya 114
Jennings, Ronald 119, 123, 135, 152, 159, 184, 217

K

kaçgur 68, 70
Kadir Gecesi 157, 159
Kadirilik 85
Kadı defterleri 49, 54, 152, 186
Kadınhanı 206
Kadızadeliler 49, 146, 224
Kahire 20, 41, 153
Kalenderoğlu (Celali) 74, 133, 134, 201
Kandiye 227, 229, 230
Karadeniz 138, 184, 228
Karaman beylerbeyi 53, 98
Karaman beylerbeyliği 61
Karaman eyaleti 135, 227
Kara Said 93
Kara Yazıcı 135, 201
Karayipler 151
Karlofça Antlaşması 205
Kastamonu 42
Kastamonu ayanı 41, 42
Katalonya 121
Kayseri 50, 63, 119, 135
Kazak akınları 184
Kazak isyanları 138, 139
Kazaklar 139
Kemah köylüleri 136
Kesravan 112
Keyder, Çağlar 12, 44
Kıbrıs 55, 91, 96, 119
Kırım 136
Kırşehir 83, 131, 185
Kızılbaş aşireti 67, 143
Kızılbaş ayaklanmaları 67, 144, 146
Kızılbaşlar 101, 144, 145, 148
Kızılbaş Türkmenler 76
Koca Mustafa Paşa tekkesi 55
Konya 38, 93, 118, 135
Köprülüzade Ahmed Paşa 224
Köroğlu 68
Köşk Medresesi (Kayseri) 63
Kunt, Metin 113
Kuyucu Murad Paşa 71, 74, 107, 123
Küçük Buzul Çağı 126
Kütahya 29, 166, 211
Kütahyalı çingene 166, 167, 176

L

Labrousse, Ernest 112
Ladurie, Emmanuel Le Roy 60, 79, 104, 117, 126
Lang, Bai 133
Larende 93
Larende (Karaman) kadısı 92
Levi, Giovanni 16, 103, 104
Libya 156
Louis, XIII. 78
Louis, XIV. 78
Lübnan 22, 84, 85, 112

M

Mader adası 234
Mahmudhisar 99

Mahmudhisar zaviyesi 94
Mahmud, II. (Osmanlı sultanı) 32, 33, 85
Mahmud Üsküdarî (şeyh) 52, 97, 98
Makedonya 132
Malatya 66, 67, 93
Manastır 39, 40, 41
Mançurya 131
Manisa 38
Marsilya bölgesi 235
Marsilya Ticaret Odası 235
Marx, Karl 11, 104
McGowan, Bruce 18, 33, 68, 69, 70, 212, 226
Medine 205
Mehmed Ali (Mısır valisi) 17
Mehmed, II. (Fatih, Sultan) 110, 118, 173, 178
Mehmed, III. (Osmanlı sultanı) 201
Mehmet (müderris) 162
Mekke 148, 204, 205
Melikoff, Irene 86
Menderes ırmağı 212
Merzifon kadısı 62
Mevlânâ Celaleddin Rumi 89
Mevlânâ Celaleddin Rumi Vakfı 92, 93, 95
Mevlana Halid 88
Mevlana Hasan 96
Mevlana Hasan (Halveti şeyhi) 95
Mevlana Mehmed (müderris, Ankara kadısı) 166
Midilli 236
Mimar Sinan 119
Mısır 84, 160, 225
Mora yarımadası 224, 230
Muhammed, Hz. 49, 67, 87
Muharrem Efendi (Kadı) 212
Mühimme defterleri 20, 25, 27, 34, 37, 47, 58, 59, 61, 65, 74, 77, 80, 115, 181, 182
Mukabele defterleri 189
Murad, III. (Osmanlı sultanı) 72, 73, 78, 81, 201
Murad, IV. (Osmanlı sultanı) 68, 70, 71, 131, 146
Mustafa Ali 59, 91
Musul 87, 88, 89

N

Nakşibendi şeyhleri 85, 88
Nazilli 64, 65
Nesin, Aziz 156, 161
Nezir defterleri 26
Niğde 53, 63
Normandiya 126
Numan Paşa (vezir) 233

O-Ö

Orhonlu, Cengiz 90, 123, 182, 205, 206, 217, 226
Orta Anadolu 200
Ortadoğu 31, 36
Ortaylı, İlber 32, 33
Osmancık 186, 191, 192, 193, 196, 202
Osmanlı Anadolusu 16, 22, 25, 30, 127, 135
Osmanlı-Habsburg savaşları 110, 122, 127, 204
Ova 74
Ölçer, Cüneyt 169

P

Pakalın, Mehmet Zeki 210
Paris 235
Piemont 16, 103
Piri baba efsanesi 175
Polonya 138, 172

Q

Qing (Manchu) hanedanlığı 128

R

Rassam, Amal 84, 85, 87, 88, 89
Resmo 227, 229, 230, 232
Rıdvan Çavuş 73
Richardson, James 156-158, 162

Roma 151, 153
Roma köleleri 153
Rude, George 77
Ruhi Hüseyin 168, 171, 175, 180
Rumeli 90, 109, 170, 176, 183
Rusya 126

S-Ş

Sabuni mahallesi 27, 166
Safavi tarikatı 143
Safevi hükümdarlığı 145
Safevi şahı 226
Safiye Sultan 196
Sahillioğlu, Halil 41, 91, 112, 152, 153, 170, 173
Sahra çölü 159
Salzmann, Ariel 10, 17, 18
Samakov 74
Samsun 184
Sap, Avni 155, 161
Saruhan sancağı 73
Schacht, Joseph 51
Schatkowski-Schilcher, Linda 36
Scott, James 23, 221
Seferihisar 60
Selanik 209
Selçuklular 22, 53, 100
Selerek 92, 93
Setia 230
Seyyid Ali Sultan 99
Shaanxi 133
Sıravolos 74
Sichuan 133
Sinnar 159
Sivas 55, 56, 190, 197, 198
Soboul, Albert 77
Sorgun 60, 186, 188, 191, 192, 193, 202
Sorgun kadısı 28, 190, 191, 193, 198, 199
Spinalonga kalesi 229
Stoianovich,Traian 35
Suda kalesi 229
Sudan 160
suhte 57, 65, 105, 106
Suriye 36, 142, 205, 226
Süleyman, I. (Kanuni, Sultan) 34, 51, 122, 179, 183
Şah Abbas 145
Şah İsmail 93
Şam 36, 41
Şanda, Hüseyin Avni 105
Şebinkarahisar 38, 39, 40, 51, 52, 65, 92
Şekerbey köyü 198
Şeyh Ali 55, 56, 95, 101, 102
Şeyh Bektaş 94, 101
Şeyh Elvan 91
Şeyh Hacı Piri 92
Şeyh Kasım Dede (Kayserili) 93
Şeyh Mehmed 52
Şeyh Ubeydullah 100
Şeyh Vani 101
Şikâyet defterleri 20, 37, 43, 49, 181

T

Tahrir defterleri 66, 68, 222
Tanzimat 26, 115, 195, 238
Tatarlar 138, 148
Tavil 94, 95
Teke sancağı 75, 76
Tesalya 132
Tilly, Charles 13, 14, 17, 77, 78, 79, 125, 179, 204
Tire (kasaba) 38
tımarlı sipahiler 57, 68, 69, 70, 71, 78, 79, 90
Todorov, Nikolay 33
Tosya 137
Trablusgarp 41, 156
Trabzon 136
Tunus 31, 156, 164
Tuz Gölü 96

U-Ü

Ukrayna 138, 139, 140
Ulus 74
Üftade Efendi (Celveti şeyhi) 52, 97
Ürgüp 53
Üsküdar 38

V

Van 38
Veliyeddin Efendi (Kadı) 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200
Venedik 224, 229, 234
Venedikliler 229, 230
Venedik savaşı 205
Vidin 227, 228
Vidin kalesi 227
Vilar, Pierre 31
vilayet defteri 51
Viyana kuşatması 204

W

Wallenstein 204
Wolf, Eric 104, 139

Y

Yavuz Selim, I. (Osmanlı sultanı) 54, 182
Yerapetra kalesi 229, 230
Yoğunpelit köyü 198
Yunan eşkıyaları 132
Yunanistan 131
Yusuf Bey (Divriği valisi) 57

Z

Zaviye-i Kubra 67
Zawiya Ahansal 86, 87

Devletle Başa Çıkmak

Anadolu köylülerinin hoşnutsuzlukları neden kırsalda isyanlara yol açmadı? Ya da uzak bölgelerin beyleri neden, en zayıf anında bile bağımsızlığını ilan etmek yerine padişaha bağlılığını sürdürdü?

Suraiya Faroqhi *Devletle Başa Çıkmak*'ta bu soruların etrafında dolanıyor. Ama üretim tarzı tartışmalarından ziyade halkın devlete işi düştüğünde, nasıl bir şekilde devletten şikâyetçi olmadan, kötü şeyin sultana rağmen olduğuna dair incelikli bir üslup geliştirdiğini hikâyelerle anlatıyor.

Çünkü eğer komşu kavgası değilse söz konusu olan, en nihayetinde şikâyet edilen şahıs siyasetin alanından çıkacaktı. Siyaset ise sultan ve ayrıcalıklı ekabirler için ayrılmış bir alandı. Sultanın kullarına düşense vergisini ödemek ve siyaset yapmaktan kaçınmaktı. Ama kendisinin kul konumuna vurgu yapıp hamisi sultanın yüce gönlüne seslenebilirdi. Ya da evliyalardan yardım isteyip öte dünyadan medet umabilirdi.

ALFA
www.alfakitap.com
/alfakitap
/alfakitap
/alfakitap

2016
THQ
898825
FGP

ALFA TARİH
ISBN 978-605-171-363-2